I

ВЕЛИКИЙ ЗАДУМ

У місяці жовтні 1922 року близько п'ятої години з полудня на великій площі містечка Клошмерля Божолейського, затіненій гарними каштанами й оздобленій посередині розкішною липою,— її, кажуть, посаджено 1518 року на честь прибуття в ці місця Анни де Божо — походжали туди й сюди двоє чоловіків, і то тією неквапною ходою селюків, які; здається, мають удосталь "часу на будь-що. Перемовлялися вони такими значущими фразами, що після кожної западала мовчанка щонайменше кроків на двадцять, а часто фразу заступало окреме слово або вигук. Та ці слова й вигуки були вельми вагомі для обох співрозмовників, які зналися віддавна і, пройняті розважним честолюбством, одностайно переслідували спільні цілі, їхні клопоти того надвечір'я мали політичний характер і, як такі, були скеровані проти опозиції. Тим-то вони й міркували так поважно та обачно.

Один з цих співрозмовників, п'ятдесяти років з лишком, здоровий, червонощокий і до того ж білявий, уособлював собою чистий тип нащадка бургундців, що проживали колись понад Роною. Лице з потрісканою від вітру та сонця шкірою особливо пожвавлювали світло-сірі очі, повсякчас примружені й у тонких зморшках, що надавало йому хитруватого — то гострого, то лагідного — вигляду. Однак рот, що міг би викрити деякі, зовсім на око непомітні, риси його вдачі, ховався під навислими вусами, звідки вистромлювався мундштук короткої чорної люлечки, яку він більше жував, аніж курив, і яка відгонила заразом виноградною горілкою й тютюном. Сам костистий і сухорлявий, на двох високих прямих ногах, з круглим черевцем,— скорше від непідібраності, аніж через повноту,— він хоч і не був розкішно одягнений, та своїми вільними, до блиску начищеними черевиками, якістю сукна, з якого було пошито костюм, штучним комірцем, змінюваним сім разів на тиждень, виразно показував на багача, та ще й вельмишанованого. У голосі його і в неквапних порухах відчувалася владність.

Чоловік цей звався Бартелемі ІГєптю і був мер містечка Клошмерля, де вважався за найбагатшого виноградаря, бо мав у володінні найкращі південно-східні схили, що давали найсмачніші вина. Окрім того, він був голова сільськогосподарського синдикату і департаментський радник, тобто визначна особа в окрузі — в Саллі, Одена, Арбюїссона, Во та Перреоні. Йому приписувано й інші політичні наміри, яких він поки що не розголошував. П'єшю заздрили, дарма що все містечко пишалося його могутністю. На голові він мав простого селянського капелюха з чорного фетру, з увігнутим верхом та широкими, прошитими галуном крисами,— носив він його звичайно збиваючи на потилицю. Того дня, щоб краще думалось, він тримався обома руками за вилоги своєї куртки й нахиляв наперед голову,— його звична постава в поважних випадках, яка навіювала шанобу підлеглим йому співго-родянам. "П'єшю знов щось кріпко метикує своєю довбешкою",— казали вони.

* Анна де Божо (1460—1522) — старша дочка французького короля Людовіка XI, регентша при малолітньому Карлі VIII/

Його "співрозмовник, навпаки, був чоловік миршавий і неозначеного віку; цапина борідка приховувала прикрий брак спідньої щелепи там, де мало бути підборіддя; на дуже важливому хрящі, що правив за арматуру для носа, який прикрашав гугнявим супроводом його мову, він носив старомодне залізне з обдертим нікелюванням пенсне, припнуте на ланцюжку до вуха. Крізь скельця дивились короткозорі з зеленим відсвітом зіниці, що виказували химерні мрії та замилування примарними ідеалами. На гострій маківці сиділа солом'яна панама, яка від багатьох літ під сонцем та багатьох зим у шафі прибрала кольору та крихкості кукурудзяних кіс, що сохнуть під стріхами ферм у Бресі. Черевики з мідними застібками, з яких аж надто виразно знати було шевцеві пальці, дихали вже на ладан, бо навіть нова пара підошов навряд чи врятувала б присмертні періедки. Чоловік смоктав дешевеньку цигарку, де було більше паперу, ніж тютюну, і раз у раз крутив її незграбними пальцями. Оцей, другий, персонаж був Ерне Тафардель, учитель, секретар мерії, і завдяки цьому незначному титулові — права рука Бартелемі П'єшю, його повірник у певний час і до

певної міри (бо ж мер ніколи не заходив занадто далеко в своєму довір'ї, в усякому разі, далі визначеної ним самим межі) і, врешті, його порадник у певній адміністративній писанині, що потребувала кручених висловів.

Секретар виявляв до дрібниць матеріального життя шляхетну байдужість справдешнього інтелектуала. "Розумна голова,— бувало, казав він,— може обійтись і без лакованих черевиків". Цією сентенцією він хотів сказати те, що вбрання — чи багате воно, чи бідне — не годне ані додати, ані відняти розуму людині. Цим самим він також давав навздогад, що в Клошмерлі принаймні одна дуже розумна голова,— шкода лише, що на плечах у підлеглого,— і. власника її ви однаково впізнаєте, хоч йому й бракуватиме дорогого взуття. Отож марнославство Ерне Тафарделя полягало в тому, що він вважав себе за глибокого мислителя, за щось на кшталт провінційного філософа, аскетичного й невиразного. В усіх його словах прозирало напучення, й сентенційність, підкріплювані жестом учителя з дешевих гравюр: піднесений до обличчя кулак з задертим угору вказівним пальцем. Твердячи що-небудь, Ерне Тафардель упирався цим самим пальцем собі в носа, і то з такою силою, аж відгинав його кінчика вбік. Тож не дивно, що по тридцяти роках ремесла, яке повсякчас потребує тверджень, його ніс був дещо звернений у лівий бік. Для повноти Тафарделевого портрета додамо, що поганий дух у нього з рота псував усі його чудові вислови. І через це в Клошмерлі цурались тієї філософії, якою Тафардель так полюбляв надихати людей надміру зблизька. Один-єдиний чоловік на весь Клошмерль не знаючи про цю свого ваду, він приписував самому тільки невігластву й ницому матеріалізмові той поспіх, з яким клошмерляни тікали від нього, а надто намагались якомога швидше скінчити всяку довірчу розмову чи то палку дискусію. Люди відступали й здавались на його міркування, не висуваючи своїх ковтрдоказів. У цьому він вбачав зневагу. Отже, впевненість Тафарделя в тому, що його цураються, спиралася на непорозуміння. Він від цього страждав, бо ж, бувши велемовним і освіченим, любив хизуватися своєю вченістю. А оскільки його цурались, він робив висновок, що ця порода'гірських виноградарів отупіла за п'ятнадцять віків релігійного й феодального

гніту. І мстив за це, плекаючи до кюре Поносса палку зненависть— зрештою, платонічну й чисто теоретичну,— про яку зпало всо містечко.

Бувши послідовником Епіктета1 й Жан-Жака Руссо, цой учитель вважав себе втіленням усіх чеснот і присвячував усе своє дозвілля документації мерії та дописам до газети "Віспик випоградаря", що виходила в Бельвіллі-на-Саоні. Давно зоставшись удівцем, жив він цнотливо. А що був родом з більш культурного краю, Лозери, то ніяк не міг, звикнути до простацьких жартів тутешніх споживачів вина. В його особі, думав він, ці варвари висміюють науку й поступ.

Тим-то він і був вдячний та відданий Бартелемі П'єшю, котрий виявляв йому свою прихильність і довіру. Однак мер був хитрий чоловік, що вмів видобувати користь з усього й усіх. Коли він мав потребу серйозно переговорити з учителем, то брав його на прогулянку: в такий спосіб Тафардель завжди був повернутий до нього в профіль. До того ж і відстань, яка відокремлювала вчителя від землевласника, засвідчувала належну поштивість і вирятовувала мера від смердючих еманацій, що ними Тафардель дихав у лице дрібним людям. А поза тим ІГбшю, як добрий політик, ще й використовував сопуш-ний рот секретаря для своєї вигоди. Якщо він хотів дістати у важливій справі згоду декотрих муніципальних радників з опозиції, як от нотаря Жіродо, виноградарів Ла-моліра й Манігана, то прикидався недужим і посилав до пих додому Тафарделя з його теками та духмяною красномовністю. Радники чимшвидше давали згоду, аби тільки сокротар стулив свого рота. А бідолаха Тафардель вважав, що вміє говорити надзвичайно переконливо, і це переконання втішало його, скривдженого зневагою з боку суспільства, яку він тлумачив як заздрість пересічних людей до вищих від себе розумом. Зі своїх місій він вертався страшенно гордий. А Бартелемі П'єшю мовчки всміхався, потираючи червону потилицю — на знак глибокої задуми або ж бурхливої радості,т— і казав учителеві:

— З вас би вийшов чудовий дипломат, ТафарделюІ Досить вам розтулити рота, якіусі вже й згодні.

— Пане мер,— відповідав афардель,— у цьому перевага освіченості. Є неприступний невігласам спосіб підносити істини, який їх кінець кінцем завжди переконує.

Е п і к т в т (50?—138) — римський філософ-стоїк.

Тієї хвилини, коли почалась наша розповідь, Бартелемі П'шю проголошував такі слова:

— Нам треба знайти щось таке, Тафарделю, що прославило б наш муніципалітет як передовий.

— Цілком з вами згоден, пане П'єшю. Але ж у нас є вже пам'ятник загиблим.

— Скоро такі будуть у кожній громаді, байдуже який там муніципалітет. І ми вже нічим не вирізнятимемось. Нам треба знайти щось більш оригінальне, більш співзвучне партійній програмі. А що саме, як ви гадаєте?

— Безперечно, пане П'єшю, безперечно! Треба сприяти поступові провінції, нещадно виганяти дух обскурантизму. Це наше велике завдання — завдання представників лівого крила.

Співрозмовники змовкли, пройшли через площу, яка була в сімдесят метрів завдовжки, і спинились там, де вона закінчується терасою понад першою долиною, за якою "уступає ціле плетиво інших долин, витворених схилами круглих горбів, що спускаються аж до рівнини над Саоною, іскристою і голубою в далечині. Спека цьогорічного жовтня ще дужче загострювала запах нового вина, що плив над Клошмерлем та й над усім краєм.

— То у вас з'явилась ідея, Тафарделю? — спитав мер.

— Ідея, пане П'єшю? Гм! Ідея...

І обидва 8нов рушили вперед. Учитель раз по раз похитував у задумі головою. Він зняв капелюха, що збігся від часу й тиснув йому в скронях, тим самим перешкоджаючи працювати мозкові, а потім знову старанно наклав його. Перегодом мер порушив мовчанку:

— Еге ж, ідея. У вас з'явилась яка-небудь підходяща ідея, Тафарделю?

— Тобто, пане П'єшю... Є одна річ, про яку я оце якось думав. І вирішив поговорити про неї з вами. Наше кладовище належить громаді. Чи пе так? Адже це взагалі громадський пам'ятник? /

— Звичайно, Тафарделю.

— Тоді чому тільки цей громадський пам'ятник у Клошмерлі не має девізу нашої республіки: "Свобода, Рівність і Братерство"? Чи ж таке недбальство не грає на руку реакціонерам і кюре? Хіба цим республіка не засвідчує мовчки, що її влада закінчується на порозі вічного Життя? Хіба це не визнання того, що мертві виходять з-під впливу лівих партій? Сила церковників, пане П'єшю, в тому, що вони привласнюють собі небіжчиків. Було б важливо показати, що ми так само маємо на них право.

Запала глибока мовчанка, коли мер уважно обмірковував висупуту пропозицію. Нарешті він відповів з панібратською відвортістю:

— То ви хотіли зпати мою думку, Тафарделю? Небіжчики — це небіжчики. Даймо їм спокій.

— Справа но в тому, щоб їх турбувати, а щоб захистити від зазіхань реакції. Бо ж відокремлення церкви від держави кінець кінцем...

— Навіщо морочитися цим питанням, Тафарделю? Повірте мені: ми б узялися за справу, яка б нікого не зацікавила й не справила належного враження. Адже ніхто не перешкодить кюре ходити на цвинтар. Чи не так? Чи то ходити частіше від інших? Ну, понаписуємо девізів на мурах. А що це дасть? Та й потім мертві, Тафарделю, це вже минуле. А нам слід дивитись у майбутнє. Я від вас чекаю ідеї саме стосовно майбутнього.

— Тоді, пане П'єшю, я повертаюся до своєї пропозиції щодо муніципальної бібліотеки, де б ми мали вибір книг, здатних просвітити розум наших мешканців та завдати останнього удару по старих забобонах.

— Не варто гаяти часу з цією бібліотекою. Я вам уже казав: клошмерляни ваших книжок но читатимуть. їх цілком задовольняє газета. Може, ви гадаєте, що я багато читаю? Ваш проект заподіяв би нам багато шкоди і дав би дуже мало вигоди. Пошукаймо краще чогось більш ефектного, співзвучного нашій добі поступу. То ви таки геть нічого не бачите нового?

— Я ще подумаю, пане мер... Але дозволю собі нескромність запитати,— може, у вас...

— Так, Тафарделю, у мене є ідея. Я вже віддавна її обмірковую.

-— О! Гаразд, гаразд! — озвався секретар. Але він нічого більше не спитав, хоч, узагалі кажучи,; не існує у світі такого, що б зовсім відбило у клошмерля-1 нина охоту до подальшої розмиви. А Тафардель навіть не виявив цікавості. Він тільки вдовольнився тим, що схвалив почуте. і

— Якщо у вас є ідея, то мржна вже не шукати іншої. Тоді Бартелемі П'єшю спинився посеред площі побіля

липи й кинув оком у напрямку великої вулиці, щоб упевнитись, чи ніхто не йде до них звідти. Потім підніс руку, до потилиці, збивши

капелюха на очі. Він стояв, дивився собі під ноги й лагідно потирав шию. А врешті відважився й заговорив.

— Скажу вам, Тафарделю,/. свою ідею...— мовив він.— Я надумав поставити громадським коштом одну споруду.

— Споруду? Громадським коштом? — здивовано перепитав секретар, відразу прикидаючи, яка сума витрат із податків може викликати невдоволення клошмерлян.

Однак він не спитав, що це буде за споруда і яку суму доведеться в неї вкласти. Він знав мера як людину вельми здорового глузду, обережну й дуже вивертку.

Той заговорив сам:

— Еге ж, споруду! Яка принесе користь як з гігієнічного, так і з морального боку... Вгадайте, якщо ви кмітливий, Тафарделю. Подумайте трошки...

Ерне Тафардель широко розвів обидві руки: мовляв, поле для припущень безмежне й просто нерозумно в них вдаватися. По цьому П'ешю востаннє збив наперед капелюха, що затінив йому обличчя, тоді примружив очі,— праве, ядс завжди, трохи дужче, ніж ліве,— щоб. гаразд оцінити враження, яке його ідея справить на співрозмовника, і виклав суть справи:

— Я хочу збудувати пісуар, Тафарделю.

— Пісуар?! — аж вигукнув секретар,— такою-бо важливою видалась йому ця ідея.

Мер розтлумачив вигук інакше.

— Іншими словами,— мовив він,— нужник.

— О! Я вас добре зрозумів, пане П'єшю.

— То що ви на це скажете?

Про таку грандіозну, та ще й несподівано відкриту ідею важко висловити думку відразу. Поспіх у Клошмерлі перешкоджав правильному судженню. Щоб краще добрати ладу у своїх думках, Тафардель щиглем збив пенсне зі свого конячого носа, підніс до рота, похукав на скельця вологим смородом і протер їх хусточкою, аж поки зони знов стали прозорі. Пересвідчившись, що на склі не зосталося жодної порошинки, він усадовив пенсне на

попереднє місце з урочистістю, яка відповідала винятковому значенню розмови-. Ці жести повністю заспокоїли: П'єшю: по них він бачив, що його одкровення справило1 бажаний ефект. Тафардель зо три рази, гмукнув у кістляву, завжди в> чорнильних плямах, руку і погладив свое черевце. І,тініьки тоді промовив:

— Як на ідею, пане мер, то це таки ідея! Ідея воістину республіканська. В усякому разі, сумісна з духом партії. Захід вищою мірою* демократичний, та Ще й гігієнічний, як ви оце слушно висловились. Подумати тільки, що великі сеньйори Людовіка XIV мочились просто на сходах палаців! Що ж, за королів це, можливо, було й пристойно. Пісуар — дуже корисна річ для зростання добробуту населення, не те, що Поноссові процесії.

— А як на вашу думку,—спитав мер,— це вдарить по макітрі Ламоліра, Манігана та— все їхнє охвістя?

Секретар вичавив із себе низку скрипучих звуків" що правили йому за сміх,— рідкісне явище у цієї сумної і невизнаної людини, радість якої немовби покривала іржа — адже вона радістю послуговувалася тільки

для доброї справи й з великої нагоди, як от після перемоги над ненависним обскурантизмом, що й досі обсновує французьку провінцію-.

— Я цілком певен, пане П'єшю, що вплив вашого проекту на громадську думку буде для них дошкульним ударом.

— А Сен-ПІуль? А баронеса де Куртебіш?

— Авторитет колишніх аристократів неодмінно зазнав поразки! Це буде чудова демократична-перемога, нове підтвердження наших невмирущих засад! Ви про це говог рили в. комітеті?

— Ще ні... В комітеті є кілька заздрісників... Я розраховую, Тафарделю, на вашу красномовність, щоб подати й просунути цей проект. Адже ви вмієте так гарно затикати рота буркунам.

— Можете цілком покластись на мене, ггане мер.

— Отжо, домовились! Ми виберемо день. А поки що — ні гугу! Гадаю, буде весело!

— Я теж так думаю, пане П'єшю!

Від задоволення мер то насовував капелюха на еаме чоло-, а то збивав аж на потилицю. Вкрай улещений похвалами:, бажаючи їх слухати: ще/ і ще, він раз у раз по-селянському безпосередньо примовляв до секретаря: "Оце штука!" і "Ось побачите!" — і все потирав собі потилидто-, яка йому свербіла від думок.' А Тафардель щоразу винагороджував його новою похвальбою.

Була чудова година: саме западав осінній вечір, а безмежне ясне небо угорі наповнювали останні переспіви пташок і його світла блакиты ледь помітно рожевіла, що обіцяло спокійний присмерк. 'Сонце сідало 8а Азергськи-ми горами — його промені осявали ще кілька хребтів, що

підносилися над тихим лісовим океаном, та деякі місця на покраяній Саонській рівнині, де його промені утворювали світляні озера. Урожай був гарний, вино мало вдатися предобре. Було з чого радіти в цьому закутні божо-лейського краю! Вуха клошмерлян повнились торохтінням бочок. Каштани тремтіли від північно-східного бризу, і його свіжі подуви, що протинали теплувате повітря площі, пахли вином. Всюди стояли бризки від чавлених грон, а з кубів капала виноградна горілка.

Двоє чоловіків край тераси милувалися заспокійливим вечором. Апофеоз кінця осені видавався їм щасливою прикметою. Нараз Тафардель спитав:

— До речі, пайе мер, а де ми поставимо оту нашу споруду? Ви про це подумали?

Мер усміхнувся широкою усмішкою, в якій взяли участь усі зморшки його погрозливо веселого обличчя. Ця усмішка могла правити за добру ілюстрацію знаменитого політичного девізу: "Правити — це передбачати". Бо в пій проступало задоволення Бартелемі П'єшю з того, що він почуває себе могутнім, грізним володарем сонячних багатств та льохів, де зберігаються найкращі вина, породжені схилами між західними ущелинами та відрогами Брульї. І ця усмішка, живлена такими відчутними життєвими успіхами, була водночас виявом жал-ю до хирлявого Тафарделя, бідолахи, що не мак ані латочки землі, ані кущика винограду,— жалю, який відчувають люди дії до писак та всяких диваків, що витають у незбутніх мріях. На щастя, секретаря від іронії боронив щит щирого запалу й віри .у визвольні місії. Ніщо не могло ані зачепити, ані образити Тафарделя — хіба що незбагненний відступ співрозмовника перед його смердющими сентенціями.

Присутність мера бадьорила його людським теплом, підтримувала у нього в серці священний вогонь самоповаги. У цю хвилину він чекав на відповідь того, про кого клошмерляни казали: "Наш П'єшю не стане дурно плескати язиком",

Мор і справді не став дурно плескати язиком.

— Ходімо подивимось на те місце, ТафарделюІ — просто мовив він, рушивши в напрямку головної вулиці.

Велике слово! Слово людини, яка все визначила заздалегідь. Слово, що може зрівнятись хіба з Наполеоновим, коли Наполеон, проїжджаючи поля під Аустерліцом, заявив: "Отут я дам битву".

II

КЛОШМЕРЛЬ БОЖОЛЕЙСЬКИЙ

Гадаємо, читачеві не кортить так дуже, як Тафарделеві, дізнатись, де Бартелемі П'єшю задумав поставити свій витвір у суворому архітектурному стилі, що відгонитиме римською пишнотою, хоч цей мер і претендує па новаторство (він, очевидно, вважає, що пісуари ввійшли в побут за революцій). Тож залишмо обох чоловіків — нехай собі йдуть неквапною ходою туди, де має бути громадська вбиральня, задумана скорше, щоб завдати удадэу пані баронесі Альфонсині де Куртебіш, кюре Поноссові, нотареві Жі-родо та іншому охвістю реакції, аніж для великої вигоди чоловічої половини клошмерлян. Власне, згодом ми наздоженемо мера та його секретаря, що повільно простують собі до головної вулиці. А спершу нам слід поговорити про божолейський край.

На захід від шосе № 6, що з'єднує Ліон в Парижем, між Ансом і околицями Макона, на відтинку близько сорока п'яти кілометрів розкинулася сторона, що разом з Бургундією, Борделе, Апжу, Кот-дю-Роном та іншими землями поділяв честь виробляти найславнозвісніші вина Франції. Імена "Бруль'і", "Моргон", "Флері", "Жульєна", "Мулен-а-Ван" прославили Божоле. Та поряд з цими великими іменами існують і інші, не такі відомі, а проте не гірші своїми прикметами. В перших лавах цих імен, не

вельми розголошених несправедливою славою, стоїть Клошмерль Божолейський.

Пояснімо принагідно слово "Клошмерль". У XII сторіччі, коли ще не вирощувано винограду, на цих землях, що належали сеньйорам Божо, ріс густий праліс. Де тепер містечко, там стояв монастир, а це, між іншим, свідчить, що місце для селитьби було вибрано непогане. Монастирську церкву — від неї нині зосталися, затесавшись між старовинні будинки, портал, гарненька дзвіничка, дві-три римські арки та грубезні мури — оточували велетенські дерова, на яких гніздилися дрозди. Коли починали бити в давони, дроади внімалися в повітря. Довколишні селяни й прозвали цей дзвін "клош а мерль", тобто "дзвін з дроздами". Так ця назва дожила й досі.

Я беру на себе вавдання історика, описуючи події 1923 року, з преси широко відомі під загальною пазвою "Скандал у Клошмерді". До цього завдання треба підходити серйозно й обережно, бо ж тільки так ми зможемо вробити висновки з подій, не зрозумілих для сучасників і тепер майже забутих. Якби в Клошмерлі Божолейському не знайшлися честолюбний мер та засхла стара панна, така собі Жюстина Пюте, озлоблена безшлюб'ям, і вкрай недоброзичлива й страшенно пильна до вчинків своїх співгородян, то в цьому чудовому закутні, безперечно, не сталося б ні блюзнірства, ані кровопролиття, не рахуючи сили-силенної пліток, які все-таки струсонули людьми, здавалося б, добре захищеними від таких дрібних укусів.

Отож нехай читач приготується до того, що розказані далі події,— започатковані, можливо, й зовсім нібито незначними випадками,— швидко набули неабиякого розмаху. Сюди лрилучився ще запал, пойнятий несамовитістю, яка, бува, зовсім небезпричинно прокидається у провінції і спонукає людей до різних крайнощів. А що ті причини можуть видатись смішними супроти своїх наслідків, то важливо спочатку показати самий божолейський край, де зав'язалася колотнеча, початок якої був майже кумедний і яка мало не вплинула на долю цілої нації.

Безперечне одне: Божоле маловідоме як виноробна .сторона і як приваба для дегустаторів і туристів. Як івино-робний край, його часом вважають продовженням Бургундії — простісіньким хвостом цієї комети Хто далеко від Рони, ті схильні вважати, що Моргон — це тільки слабке наслідування Кортона. Невиправдана й непростима помилка людей, що п'ють,1 аби пити, вірячи етикетці або сумнівним твердженням якогось метрдотеля! Мало питців— обізнані настільки, щор відрізнити справжнє від підробного під узурпованою геральдикою— на пляшках. А насправді божолейське вино має свої особливі якості, свій букет, що його не сплутаєте з жодним іншим.

Велика армада туристів не часто відвідує цей виноробний край. Це пояснюється його розташуванням. Якщо Бургундія між Боном і Діжоном виставляє свої схили пообабіч того національного шосе № 6 яке проходить і повз Божоле, то якраз Божолейські гори,— що сягають висоти в тисячу метрів і тим .самим захищають край, густо покритий виноградниками, від західних вітрів,— лежать поодаль від великих маршрутів. І в цьому затишку божолейські села та містечка, пещені здоровим повітрям, немовби застигли у нерухомості, що відгонить чимось феодальним.

Тільки ж турист простує собі досить приємною для ока долиною Саони, апі гадки по маючи, що поряд, за кілька кілометрів від нього, криється один з наймальовничіших та в міру сонячних куточків Франції. І Божоле залишається землею, —зарезервованою для тих поодиноких ентузіастів, які приходять сюди в пошуках спокою та різноманітності, тим часом як власники машин щонеділі витискують усе можливе з двигунів, щоб угнатися за пекельною кавалькадою на дорозі, і незмінно потрапляють у вже знайомі алюднені місця.

Якщо між читачами знайдуться туристи, у котрих ще зберігся потяг до нових земель, то ось їм порада.Десь за три кілометри на північ від Вільфранша-на-СаонҐвони побачать путівець ліворуч, який автомобілісти здебільшого нехтують. Це починається шосе № 15-біс. На нього треба звернути і їхати ним до шосе № 20. Останнє виведе їх до

затишної зеленої долипи, обставленої чепурними будинками в стилі сільських особняків, що їх вікна виходять на окремі еспланади та тераси, ніби для того— й зроблені, щоб звідси милуватися природою. Дорога непомітно підіймається вгору, далі починає раз у раз звертати то в один бік, то в другий. Згодом підуть долини та круті повороти, а ви все підіймаєтесь і завертаєте, потрапляєте з одного амфітеатру в другий, де туляться тихі сільця, а перед очима виринають чорні лісові заслони, і в ущелинах зміяться вдалину дороги. Кожна подолана висота — це здобутий горизонт, що його замикають відлеглі Альпи і Юра. Отак можна проїхати багато кілометрів. Але ось що один поворот — і врешті розкривається та долина, яку ми шукали. В кінці кривих суточок, через які ми виїхали, просто перед нами постає купка будинків, що туляться на протилежному схилі, на висоті десь так у чотириста метрів. Це і є Клошмерль Божолейський, над яким стримить угору ромапська дзвініця, свідок іншої доби, що несе на плочпх тягар дев'яти сторіч.

В описаних далі подіях чимало нажить розташування псиних місць. Якби топографія Клошмерля не була така, як нона є, то дужо ймовірно, що ці події і взагалі не відбулися б. А щоб читач мав змогу уявити собі клошмер-льські краєвиди, нема кращого способу, як показати йому витяг з кадастрального плану, доповнивши його деякими поясненнями. .

Вибудуване із заходу на схід понад дорогою, що, підіймаючись, оперізує бік горба, містечко Клошмерль багато разів перебудовувалось протягом віків. Його було закладено на нижній частині схилу, де менш дошкуляли негоди, в добу, коли засоби захисту від холоднечі були ще дуже недосконалі. Найвище стояв тоді монастир, колишнє розташування якого видно по теперішній церкві, а також по кількох давніх мурах, що нині правлять за стіни деяким будинкам. Розбудова містечка внаслідок розвитку виноградарства потроху йшла в східному напрямку, але досить несміливо, причому будинки тулились один до одного, бо люди за тих часів по наважувались відокремлюватись від громади, потрібної їм повсякчас. Звідси й плутанина ділянок, і те, що найдавніший район містечка зробився центром. Внаслідок перебудов

увесь вільний простір пересунувся на схід, аж до крутого повороту, де з великого горба виступав відріг. Проти цього відрогу 1878 року розбито велику клошмерльську площу, край якої 1892 року побудовано нову мерію, що править одночасно й за школу.

З цих пояснень видно, що запланована Бартелемі П'єшю споруда не змогла б гаразд прислужитися на великій площі, оскільки ця цлоща розташована на околиці містечка, яке витяглось на чотириста метрів уподовж єдиної вулиці. Щоб усі могли користуватися вбиральнею;-

місце для неї треба було знайти легкодоступне, так, щоб не падати переваги одній частині Клошмерля на шкоду іншій. Найкращим виходом було б, звісно, поставити три вбиральні на однаковій відстані одна від одної — в горішньому кварталі, в долішньому і в центрі. Мер так і надумав вробити. Але як на початок то була б завелика ставка. Він міг вдобути успіх, тільки діючи обережно, інакше скоро зажив би неслави, узявшись за таку надміру широку програму, яка б дала привід ворогам галасувати про його безгосподарність: Клошмерль обходився без жодної вбиральпі тисячу років 8 гаком, і зовсім не відчував потреби мати їх відразу аж три, та ще й вибудувані громадським коштом. Тим паче, що користування вбираль-ною потребувало попередньої просвіти клошмерлян, можливо, навіть постанови муніципалітету. Люди, що мочилися від діда-прадіда під стінами або по закутках,— це вже де заскочить потреба,— випорожнюючи сечовий міхур І8 щедрістю, що її викликає клошмерльське вино, благодійне, як кажуть, для нирок, не дуже були б схильні ходити в одне певне місце, яке позбавило б їх приємних розваг, підказаних вигадкою, як от, скажімо, збити влучно скерованою цівкою якусь кувку, зігнути бадилинку, зчинити переполох у мурашнику або поганяти павука в павутинні. У провінції, де так мало забав, треба не занедбувати й найменшої нагоди. А так само й чоловічого привілею подзюрчати навстоячки, відкрито, хвацько, що підтримує чоловічий авторитет перед жінками, яким час від часу слід нагадати про їхню недовершеність, щоб вони стримували свої нищівні язики та стишували галас, від якого тріщить голова.

Все це Бартелемі П'єшю по помипув своєю увагою. Тим-то він і надавав неабиякого значення виборові місця й прийняв ухвалу тільки добре подумавши. Слід, крім того, зазначити, що відсутність бічних вулиць дуже утруднювала цей вибір,— адже велика клошмерльська траса була всуціль обставлена будинками, крамницями, порталами та ґратчастими огорожами — межами приватної власності, на яку муніципалітет не мав ніяких прав.

Наздоженім тепер наших двох знайомих. Перетявши площу;" вони спустилися вулицею аж до середмістя, позначеного церквою, в яку Тафардель ніколи не заходить, а П'єшю заглядав дуже рідко. Перший утримується з фанатичних переконань, другий іде на компроміс через політичну терпимість, не бажафчи погіршувати стосунки з віруючою частиною адміністрованого ним люду. Між іншим, мерова дружина регулярно відвідує церкву, а їхня донька Франсина, з якої хочуть зробити панянку, дістає освіту в богословській школі Макона. Такі компроміси припустимі в Клошмерлі, де сектантство, пом'якшене добрим* гумором від божолейського вина, не видається непримиренним. Клошмерляни розуміють, що така могутня особа, як Бартелемі П'єшю, повинна спілкуватися з розумними людьми в обох таборах, виказуючи на словах непримиренну ворожість до клерикалів, що становить важливий пункт його політичної програми.

Перед церквою Бартелемі П'єшю повільно спинився, аби дуже цікаві подумали, що він став просто так, без жодних адміністративних намірів. Порухом голови, не тикаючи пальцем, він вказав на місце.

— Ми її поставимо он там,— мовив віп.

— Там? — тихо й у подиві перепитав Тафардель.— Убиральню?

— А що? — відказав мер.— Де ж буде краще?

— Ніде більше — це правда, пане П'єгаю. Тільки ж так близько від церкви... А ви не думаєте, що кюре...

— То тепер уже ви, Тафарделю, боїтеся кюре?

— Боюся, пане П'єшю? Пхе! Ми ліквідували шибениці й обрубали пазури цим панам у мантіях. Це я просто собі зауважив, а насправді цих людців нічого боятися. Вони завжди стають на дорозі поступу...

Мер завагався, але все не викладав своєї потаємної думки. Він тільки прибрав свого найдобродушнішого вигляду.

— Може, Тафарделю, ви бачите краще місце? То покажіть його мені.

— Та кращого немає, це вже напевне.

— Отож! Хіба ж ми підпесемо добробут, оглядаючись на вузькі місцеві інтереси? Поміркуйте самі, Тафарделю, адже ви справедливий і вчений чоловік.

Отакими дрібними лестощами можна було добитися від учителя безмежної відданості. П'єшю це знав і як ніхто ко-ристався з такої можливості.

— Пане мер,— поважно вирік Тафардель.— Я особисто захищатиму проект перед, комітетом, якщо на це вапіа воля. Дуже вас прошу доручити мені цю справу.

Бувши хитрим, мер примусив просити себе. Він владав сільським талантом ні на що не давати легко згоди і завершувати найвигідніший торг з преглибоким смутком на обличчі. Воліючи, щоб Тафардель узяв на себе цю нелегку місію, він хотів створити враження, ніби той у нього випрошує цієї ласки. Що більше він вигравав, то дужче виявляв прикрість і жаль. Його радість виступала, перебрана розпачем. Коли

якась справа вдавалася напрочуд добре, то, відмовляючись від утіхи попишатися привсе-людпо своїм розумом, П'єшю тільки скромно казав: "Справа оборпулась для мене непогано, хоч я й не приклав до пої рук". Віп видобував тільки користь, послуговуючись такого формулою: "Якщо до справи підходити чоспо, боз бажання мати надмірну вигоду, то рідко буває, що вона по дасть тобі эадоволепня". Ця система створила йому славу чесної людини, яка має тверде слово й завжди здоровий глузд. Люди в притузі охоче приходили питати його поради, звіряти йому свої родинні історії та грошові інтереси. Озброєний усіма такими даними, П'єшю опісля міг крутити своїм світом не без вигоди задля себе. Тож-бо зрозуміла річ, що мати Тафарделя під своєю орудою йому було за іграшки.

Уже кілька років учитель марно сподівався академічної пальмової гілки яка створила б йому в Клошмерлі— величезний авторитет. Нагороди все не було, і він почав підозрювати, що нагорі сидять вороги, тоді як насправді піхто там і не думав' про Тафарделя, про нього просто забули. Інспектори рідко заглядали в тутешні околиці, та й дивацтва цього добродія зовсім но пасували до такої почесної відзнаки. Цо, однак, було посправодливе враження, бо Тафардель виявляв цілковиту відданість своєму фахові. Навчав він скорше погано, подаючи все нудно й по-доктринерському, але 8 якнайбільшою дбалістю й самовідданістю. Коротенькі тиради на громадянські теми, що він проголошував на своїх уроках, забивали дітям голови й вмішувались із програмним матеріалом тільки їм па шкоду.

Мер давно міг би домогтися, щоб учитель дістав нагороду, якої так дожидав. Адже, крім своїх професійних заслуг, Тафардель мав також і заслуги політичні, бо був до кінця

1 Французька відзнака за заслуги в галузі літератури та мистецтва, V

відданий партії, про що П'єшю знав краще ніж будь-хто. Та мер не поспішав, гадаючи, що Тафардель з переконанням, ніби

його .недооцінюють, дасть більше користі. І гадав' слушно: вчит ель належав до категорії людей, які, щоб діяти, потребують доброчесного обурення. Відзначений надто рано, Тафардель міг би заспокоїтись у своєму задоволенні, і честолюбство заступило б гпів, який його під'юджував і робив саме таким войовничим, як це й потрібно було мерові. Проте віднедавна П'єшю почав відчувати, що вже час нагородити Тафарделя. Мер тільки хотів щоб його секретар перше зробив йому останню, і то важливу послугу, яка стосується вбиральні. Бо хоч у Клошмерлі й кпили з учителя, але ніхто не применшував, його прикмет освіченої людини: Тафарделева підтримка деколи могла виявитись вельми цінною.

Побачивши, що його повірник досяг належного ступеня запалу, П'єшю врешті спитав:

— Чи ж вам буде приємпо виступати про цо в комітеті?

— З вашого боку, пане мер, було б ознакою довіри, якби ви зволили доручити мені цю справу. Адже йдеться про авторитет партії. Я зумію їх переконати.

— Ви й справді гадаєте, що зможете впоратись? Це буде нелегко. Треба стерегтись Ларуделя.

— Це неук,— зневажливо відказав Тафардель.-— Він мене це лякає.

' — Ґаіразд, гаразд! Що ж, коли вже вам так хочеться... Мер ухопив учителя за вилогу піджака:

— Цим разом, Тафарделю, перемога буде подвійна. І ви матимете свою гілку...

— О пане мер,— врадуваний учитель аж зашарівся.— Я не для цього, повірте...

— Матимете, кажу вам. Дато вам слово честі, пане професор.

— Пане мер, а я вам даю слово, що неможливе буде зроблено.

— Згода, Тафарделю! Слово П'єшю варте урожаю винограду в льоху.

Вчитель подав руку мерові, але поквапно й забрав її, щоб протерти скельця пенсне,— яке зайшлося тіарою від його віддиху.

— А зараз,— мовив Бартелемі П'єшю,— ходім вип'ємо . свіжого вина у Торбайона.

Артюр Торбайон — це був власник заїзду й чоловік Аделі, дуже приємної, вродою жінки.

Тепер ми— иодамо ще кілька нових, найнеобхідніших пояснень, які допоможуть нам зрозуміти, чому Тафардель відразу так здивувався, коли мер показав йому вибране для вбиральні місце. Для цього треба глянути на план. На ньому, як бачимо, церкву затиснено між двома завулками, які звуться відповідно, якщо стати лицем до входу, завулком Неба і завулком Ченців. Остання назва, напевно, виникла що за часів, коли тут був монастир. Очевидно, святі отці ходили цією дорогою на меси.

Завулок Неба, на який дивиться будинок кюре Поносса, межує з цвиптаром, розташованим за церквою, на схилі горба, па гарпій сонячній місцині, де мертві спочивають вічним сном. Завулок же Ченців, обмежений церквою з одного боку і довгим муром з маленькою хвірткою у внутрішній двір Божолейських галерей, чи не найголовнішої клошмерльської крамниці,— з другого, це глухий кут, замкнений рештками дуже старого, па три чверті зруйнованого будинку, споруди ще з часів середньовіччя. На нижньому поверсі цього малонького будинку містилося продовження ризниці, де кюре Поносе читав катехізис та збирав дівчаток з притулку, званих "дітьми Марії". Там-таки

були й дві кімнатинки, де мешкала така собі сорокалітня панна Жюстина Пюте, яку вважали за най-побожнішу парафіянку в Клошмерлі. Оце сусідство з храмом божим і сприяло тому, що вона могла пробувати довгі години пород вівтарем, не дозволяла нікому іншому дбати, щоб па пьому були свіжі квіти, а також забезпечувало їй право стежити за рухом парафіян у завулку Ченців, коли вони йшли до сповідальні, і за кюре Поноссом, коли той безліч разів на день бігав до ризниці. Цей нагляд за рухом біля церкви забирав увесь час нашої благочестивиці, яка нощадпо оберігала мораль містечка.

Само па вході до цього завулка Ченців і хотів поставити свого відхідника Бартелемі П'єшю. Звідси й подив Тафарделя, що це так близько від церкви. Такого сусідства мер, може, був би й не шукав, якби десь у центрі знайшлося інше відповідне місце. Але що його не анайшлося, то П'єшю не вельми й шкодував за тим. Він не боявся, що його задум мав визивний характер. І ось чому.

Одип заздрісник, такий собі Жюль Ларудель, що діяв,, потай шляхом облудних інсинуацій, уже кілька місяців вів проти нього у комітеті активну кампанію, звинувачуючи П'єшю в небезпечному потуранні церковній парафії. Як на те, кюре Поносе, ніби підтверджуючи ці заяви, з намови пані баронеси де Куртебіш, істинної парафіяльної провідниці, бовкнув привселюдно норозважні слова, назвавши мера "чудовою людиною", яка, попри свого політичну лінію, *не виступає проти інтересів церкви і від якої можна добитись чого завгодно. Те, що так думають у замку, в парафії, а також і в архієпіскопатї,— чудово. П'єшю не нехтував ніякою силою, вважаючи, що при нагоді всяка може придатись, сяк чи так допомогти його підвищенню, яке він собі терпляче__готував. Та оцей похвальний тодгук, висловлений з дурного розуму —кюре, став правити за зброю його ворогам, а єхидний Ларудель використовував його саме в комітеті та серед муніципальних радників з опозиції. Назвавши про себе кюре По-носса телепнем, який створював йому ускладпоппя перед виборами, мер поклав собі відкрито зайняти ворожу щодо кюре позицію. В той час у нього й зародилася думка про вбиральню. Він її обмізкував з усіх боків і вирішив, що це чудова ідея,

така, яку він любив: її можна було повернути й так і так, не наражаючись самому на занадто велику небезпеку. Вбиральня перед церквою не сподобається клерикалам і через це легко пройде в муніципалітеті, який подивиться крізь пальці на видатки. По півторамісячних роздумах він дійшов висновку, що встановлення цієї гігієнічної споруди в центрі Клошмерля буде міцним щаблем у драбині його великих задумів. Саме тоді він і розкрив свій проект Тафарделеві — ще одному телепневі, якого він виставить проти Поносса. А собі він залишив роль керувати грою збоку, 8 мерії, так само як і баронеса де Куртебіш керуватиме нею в іншому таборі з висоти свого замку. Розмова, свідками якої ми щойно були,— це перший вияв провінційного макіавеллізму, який нічого не залишає на поталу випадкові і йде кривими шляхами.

Незабаром заявляться на сцені численні клошмерляни, вийдуть на видноту нові почуття, відчуються різні суперництва. Але віднині, знаючи про завулок Ченців під пильним наглядом Жюстини Пюте, яка без передиху дивиться з-поза краю фіранки, про вбиральню, що її

спорудження незабаром почнеться, про 8авзяту діяльність Тафарделя, якому кортить урешті-решт побачити свою петлицю уквітчаною, про далекосяжне честолюбство Бар-телемі П'єшю, про апостольську незграбність кюре По-посса та пихаті вказівки пані баронеси Альфонсини де Куртебіш (все це особи, чия діяльність потроху набере сили), ми вже маємо перші чинники хвилювання, яке зародиться в дивний спосіб і незабаром розростеться в "Клошмерльський скандал", що матиме таку драматичну розв'язку.

Одпак порше ніж перейти до цих бурхливих подій, не завадить прогулятися по Клошмерлю 1922 року; ця прогулянка дасть читачові нагоду познайомитись із декотрими визначними клошмерлянами, які відіграють відкриту або приховану роль у цьому скандалі. Всі ті, що ми їх маємо показати, виділяються своєю вдачею та звичками більше, ніж своїми вчинками.

Спочатку одна заувага. Якщо повірити великим дослідникам звичаїв, то перші прізвища, які з'явились у Франції десь під XI сторіччя, походять від якоїсь фізичної чи то моральної прикмети людини, а ще частіше від назви її професії.— Цю теорію, очевидячки, підтверджують прізвища клошмерлян. 1922 року прізвище пекаря було Фарі-нар (мучник), кравця — Фютен (бумазея), різника — Фріссюр (печеня), ковбасника — Лардон (шмат сала), каретника — Рессор (ресора), столяра — Більбу а (брусок), бондаря — Буатавен (пий вино). Ці прізвища свідчать також про силу традицій у Клошмерлі й про те, що ремесла передавано в сім'ї від батька до сина впродовж багатьох віків. Отака варта відзнаки постійність говорить про неабияку впертість і чіпку схильність доводити до кінця добро, а так само й зло.

Друга заувага. Майже всі заможні клошмерляни збились докупи в горішній частині містечка, що над церквою. А про посполитий люд у Клошмерлі кажуть: "Він з долішнього містечка", "Клошмерлянин з долу" або ще простіше "з-під схилу", що вже звучить образою. Але як там не є, а саме в горішній частині містечка проживають 'Бартелемі П'бшю, нотар Жіродо, аптекар Пуальфар, лікар Мураль та інші маєтні клошмерляпи.

Якщо трохи поміркувати, то все пояснюється просто. У Клошмерлі сталося те, що й в інших містах, коли вони розбудовувались. Найзавзятішіг відкраявши скільки душі забажалось* осідали на нових місцях, де площа не мірялась щойно— заробленими грошима, тим часом як нездаль-ці, приречеш на застій, і далі купчилися по своїх старезних садибах, навіть і не пробуючи розширити їхні межі. Одно слово, горішнє містечко між церквою й великим поворотом — це квартал дужих, багатих людей.

Третя заувага. Крім комерсантів, ремісників, урядовців, кінної жандармерії під проводом сержанта Кюдуана та трьох десятків невдах, що їх використовують на дешевій роботі, всі мешканці Клошморля —— виноградарі, здебіль-ша власники або ж спадкоємці колишніх власників; останні вирощують виноград, як орендарі баронеси де Куртебіш, нотаря Жіродо та кількох чужаків або поміщик ків, що скупили землю довкола

Клошмерля. Через це клоншерляни — народ гордий, недовірливий і волелюбний.

Поки ми ще пе відійшли від церкви, скажу кілька слів про кюре Поносса, який певною мірою роздмухуватиме жар неспокою в Клошмерлі, щоправда, мимоволі, бо він спокійно прожив свій вік, службу божу править так, ніби завтра піде у відставку, і найбільш уникає всяких баталій, які нічого не залишають на душі, крім гіркоти, і нічого не приносять, так би мовити, на олтар слави господньої.

Кюре Поносе опинився у Клошмерлі тридцять років тому, перебравшися з невдячної парафії містечка Ардеш. Сан вікарія так його й по обтесав. Він завжди відчував своє селянське походження, а ще ніяк не міг збутися страшенної соромливості семінариста, котрий бореться із. статевими потягами. Сповіді клошмерлянок, представниць краю, де чоловікам тільки подавай, розкривали йому очі па таке, що його неабияк бентежило. А що його особистий досвід у цих речах був зовсім куций, то за допомогою неоковирних запитань він став утаємничуватись у плотську гидь. Страшні одкровення, які він чув на цих сповідях, робили йому самотність нестерпною, і його раз у раз навідували пекельні стидкі видива. Повнокровний організм Огюстена Поносса ніяк не схиляв його до містицизму, якого прагнуть мучені душі, що живуть у страж-дущих тілах. Навпаки, він владав здоровим, нормальним тілом, їв із добрим смаком, і його природа ставила вимоги, що їх скромно прикривали сутана, анітрохи не вава-шаючи їм проявлятись.

На щастя, прибувши до Клошмерля в повному розпалі своєї "юності, щоб заступити священика, якого у сорок два роки забрав грип з ускладненнями, Огюстея Поносе вна-йшов у парафії таку собі Онорину — довершений тип служниці кюре. Вона ревно оплакувала кюре-небіжчика, що виказувало її поштиву й побожну прихильність до нього. Та дужий і добродушний вигляд новоприбульця, бачилося, швидко її втішив. Ця Онорина була стара дівт ка, до решти втаємничена з порядкування священикового дому; вона пильно передивилась речі свого нового господаря я закинула йому щодо його брудної білизни.

— Бідолаха,— мовила вона,— за вас зовсім погано дбали!

Онорина порадила йому носити влітку труси й короткі альпагові штани, щоб не так пітніти під сутаною, примусила купити фланелеву білизну й розказала, як зручніше ходити вдома напівроздягненому. /

Кюре Поносе відчув утішливу лагідність цієї опіки, ва яку він дякував небові. Але все-таки він почувався сумний, бо йому ні на мить не давали спокою мученицькі галюцинації, проти яких він боровся щосили, мов святий Антоній у пустелі. Онорина швидко вбагнула причину його мхк. Вона перша натякнула на це якогось вечора, коли кюрб Поносе, попоївши, меланхолійно натоптував люлечку.

— Бідний хлопець,— мовила вона,— ви, мабуть, дуже страждаєте: в такі літа — і вавжди сам. Це вже не по-людському отак мучитись. Як-не-як, а ви ж чоловік!

— Гай-гай, Онорино! — зітхнув кюре Поносе, страшенно почервонівши, бо його вмить охопив новий наплив соромітного бажання.

— Кінець кіпцом воно вдарить вам у голову, і то напевно!' Кажуть, пе один збожеволів від того, що стримувався.

— В нашому стані, Онорино, треба каятись,— кволо відповів нещасний кюре.

Але вірна служниця обходилася 8 ним як з нетямущою дитиною.

— Таж ви не станете руйнувати свого здоров'я — ще , тільки цього бракувало! Що він виграє, милий господь,

від того, коли ви рішитеся глузду?

Опустивши очі, кюре Поносе эробив невизначений порух рукою: мовляв, це питання перевищує його права і якщо й випаде йому збожеволіти з надміру цнотливості, коли вже на те воля божа, то він готовий її прийняти. Якщо воно заходить аж у голову... Але це ще хтозна. Тоді Оно-рина підступила до нього й підбадьорливо мовила:

— З бідним паном кюре, що був воістину святим чоловіком, ми залагоджували цей клопіт удвох...

Слова ці були для кюре Поносса заспокійливою при-звісткою. Дещо звівши очі догори, він непомітно оглянув Онорину нжо з зовсім іншими думками в голові. Служниця була иж ніяк це гарна, багато чого їй бракувало, однак у пої були,— нохай мало і найпростіше виражені, через що вопи здавались непримітними,— гостинні жіночі форми. І нехай ці тілесні оази були повиразні й бідні серед довкілля, однаково ж це були рятівні оази, розставлені провидінням по гарячій пустелі, де кюре Поносе уже бачив себе на краю божевілля. Його розум осяяла одна думка. Чи ж не чесніше буде просто піддатись спокусі, якщо такий досвідчений священик, що його оплакував увесь Клошмерль, підказує йому шлях? Йому тільки доведеться ступати, хоч пишатися тут і нема чим, слідами цього святого чоловіка. Тим паче, що коняча будова Оно-рининого тіла дозволяла віддавати природі тільки вкрай необхідне, не маючи від цих пустощів ніякої надмірної втіхи, ані передсмаку приємної насолоди, яка обтяжує гріх. Проказавши бездумно молитву, кюре Поносе слухняно пішов за служницею, яка так жаліла свого молодого хазяїна чороз його скромність. Все швидко відбулося в повпій пітьмі, і кюре Поносе намагався відійти думкою якомога далі від свого вчипку, шкодуючи за тим, що чинила його плоть та нарікаючи на неї. Але потому він проспав спокійно ніч, підвівся бадьорий і зрозумів, що вряди-годи, безперечно, не "завадить вдаватися до цього засобу, хоча б навіть тільки задля служби господньої. Далі він визначив собі кількість разів та постановив дотримуватись правил свого попередника, про які Онорина докладно йому розповіла.

Та хоч би там як, але це був таки гріх, в якому треба було сповідатись, і збентеження від свідомості цього було завелике для кюре Поносса. На щастя, з розмов він дізнався, що в містечку Вальсонні, за двадцять кілометрів від Клошмерля, живе абат Жуфф, його колишній приятель по семінарії. Кюре Поносе подумав собі, що краще

звіритися в своєму гріхопадінні справжньому другові. Назавтра, позатикавши за пояс поли сутани, він осідлав цер-

власність — і, розпитуючи в людей дорогу й добряче помучившись, урешті добувся до Вальсоппи.

В перші хвилини обидва священики, знай, тільки раділи з приводу своєї зустрічі. Та під кінець кюре Поносе мусив признатись у тому, що саме його привело. .Страшенно ніяковіючи, він розповів приятелеві, чого він нещодавно допустився зі своєю служницею Онориною. Відпустивши йому всі гріхи, шдре.Жуфф признався йому, що й він допускається такого самого зі своєю служницею Жозефою, і вже не один рік. Гість згадав, що й справді двері йому відчинила якась чорнявка,— зизоока, одначе досить свіжа лицем і приємно дебела. Він подумав, що під цим оглядом його приятелеві поталанило більше, ніж йому, бо ж, як на його смак, то було б бажано, щоб Онорина не була така тараня (коли сатана посилав йому спокуси, то эавжди у вигляді дужо білих, гладких жінок з пишними персами й стегнами). Та віп прогнав цю заздрісно хтиву думку, якій бракувало милосердя, і слухав далі, що йому казав його приятель кюре Жуфф. А той казав таке:

— Любий мій Огюстене, оскільки ми неспроможні цілком відокремитись від тлінної плоті,— ласка, що її сподобились тільки двоє-троє' святих,— то наше щастя, що ми маємо вдома засоби, щоб потай миру вдовольняти найне-обхідніші плотські потреби, не викликаючи скандалу й не порушуючи духовного спокою парафіян. Тож радіймо з того, що наші страждання не завдають ущербу добрій славі церкви.

—. Та й зрештою,— докинув Поносе,— хіба не корисно мати якийсь досвід у цій справі нам, яким часто доводиться приймати рішення й давати поради?

— Гадаю, що так, любий мій друже,— відповів Жуфф,— коли я подумаю про доякі проблеми сумління, що з ними* доводиться стикатись. Повно, що без особистого досвіду я б заплутався, залагоджуючи великі суперечки, пов'язані з шостою загїовіддю. Якби ми дечого про це не знали, хай і не багато, але достатньо, то скерували б душі на хибний шлях. Між нами кажучи, цілковите стримання погіршує здатність мислити.

— Воно душить розум! — додав Поносе, згадавши свої муки.

ковного велосипеда в

2 "2—1599

П'ючи вино Вальсонни, гірше за клошмерльське (з цього боку Поноссові поталанило більше, ніж. Жуффові), обидва священики визнали, що несподівана схожість їхньої долі, виявляється, скріпила приязнь, яка почалася що зовсім замолоду. Далі вони вигідно ухвалили поміж себе, щоб відтепер сповідатись тільки один одному. А щоб мати менше стомливих поїздок, визначили однакові дні: своїх гріхопадінь. Спинилися вони в принципі на понеділкові й вівторку — вільних днях після великих недільних відправ — і взяли четвер як день взаємної сповіді. Вони домовились також розділити між собою порівну зусилля: одного тижня кюре Жуфф їхав до Клошмерля висповідатись та послухати сповідь кюре Поносса, а на другий тиждень наставала черга кюре Попосса їхати у Вальсон-ну до кюре Жуффа задля сповіді та відпущення гріхів.

Отака вигадлива домовленість задовольняла їх протягом цілих двадцяти трьох років. Завдяки поміркованому послуговуванню

Онориною й Жозефою, а так само прогулянці завдовжки в сорок кілометрів двічі на місяць, обидва кюре пробували в доброму здоров'ї, а через добре вдоров'я виявляли широкі інтереси й дух милосердя, що мало найкращі наслідки як для Клошмерля, так і для Вальсонни. За цей відтинок часу стався тільки один прикрий випадок.

Це було 1897 року. Стояла холодна зима. Вранці у четвер кюре Поносе прокинувся з твердим наміром поїхати до Вальсонни по своє щотижневе відпущення гріхів. На його лихо, вночі нападало стільки снігу, що дорогою годі було проїхати. Клошмерльський кюре однаково вирішив рушати, не слухаючи ні докорів, ні зойків своєї служниці: він вважав себе смертельним грішником, перебравши дещо міру з Онориною за останні кілька днів вимушеного неробства. Кюре двічі впав, але відважно їхав уперед; однак він не годен був подолати більше як чотири кілометри. Він повернув назад і насилу добився пішки додому, — цокотячи зубами. Онорина вклала його в постіль і напоїла гарячим чаєм, щоб він спітнів. Нещасний почав марити, а все через смертний гріх, в якому він ніяк не міг пробувати. Зі свого боку, кюре Жуфф, не дочекавшись Поносса, страшенно занепокоївся: післязавтра він мав правити врочисту месу й тепер запитував себе, чи має на це право. На щастя, кюре Вальсонни не, бракувало спасенних ідей, Він послав Жозефу на пошту переказати Поноссові телеграму з. оплаченою відповіддю: "Як звичай но. Дотримуюсь твердо. Miserere тei'із зворотною поштою. Жуфф". Клошмерльський кюре відповів відразу: "Absol-vo te. П'ять Pater і п'ять АУЄ. ЯК звичайно. Більше трьох. Велике каяття. Miserere 1 неиайно. Поносе". Відпущення з молитвою для каяття прийшло телеграфом за п'ять годин.

Обидва священики були в захваті від такого швидкого засобу й вирішили користуватися ним постійно. Та їх спинили докори сумління: надто вже легко збувались вони гріха. З іншого боку, догма сповіді сягає в такі глибокі часи, коли про телеграф і гадки не мали. Тож їхнє нововведення порушувало питання про канонічні права, і щоб з'ясувати цю проблему, треба було б цілої асамблеї теологів. Вони боялися

вчинитл єресь і постановили вдаватись до послуг телеграфу хіба що в крайній потребі, яка виникала за весь час лише тричі.

Через двадцять три~роки по перших відвідинах Поносса свого приятеля кюре Жуффа остаїшій потрапив у поїш-гідне стаповище, втративши Жозефу, якій було шістдесят два роки. Вона майже до останньої хвилини зоставалась у задовільному фізичному стані, правда, погладшавши до вісімдесяти кілограмів — значна вага для жінки, що її стан в обхваті не перевищував ста п'ятдесяти восьми сантиметрів. Цей зайвий тягар викликав опух ніг, а ожиріння сорця порушило його нормальну роботу. Вона померла від грудної жаби. Кюре Жуфф не взяв нікого замість еї: принатурювати нову служницю до своїх звичок він вважав завданням понад свої сили. В п'ятдесят п'ять років з гаком він угомонився. З нього було досить послуг жінки, яка приходила сяк-так прибрати у домі та приготувати йому обід. Увечері він вдовольнявся тарілкою супу та шматком сиру. Не відчуваючи більше потреби у відпущенні гріхів, в яких так важко признаватись, він став утримуватись від візитів до Клошмерля. Це утримання зовсім вибило з колії життя кюре Поносса.

Поноссові тепер уже й самому було під п'ятдесят, і він би вже давно спокійно обходився без Онорини. Віддана служниця була теж у похилих літах і годилась у відставку, тільки, на відміну від Жозефи, вона худла й висихала,

1 Моє співчуття. Відпускаю тобі. Отче наш. Богородиця. Співчуття (лат.).

зробившись мов та жердина. Але кюре Поносе, що так і зостався несміливим, боявся образити бідну жінку, поклавши край стосункам, в яких уже не мав доконечної потреби. Поведінка Жуффа, однак, спонукала його прийняти відповідне рішення. Треба сказати, що

подорож до Вальсонни була великою мукою для клошмерльського кюре, в якого виріс чималенький живіт і починалась емфізема. Перед кожним пагорбком він мусив злазити з велосипеда, а коли з'їжджав униз, йому наморочилась голова. Поки колега відвідував його, він ще трохи бадьорився. Але як побачив себо приреченим —їздити тільки самому туди й назад, то вирішив, що сумні рештки від Онорини не варті стількох годин надлюдських зусиль. Він сказав їй, що вже нічого не може. їй це дуже не сподобалось, і вона почувала себе ображеною, чого кюре й побоювався.

— Можо, вам тепер подати молодепьку, пане Огюсте-не? — просичала вона.

"Паном Огюстеном" вона називала його тільки в поважних випадках. Поносе заходився її заспокоювати.

— Молоденькі,— оказав він,— були потрібні тільки Соломонові та_ Давиду. А зі мною справа простіша: мені більше нічого не потрібно, люба моя Онорино. Ми вже в таких літах, коли треба жити спокійно й безгрішно.

— То все стосується вас,—відтяла Онорина.— Як па мене, то я зроду не грішила.

З погляду вірної служниці, це була щира правда. Врна завжди вважала святим усе, що подобалось кюре, якому прислуговувала. І вона повела далі своїм владним голосом, від якого доброго священика кинуло в дрож:

— Ви гадаєто, я цо робила тому, що сама така розпусна, як оті клошмерльські потіпахи? Як би це робили всякі Пюте, що так і в'ються коло вас? Вам слід червоніти на саму тільки думку про таке, пане Опостоне,— це кажу вам я, бідна жінка! Я старалась тільки задля вашого здоров'я, бо ж усім добре відомо, що чоловіки захворюють на

голову, коли їм цього бракує. Задля вашого здоров'я, чуєте, що я вам кажу, пане Огюстене?

— Я знаю, добра моя Онорино, знаю,— пробурмотів у відповідь кюре Поносе — Це вам буде зараховано на небі. .

Для клошмерльського кюре то був важкий день, за яким пішли дні й тижні, коли він жив під наглядом, оточений всякими підозрами. Заспокоїлась,Онорина тільки тоді, коли кінець кінцем пересвідчилась, що забраного від-

36 ' л неї привілею не буде віддано ніякій іншій жінці. 1922 року, через десять років по тій розмові, стосунки між клошмерльським кюре та його служницею були вже бездоганні. 1

Кожен вік має свої потреби й свої радощі. Ось уже десять літ кюре Поносе видобував свої радощі з люльки, а надто з вина, чудового клошмерльського вина, що його він навчився вміло вживати. Ця наука потроху прилучилась до його апостольської віри. А щоб ці слова були зрозуміліші, пояснім дещо.

Прибувши тридцять років тому до Клошмерля, юний священик Огюстен Поносе знайшов паству, що складалася із самоґо жіноцтва,— чоловіки в ній числилися тільки як виняток. Запалений юним завзяттям і бажанням сподобатись у архієпіскопаті, новий кюре, гадаючи, що чинить кращо за попереднього (одвічна ілюзія молодих!), заходився навертати чоловіків до віри. Та швидко він зрозумів, що не матиме ніякого впливу на них, оскільки з нього ніякий знавець вина, без чого й людипа в Клошмерлі не людина. Про людину тут судять за догустатор-ськими здібностями. Той, хто за три ковтки, поганявши вино кілька разів у роті, не скаже: "Брульї", "Флері", "Моргон" чи то "Жюльєна", вважається у цих завзятих виноградарів звичайнісіньким йолопом. А Огюстен Поносе у винах геть нічого не тямив. За все своє життя він пив тільки дикі семінарські сумішки або, вже в Ардеші, вино з вичавок, про

яке сором і згадувати. Сила божо-лейського "Вина спочатку його приголомшила: це не була слабенька бурда для причастя, ані мікстура для хворих на'шлунок проповідників.

Та в своїх діях кюре Поносе керувався почуттям обов'язку. Він заприсягся, зазнавши поразки на вині, не здаватись і здивувати своїми подвигами клошмерлян. Наснажений євангельським переконанням, він став учащати до заїзду Торбайона і там випивати без церемоній то з тим, то з тим, відповідаючи жартом на жарт. Частенько дехто закидав щось дошкульне щодо звичаїв святої братії, проте кюре Поносе не ображався, і Торбайонові клієнти раз у раз наливали йому в чарку, заповзявшись побачити його якогось дня "п'япого як чіп". Але янго — охоро-нець кюре Поносса оберігав пристойну ясність його розуму та гідні служителя церкви манери. Цьому опікунчому янголові допомагала в його святій справі Онорина: коли хазяїн довго барився, вона виходила з будинку, що стояв навпроти заїзду, перетинала вулицю й ставала на порозі суворим образом — справжнім втіленням докорів сумління.

— Пане кюре,— казала вона,— вас кличуть до церкви. Ідіть, бо треба!

Поносе допивав склянку й відразу підводився з-за столу. Онорина пропускала його попереду, зачиняла за собою двері й кидала нищівний погляд на гультяїв та п'яниць, які розбещували її хазяїна, зловживаючи його довірливою добродушністю.

Цей захід по привів, до бога ані душі. Але зате Поносе зробився справжнім зпапцем вип і цим завоював повагу у виноградарів Клошмерля, які казали, що він "не гордий", "по проповідник за два су", а "завжди готовий чесно, по-паськи порохилити чарчину". За якісь півтора десятка років піс Поносса пишно розцвів і зробився велетенським божолейським посом, що його колір був пурпурово-фіолетовим, чимсь середнім між барвами капонікової та кардиналової мантії. Такий ніс не міг не викликати довіри в краї.

Ніхто не може стати знавцем якоїсь справи, не маючи до неї смаку, а смак породжує потребу. Достоту те саме сталося й з ДІоноссом. Він уже ніяк не міг обійтися без вина, і його щоденна порція доходила до двох літрів. Ця доза не тільки ніколи не каламутила йому розуму, а ще й тримала його в блаженному, хай дещо.штучному, стані, який чимдалі дужче робився необхідним для кюре при вічних злигоднях його служби, ускладнюваними, крім того, домашніми прикрощами чероз Онорипу.

Постарівши, служниця дужо змінилася. Коли кюре Поносе знову замкпувся в своему суворому безшлюб'ї, Онорина перестала виявляти до нього таку уважність і пошану, як перше було, і швидко втратила всяку побожність. Замість молитов тепер вона воліла вдаватись до нопюхів табаки, які, видимо, приносили їй величезне задоволення. Трохи пізніше, добувшись до старих запасів пляшок з вином, що назбиралися в льоху — неоціненного багатства, складеного з пожертв парафіян,— вона стала нити і деколи набиралася зовсім без міри. Вдача в неї зробилася сварлива, працю вона занехаяла, та ще й стала недобачати, і безперестану бурмотіла якісь дивні погрози, сидячи на самоті в кухні, куди Поносе більше не наважувався й носа потикати. Його сутани були тепер брудні, ґудзики на білизні повідлітали, нагрудники держалися абияк, і жив він у постійному страхові. Якщо Онорина колись давала йому задоволення й прислуговувала, то тепер через неї повернулися до! нього давні дні великої нудьги. Зрозуміло, що сьорбнутої старого "вина стало тепер більше ніж будь-коли необхідною втіхою для клошмерль-ського кюре.

Інших насолод він скуштував завдяки мадам баропесі де Куртебіш, коли вона остаточно поселилася в Клошмерлі 1917 року. Щонайменше двічі на місяць він обідав у замку за одним столом з баронесою, де' до нього виявляли повагу, — не так, власне, до його особи, як до тієї засади, пересічним представником якої він був ("сам він якийсь тюхтій", — казала про нього позаочі знатна дама). Проте він не відчував цієї тонкої різниці в ставленні, і виявлена досить відверто пошана,— баронеса-бо кожного вміла тримати па його відповідному місці! — страшенно йому лестила. У своєму літньому віці вже не сподіваючись

цілких нових утіх, віп песподіиаио відкрив для себе, ЯКИМ приємним може бути справді вишуканий обід, що його подають челядники в пишноті фамільних серветок, кришталю та срібла, користування якими його бентежило й захоплювало водночас. Під п'ятдесят п'ять років кюре Поносе зазнайомився з розкішшю того соціального ладу, якому віп несвідомо служив, проповідуючи християнську чесноту покори, таку сприятливу для розквіту великих багатств Він простодушно милувався тим, який же любий цей лад, підвладний провидінню, коли він дозволяє так ушановувати бідного сільського кюре, що вершив доброчесну справу в міру своїх слабких сил.

У палаці він уперше наочно побачив ту райську вишуканість, яка згодом має стати надбанням праведників. Неспроможний зрозуміти вічне блаженство, не переводячи його в матеріальні, взяті з земної дійсності відповідники, кюре Поносе неясно уявляв собі, що в раю раз у раз п'ють клошмерльське випо та,— оскільки гріх уже буде скасовано,— вільно втішаються з красунями, яким можна за своїм бажанням змінювати колір та підправляти форми (нудне співжиття з самою тільки Онориною породило у нього велике бажання до зміни, потяг до вигадок і дивних переживань). Усі ці фантазії дрімали десь у закутку його мозку, куди він рідко заглядав. Якщо він хотів з них скористатись, то вдавався до викруту. Він казав собі: <"Вважаймо, що я вже на небі і що все вже дозволено".

Небеса відразу наповнювалися страшенно ніжними формами, де вгадувались окремі деталі найгарніших його парафіянок, розглядані під лінзою нестатків цілого життя і збільшені в сто крат надлюдською уявою. Не думаючи про щось погане, він створював ці образи, прикриваючись вигаданою ним самим умовою. Ці невиразні привабливі "видива давали йому примарне щастя, якому вже не відповідало жодне земне бажання. Тим-то, розмінявши шостий десяток, він міг безпечно пестити в уяві ці райські постаті, коли вичерпувалися сили його молитовника. Однак він по зловживав цими образами, які пригнічували й ошелешу волі його, показуючи, скільки бентежних бажань може виникати навіть у доброчостивому мозку.

Тож відколи кюро Поносе почав відвідувати баронесу, небо поставало в його уяві величнішим місцем. Він його зображав собі розкішно прикрашеним і умебльованим як інтер'єр палацу Куртебішів, найбагатшої оселі, яку він будь-коли бачив у житті. Правічні втіхи там лишалися ті самі, але вони були незрівнянні своєю красою, вишуканим середовищем, численною челяддю, по-янгольському мовчазною, через що ті втіхи ставали ще приємнішими. Що ж до любих серцю створінь, то вони не були простого роду, а все принцеси та маркізи витонченої вроди, 'які вміли подавати духовні розмови впереміш із хтивими насолодами, в янгольський спосіб здійснюваними і, отже, зовсім не соромітними. Правду кажучи, кюре Поносе не скуштував на землі повної втіхи: завжди на заваді ставало сумління та ординарні чари служниці, від якої відгонило воском, а не будуарними парфумами.

Отакий був з духовного і фізичного боку кюре Поносе наприкінці 1022 року — смиренний, підтоптаний віком чоловічок. Його колишній молодецький зріст — один метр шістдесят вісім сантиметрів — скоротився до одного метра шістдесяти двох сантиметрів, але зате його обвід у поясі втричі подовшав. Здоров'я у нього було досить добре, якби по задишка, кровотеча з носа, напади ревматизму взимку та гострий біль печінки будь-якої пори року. Чесний чолов'яга терпляче приймав ці муки, бо вважав їх за спокуту перед богом, і старів собі в мирі, маючи бездоганну репутацію, не заплямовану жодним скандалом.

Продовжім тепер нашу прогулянку, уявивши собі, що, виходячи з церкви, ми звертаємо ліворуч. Перший будинок у нас на дорозі, що стоїть на розі в завулку Ченців,

І б Божолейські галереї, найбільша крамниця у Клошмерлі, де найжвавіше торгується і повсякчас повно покупців. Тут завжди є щось новеньке: тканини, .капелюхи, готовий одяг, галантерея, трикотаж, вишуканий колоніальний крам, маркові лікери, іграшки, господарчі вироби. *Гут можна подати замовлення на будь-який товар, що буває не кожного дня в містечку. В ті часи цей заклад давав зиск і вабив до себе завдяки одній особі. ' Річ у тому, що на порозі крамниці можна було

помилуватись Жюді Туміньйон, молодицею з пишною яскравою зачіскою, ніби щойно з вогню, яка наче позичила полум'я для свого волосся у квітучих айстр. Хтось нетямущий назвав би її просто рудою, хоч воно зовсім не так. Буває волосся темно-руде чи то цегляне, тієї неприємної брудної барви — голова тоді немовби намащена салом. Але волосся Жюді Туміньйон було, навпаки, золотаво-руде, барви достиглих на сонці мірабелів. Бо насправді ця гарна жінка була білява, в апогеї білявого кольору, в сліпучому апофеозі його пайтепліших тонів, само того білявого кольору, що називають венеційським. Важкий осяйний тюрбан на її голові, непомітно тьмянішаючи на потилиці, приваблював усі погляди, і всі приваблені погляди в захваті зупинялись на Жюді, перебігаючи її з голови до ніг, знаходячи всюди спокуси для найвищого задоволення, що його наперед смакували всі чоловіки, по завжди спроможні приховати вияви цього передсмаку від своїх жінок, які. тільки тоді, коли кидали оком на цю нахабну спокусницю, починали розуміти суть справи.

Часом природа візьме та й створить диво, без огляду на умови, стан, освіту, багатство. І цей вишуканий витвір своєї фантазії вона поставить де і ким їй заманеться — тут пастушкою, там циркачкою. Отакими зухвалими витворами вона надає нового запалу соціальним стосункам, готує нові зв'язки, нові переміни, нові торги між бажанням і скупістю. Жюді Туміньйон уособлювала собою одне з таких див, довершений взірець якого дуже рідко трапляється. Хитра доля примістила її в центрі містечка в образі привітної крамарки, і то тільки про людське око, бо її основна роль, прихована, але чисто людська, полягала в підбиванні до кохання. Хоч вона при нагоді була беручка й охоча до цієї справи, її частка в загальній сумі клошмерльських обіймів була ніщо проти її ролі спокусниці в містечку. Ця яскрава палка жінка була смолоскипом, пишною, закличною весталкою, що їй поганське божество доручило підтримувати а Клошмерлі вогонь кохання.

Жюді Туміньйон можна було, не вагаючись, назвати чудовим витвором мистецтва. Шовковисте волосся, дещо завелике, але гарно виписане лице з рішучими щелепами, білими й правильними зубами, що

засвідчували добрий апетит, і соковитими, раз у раз зволожуваними язиком устами пожвавлювалось двома чорними очима, які в обрамленні ясного волосся ще й підкреслювали барву шкіри. Всі деталі цього п'янкого тіла годі й описати. Його вигини були розраховані на досвідчене око. Здавалося, тут гуртом попрацювали Фідій, Рафаель і Рубенс: все було зроблено з такою бездоганною майстерністю, яка не тільки ніде не лишила жодної хиби, а, навпаки, подала все в якомога більшій пишноті, щоб таки було чим роздмухати пломінь бажання. Принадно випиналися груди, і повсюдно зір відкривав тільки підвищення, схили, вабливі западини, ніжні заокруглення, пагорки й тихі галявини, де б прочани спинялися з благочестям і гамували спрагу з прохолодних джерел. Та всі ці багатющі маєтності були заказані, і ніхто не мав туди доступу. По них вільно було манддїувати лише поглядом: заглянув на мить в якийсь затінок, помилувавсь якоюсь вершиною — та й по всьому. Шкіра в неї була молочно-біла, гладенька, від самого тільки її вигляду у клошмерльських чоловіків забивало дух і з'являлось бажання робити божевільні вчинки.

Запекло вишукуючи в неї вади, жінки тільки ламали зуби об цей панцер бездоганної вроди, що захищав Жюді Туміньйон,— її гарні уста виказували ' вибачливість спокійними великодушними усмішками, які штрикали, мов ножі, непривабливих заздрісниць.

Клошмерльські жінки, принаймні ті, які ще могли суперничати між собою, потай люто ненавиділи Жюді Туміньйон. Нерозумна й невдячна то була ненависть: адже ці злостивиці всі, як одна, мусили б бути вдячні їй, що вона давала відкоша залицяльникам, і ті, не досягши ідеальної мети, прагнули досягти реальнішої — у темряві-бо різниці не видно.

Божолейські галереї стояли в центрі містечка, тож чоловіки проходили перед дверима майже щодня, і трохи не щодня хто відкрито й цинічно, а хто крадькома й облудно — залежно від вдачі, репутації чи то посади — споглядали олімпійську богиню. Пойняті невситимою жадобою цього смаковитого м'яса, вони вертались додому й дуж€ завзято, гуляючи думкою аж гед десь, лигали хатню юшку. До

звичного ! бульйону в родинному горнятку думка про Жюді була перцем, екзотичними прянощами. В нічному небі Клошмерля її квітучк врода палахкотіла Венерою, провідною Полярною зіркою для безщасних чоловіків, розкиданих у глушині побі холодних мегер, та й для молодих хлопців також, які вмирали від жаги в зашморгу ніяковості. Від вечірньої, і до ранкової зорі цілий Клош-мерль спав, мріяв і жадав під знаком Жюді, усміхненої богині обіймів та добре виконуваних обов'язків, роздавальниці винагородливих ілюзій порядним чоловікам, що чесно працювали на родинному ложі. Через оцю чудодійну жрицю жоден клошмерлянин не гаяв часу намарне. Щедра красуня розворушувала навіть до всього збайдужілих стариганів. Виставляючи багату розкіш свого тіла, ця Руф видобувала з охололих і беззубих дідів із тремтячими голосами кволий дрож, що давав їм бодай одробину втіхи перед холодом могили.

А як хто, хоче мати ще краще уявлення про гарну крамарку за того часу, коли вона сиділа, мов на троні, на вершині своєї вроди та свого впливу, то хай послухає, що каже про неї польовий сторож Сіпрієн Босолейль, котрий через свою професійну сумлінність завжди приділяв клошмерльським жінкам чимало уваги.

— Коли жінки спокійні, тоді все гаразд,— мовить він.— А е щоб вони були спокійні, чоловікам не слід занедбувати своє діло.

Люди свідчать, що сам Босолейль у цьому розумінні був робітник добрий, співчутливий, товариський, повсякчас ладен стати в пригоді підупалим на силі клошмерля-нам, чиї жінки ставали через те аж надто лихі й крикливі. Щоправда, польовий сторож не розголошував цих дрібних послуг своїм друзям. Та слухаймо далі його просту мову.

— Коли оця Жюді Ту міньйон сміється, паночку,— мовить він,— то видно геть усю середину рота, і всі до одного зуби, і гарний язик посередині, здоровий, спокійний, аж вам відразу вже їсти кортить. А широка й волога усмішка наводить на всякі думки. Але усмішка — то ще

не все. Нижче у неї, бісової личини, таке, що аж оближетеся. Через неї, паночку, всі клошмерльські чоловіки ходять недужі.

. Недужі, пане Босолейлю?

— Недужі, паночку, повірте! Нездужають, що не можуть помацати її за деякі місця, саме для рук і створені. Таких я зроду-віку не бачив у жодної іншої жінки. Скільки разів, паночку, я шпетив її про себе, ніжно взиваючи розпусницею, аби якось помститися, що аж надто багато думаю про неї, як побачу. Бо от спробуйте-но викинути її з голови, побачивши! Коли вона так, сорому не мавши, розпаковується перед вами, мовляв, усе оте, ненавмисне: виставить повну пазуху цицьок, випне добрячий оберемок сідниць під щільною сукнею, користаючи. 8 того, що її бовдур Туміньйон стоїть поряд і що при ньому ніхто їй, вертихвістці, не може виявити геть і найменшого знаку уваги..Достоту, якби ви ото були голодні, а Жюді нагодилася поблизу й показала вам своє біле ніжне м'ясо, до якого заказано доторкнутись, нехай їй абищо!

Я вже врешті кинув тудою ходити. Несила було бачити цю жінку. Бо аж голова наморочилась, як ото того разу, коли мене сонячний удар мало не прибив. То було за рік до війни, коли спекота стояла просто страх. А треба сказати, що сонячний удар починається від кашкета, що стискує вам голову й не пускає повітря. Коли буває жарота, як ото в посушливі роки, то також не треба пити вина міцнішого, як десять градусів, якщо ви опісля маєте йти на сонце. А я того дня вицмулив у Ламоліра дві пляшки старого вина градусів у тринадцять-чотирнадцять. Він їх дістав з льоху й поставив у віддяку за одне добре діло, що я йому зробив,— таке завше можеш зробити, коли ти польовий сторож і маєш силу й надібок або' полишити всіх у спокої, або ж повернути все на свою вигоду, це вже як сам гадаєш, чи до вподоби чоловік трбі, чи ні...

Але нам час повернутися до Жюді Туміньйон, імператриці Клошмерля, що їй усі платили данину: чоловіки — жадань, а жінки — приховапої зпонависті, через яку день у день висловлювали побажання,

щоб це нахабне тіло пранці поїли, щоб у неї повипадали зуби й повилазило воло'сся.

Найбільшою наклепницею на Жюді Туміньйон була така собі Жюстина Пюте, її найближча сусідка, проводирка доброчесних клошмерльських жінок, яка зі свого вікна могла пильнувати затилля Божолейських галерей. З усіх жінок, що ненавиділи Жюді, Жюстина ненавиділа її найлютіше — її зненависть була найневідступніща й найдр-шкульніша, бо ж усю свою неймовірну моральну силу цЛ стара панна черпала з джерел доброчестя, а найдужче з безнадійного безшлюб'я, покладеного на вівтар найсвяті-шої слави церкви. Сховавшись у неприступній цитаделі своєї цноти, ця Жюетина Пюте суворо паглядала за звичаями містечка, а надто за поведінкою Жюді, чия слава, дзвінкий голос та заливистий сміх були для неї жахливими щоденними тортурамр. Гарна крамарка була щаслива й не крилася з цим. А таке вибачити важко.

Титул офіційного владаря чарівної Жюді належав Франсуа Туміньйонові, її чоловікові. Та її справжнім власником, якому вона платила взаємністю, був Іплоліт Фонсімань, секретар мирового суду, здоровий чорнявий красень з пишним, хвилястим волоссям, що навіть у будень носив манжети та рідкісні (принаймні для Клош-мерля) краватки і, бувши неодруженим, жив на повному столі в заїзді Торбайона. Нам ще доведеться розповісти про те, як Жюді Туміньйон дійшла до такого грішного кохання, яке їй дарувало, і то часто, бурхливу радість, що сприятливо діяла на колір її обличчя й на настрій. А цей настрій сприятливо впливав на Франсуа Туміньйона, котрий нічого не бачив і знаходив, завдяки своїй ганьбі, завидний спокій удома. Серед недоладдя людських справ такі неморальні зв'язки трапляються, на жаль, аж надто часто.

Народившись безбатчепковою, Жюді Туміньйон рано мусила піти на власний хліб. А що вона була балакуча й жвава, то їй легше було пробивати собі шлях. В шістнадцять років вона виїхала з Клошмерля до Вільфранша, де спинилась у своєї тітки й працювала то служницею в

кав'ярні та готелі, то продавщицею в крамниці, часто змінюючи місце роботи. І всюди вона залишала по собі глибокий слід, всюди викликала велике збурення: більшість її патронів казали, що покидають своїх жінок та комерційні справи і подадуться за пою світ за очі, позабиравши рахунки з банку. Вона гордо відкидала пропозиції цих визначпих, але жалюгідно череватих залицяльників, прагнучи справжнього коханця в образі вродливого хлопця, вільного від фінансових пут, з якими вона була неспроможна його ототожнювати. Ця відраза підказувала їй, як себе поводити. Найперше для неї важило, щоб її дуже любили, однак щоб ця любов не була ані батьківська, ані надміру вже сентиментальна. У неї були свої смаки: вона воліла новне забуття щирого кохання, аніж багатство. В той час у неї було багато коханців і багато

нетривалих захоплень. Та щоразу ці радощі закінчувались розчаруванням.

1913 року, пишно розквітлою красунею двадцяти двох літ, вона знову з'явилася в Клошмерлі, де закрутила голови всім чоловікам. Особливо нестямно закохався в неї Франсуа Туміньйон, "дитя Божолейських галерей", спадкоємець .великого торгового капіталу, що мав от-от заручитися з Аделлю Машікур, ще однією клошмерльською красунею. Наречену свою Туміньйон зразу покинув і почав залицятися до Жюді, благаючи її піти за нього; і Жюді, що не оговтавшись після останнього обману, а може, тішачи себе думкою, що відіб'є цього хлопця від суперниці, чи то бажаючи остаточно влаштуватися в житті, дала згоду. Це була образа, що її Адель Машікур, яка за шість місяців стала Аделлю Торбайон, довіку не могла їй подарувати. І не тому, що жалкувала за своїм першим нареченим,— Артюр Торбайон був куди гарніший від Франсуа Туміньйона,— а просто тому, що такої образи не забуває жодна жінка, а надто ще живучи у провінції. Сусідство заїзду та Божолейських галерей,— вопи стояли через вулицю навпроти одно одного,— ще й роздмухувало їхні взаємні почуття. Кілька разів на день молодиці дивились одна на одну кожна зі свого порога і кожна жадібно розглядала вроду другої, сподіваючись знайти бодай якийсь гандж. Злопам'ятність Аделі викликала у Жюді тільки презирство. І кожна

намагалась усім своїм виглядом показати сусідці, яка вона щаслива, що дужо лестило їхнім чоловікам — суперникам у щасті інтимного життя.

Того року, коли вони побралися, вмерла Туміньйонова мати, і Жюді зробилась повноправною господинею Божолейських галерей. Обдарована торговельним хистом, вона поліпшила справи крамниці. Багато часу вона віддавала комерції, а Франсуа Туміньйон байдикував собі. До того ж він виявився страшенно хирлявим. Цей бідолаха тільки здавався проворним, мов та пташка, але це було дуже оманливе враження. Жюді завела собі за звичай раз щотижня виїжджати з Клошмерля — то до Вільфранша, то до Ліона — у справах торгівлі, як вона казала. По війні Туміньйон зробився зовсім неспроможним, а на додачу ще й п'яницею. х

Іпполіт Фонсімань з'явився в Клошмерлі наприкінці 1919 року, Він оселився в заїзді й відразу взявся за по?

46 . У шуки ще однієї вигоди, що її підозріливі очі Артюра Тор-байона забороняли йому шукати у господині заїзду. Він став заходити в Божолейські! галереї купувати всілякі дрібнички, і ці його візити дедалі частішали. Беручи щоразу одне й те саме, він запас робі аж вісімнадцять механічних ґудзиків, що ними ширбко користуються пожопаті чоловіки, не маючи над собою нічиєї опіки. Це викликає у жалісливих жінок зауваження: "Вам треба знайти жінку...", а у здогадливих парубків палку відповідь: "Якби отаку, як ви..." Очі гарного секретаря дивились на Жюді із східною ніжністю. І вони справили відчутне враження на неї, розворушили весь її юнацький запал, збагачений досвідом зрілих літ.

Незабаром люди стали помічати, що в четвер, коли Жюді сідала в автобус до Вільфранша, Фонсімань теж неодмінно від'їжджав кудись на мотоциклі, і обоє пропадали на цілісінький день. Так само помітили, що вродлива крамарка почала багато їздити па велосипеді, иібп задля здоров'я,— тільки ж ця турбота про здоров'я вола її дорогою прямісінько до лісу Фон-Муссю, місця побачень закоханих клошмерлян. Жюстина Пюте виявила, що коли смеркало й коли Туміньйон засиджувався в

пивничці, секретар скрадався через завулок Чепців до маленької хвіртки в двір Божолейських галорей., Знову-таки люди твердили, що зустрічали секретаря й крамарку па одній з ліонських вулиць, де багато готелів. Відтоді вже всякому стало ясно, що Туміньйон рогоносець.

Восени 1922 року, по трьох роках цих зухвалих побачень, ніхто вже ними не цікавився. Громадська думка, яка дожидала скандалу, може, навіть драматичної розв'язки, з часом, зауваживши, що коханці любісінько собі прилаштувались поза законом і роблять так, як їм вигідніше, відвернулась від них. Єдиний чоловік па всю долину, що геть нічого по відав, був сам Туміньйон. Він дуже заприятелював з Фопсіманем, раз по раз тяг його до себе додому і з гордістю показував йому Жюді. Це тривало дотн, доки та вирішила нареші втрутитись,— мовляв, цього хлопця занадто часто бачать у них, і може піти поговір. .

— Поговір'? Про кого? — здивувався Туміньйон.

— Про Фонсіманя та мене... Адже ти знаєш, що в нас можуть набалакати. Ота Пюте не промине нагоди пустити плітку, що я з ним сплю...

Ця думка страшенно розсмішила Туміньйона. Він гадав, що знає дружину як свої п'ять пучок, і був певний, що коли й знайдеться в світі жінка, так мало схильна спати з ким-небудь, то це саме Жюді! Ці балачки про спання йому вже набридли, вона водно їх повторює, він це сьогодні чує не вперше. І Туміньйон люто напався на злостивих пліткарів.

— Якщо ти коли почуєш " як хтось скаже про тебе щось погано, пришли його до мене. Я йому такої завдам прочухапки, що ввік не забуде!

Л що все дорочно трапляється ненароком, то саме в цю мить зайшов Фопсімапь. Туміньйон врадувано кинувся до нього:

— Послухайто-но, нано Іпполіте, з'араз я вам скажу щось страх яке кумедне. То, виходить, ви тепер спите з Жюді?

— Я... Я..І— пробелькотів секретар, відчувши, що весь паленіє.

— Франсуа, послухай, Франсуа, не кажи дурниць! — хутко, аби чимшвидше усунути непорозуміння, вигукнула Жюді, теж спаленівши на обличчі, ніби від сорому.

— О боже, не перебивай! Хай-но я докажу! — вперто провадив своєї Туміньйон.— Адже не так часто маєш нагоду посміятись у цім краї телепнів. Здається, люди кажуть, що ви спите із Жюді. Хіба не кумедно?

— Франсуа, замовкни! — гукнула зрадливиця.

Але чоловік розійшовся не в жарт і вже не зважав пі па які церемонії.

— Скажіть, пане Іпполіте, па вашу думку, моя Жюді вродлива жіпка? Тільки скажу вам правду: це не жінка, а чиста тобі крижина. Якщо вам коли вдасться її розтопити, то я у сто крат віддячу за послугу. Ну-бо, не соромтеся! Ось зараз я вас із нею залишаю. Мені треба навідатись до П'єшю. Користайте з нагоди* пане Іпполіте. Покажіть, що ви хитріший від мене.

І він зачинив двері крамниці, кинувши ще з порога:

— Отож коли почуєш, як хтось скаже про тебе щось погано, пришлеш пліткаря до мене. Затямила, Жюді?

Цього дня гарна крамарка кохала вродливого секретаря так, як ніколи. І ці довірливі стосунки забезпечували тривале щастя для трьох людей.

ДЕКОТРІ ВИЗНАЧНІ КЛОШМЕРЛЯНИ (Продовження)

За тридцять метрів від Божолейських галерей стоїть пошта, де орудує панпа Вужон, а ще за десять метрів — тютюнова крамничка, де торгує пані Фуаш. До цієї особи ми ще матимемо нагоду повернутися.

Біля тютюнової крамнички не можна не помітити будинку лікаря Мураля: в очі впадають велика мідна табличка й металеві двійчасті двері гаража, єдиного на весь Клошмерль.

Та й сам лікар Мураль вирізняється серед пересічних клошмерлян. У свої п'ятдесят три роки це був червонощокий горлань, вільнодумець ("і тварюка",— потиху додавали хворі). У лікарській практиці він цілком покладався на природу, керуючись фаталістичним девізом: ."Як не вмре, то виживе". Після 15 років досвіду та розрахунків він застосовував цей метод з усією рішучістю. Бувши молодим ще лікарем, Мураль задля здоров'я хворих допустився такої самої помилки, що й молодий кюре Поносе задля зцілення душ: надміру ревно взявся до справи. Він ставив сміливі діагнози і вдавався до сильних терапевтичних заходів. Така система давала двадцять три відсотки смертних випадків при поважних захворюваннях. Смертність відразу впала до дев'яти відсотків, коли він постановив обмежуватись самим тільки діагнозом, як це чинили його співбраття в сусідніх поселеннях.

Лікар Мураль ніколи не відмовлявся від чарки, маючи особливий, незвичний для Клошмерля смак до аперитивів,— звичка, яку .він набув ще в свої надто довгі студентські роки, витрачені однаковою мірою на пивнички, перегони, покер, будинки розпусти, пікніки і, врешті, на саму медицину. І все-таки клошмерляни поважали свого лікаря, слушно вважаючи, що однаково котрогось дпя доведеться попасти йому в руки, і він тоді зможе помстити-ся за образу, або хибно черкаючи скальпелем нарив, або ж боляче висмикуючи зуби. І справді, лікар особливо не церемонився із щелепами клошмерлян. Зуби він дер якимсь примітивним страхітливим інструментом, орудуючи ним у дужій правиці, з якої годі було випручатись. Вичищання та пломбування він називав

шарлатанством, а знеболювання — марним ускладненням. Він вважав, що біль сам собі анестезія і що несподіванка — чудовий допоміжний засіб. Виходячи з цих міркувань, він запровадив дуже швидку й у цілому дійову техніку оперування. У спотворену флюсом щоку він без попередження затоплював щосили кулаком, мало не вибиваючи дух з пацієнта. Відтак у роззявлений від крику рот стромляв свої кліщі, хапав побіля щелепної кіотки і тяг ривками, не зважаючи на періостит, гній та зойки. Хворий вставав з крісла до того ошелешений, що відразу викладав гроші,— жест, зовсім незвичний для клошмерлянина.

Такі активні процедури викликали неабияку повагу. Ніхто в містечку не наважувався сваритися з лікарем Муралем. Та він сам собі вибирав ворогів, і, між іншим, мимоволі, кюре Поносе став одним з лих, коли якось втрутився у справу, що його не стосувалася. А спричинив усе живіт Сідонії Сові. Історія це досить цікава, щоб її розповісти. Тільки почути її треба з уст Бабетти Ма-напу, найкращої оповідачки в Клошмерлі, що наламала собі руку на кількох отаких історіях. Тож послухаймо її.

— Якось у Сідонії Сові зненацька почав рости живіт. У свої літа, знаєте, вона ніяк не могла його нагуляти. Казали, правда, що коли Сідонія дівувала, то в неї чорт сидів під спідницею. Та хто ж перевірить ті балачки — адже то було давно! Коли жінці шістдесят з гаком, навряд чи хто пам'ятає, що там вона виробляла в дівках. І виробляла вона там що чи ні, більше вона нічого не вироблятиме, бо вже ні на що не здатна. Та й кого те обходить, яка вона була колись?

/

Отож у Сідонії живіт став рости, як гарбуз на сонці. Таке їй зробилося з животом, що вона вже не могла й у нужник сходити. А через це у йеї почалося здуття кишок.

— Ви, мабуть, маєте на увазі закупорку кишок, пані Манапу? " І

— Саме так, як ви кажете, мій любий добродію, так і лікар казав. Я сказала "здуття", бо у неї опух живіт. Але опух на животі, либонь, не так зветься, як опух на щоці. Цей її живіт страх непокоїв Сідоніїних дітей, а найдужче Альфреда. Десь раз надвечір він таки наважився її спитати: "То тобі недобре, мамо? Може, в тебе жар?" Більше він її нічого не спитав, а Сідонія на відповіла ні "так", ні "ні", бо ж відки їй було знати, що там у неї коїться в животі. Аж тут уночі у Сідонії почалась гарячка, і вона давай стогнати. Діти ще почекали до дев'ятої ранку, щоб уже достоту впевнитись, що вона хвора й що воно само собою не минеться, щоб, знаєте, бува, дурно не викидати грошей на лікаря. Тоді нарешті Альфред каже: "Та пропади вони пропадом, ті гроші, хіба ми не християни, щоб не викликати лікаря?"

Ви знаєте лікаря Мураля? Він добре тямить у вивихах та переломах, тут уже нічого не скажеш. Це він вправив ногу Анрі Бродекену, коли той упав з драбини, як збивав жердиною горіхи, і руку Антуанові Патріго, коли того вдарпло корбою від машини. Та в нутряних хворобах лікар Мураль не такий тямучий. Отож він приїхав до Сові, зайшовша хати, підняв ковдру й відразу побачив, що до чого.'

"Вона ходила надвір?" — питає він. "Вона зовсім не може сходити надвір",— каже Альфред.

Тоді лікар перестав % мацати живота Сідонії, що був твердющий, як барило, і такий самий убільшки, та й каже родичам її: "А вийдімо-но". А коли вийшли надвір, він і каже Альфредові:

"Що ж, уважайте, що вона вже вмерла".

"Від живота? — питає Альфред.— А що ж там у неї всередині?"

"Гази,—відповідає рішуче лікар Мураль.—Або їй репне живіт, або вони її задушать. Того або того недовго чекати".

По цій мові лікар Мураль поїхав собі геть. Подумати тільки: заплатити двадцять франків лікареві, щоб він приїхав до вас у машині й сказав отакі слова! Та це ж,

ганьба! А надто коли це ще й брехня, як воно тоді й було; зараз ви побачите чому.

"То нічого не допоможе?" — питає Сідонія в Альфреда, коли той зайшов знадвору.

"Та вже ніщо",— відказує син.

Почувши його слова, Сідонія добре второйала, що коли вже немає ніякої ради, це може скінчитись погано. А треба сказати, що Сідонія була жінка дуже побожна, та й уже не в дівочих літах. Отож як вона побачила, що скоро доведеться прощатися з ріднею, то попросила покликати кюре. Тоді у нас уже був кюре Поносе, ви його знаєте.

Ну, а коли в дім гукають кюре, то там справи кепські. Отож приходить кюре Поносе і спокійно, так ото лагідно, як він уміє, питає, що сталося. Йому розповідають, що в Сідопії живіт здувся та якими словами збув її лікар Мураль. Тоді кюре Поносе просить, щоб підняли ковдру, він, мовляв, сам хоче глянути на Сідоніїн живіт, що спершу всіх дуже здивувало. Та Альфред відразу змикитив, що коли бідну стару так прискрипило, то той це робить не з простої цікавості. Кюре Поносе сам помацав Сідонії-ного живота, як ото робив лікар Мураль. Але заспівав зовсім іншої.

"Ясно,— каже він.— Я їй очищу живіт. У вас є олія?" — питає він у Альфреда.

Той приніс повну пляшку. Кюре Поносе налив велику склянку й дав випити Сідонії, потім налив ще одну і знов дав випити. Потім сказав їй, щоб проказувала молитви, скільки може, аби милосердний господь теж

приклав руки до цього діла, і Сідонія почується краще, коли настане полегша з животом. А тоді сказав рідні, щоб чекали й не хвилювались, а. сам подибав собі спокійнісінько геть.

У Сідонії й справді почав очищатись живіт, як і казав кюре, спершу потроху, далі дужче,, аж поки вона вже не могла вдержатись, така з неї пішла дришнявка, і всі погані гази теж пішли з гуркотом і смородом, як самі розумієте. Аж на вулиці стояв дух, як ото коли хтось нужника чистить. Все складалось на краще, і люди в долішньому містечку казали одне-одному: "Це очищається Сідоніїн живіт!" І Сідонія так гарно випорожнилась, що вже за два дні надягла кофтину й пішла по Клошмерлю,. весело розказуючи всім, що лікар Мураль хотів її спровадити на той світ, а кюре Поносе святою олією зробив їй чудо в животі. "

Можете собі уявити, якого' шелесту наробила ота історія з Сідоніїним животом, вилікуваним олією та молитвами, та як це стало в пригоді'' божій справі! Відтоді люди стали ще дужче поважати кю ре Поносса, навіть ті, хто не ходить до церкви, і, заслабнувши, вдавалися перше до нього, а вже опісля до лікаря Мураля, що показав себе в отій історії зовсім безкебетним. Отож від тих пір він на кюре Поносса лихим духом дихає, і вони ніколи не миряться, хоч кюре геть невинуватий, бо він чоловік добрий, не гордий, та й знається на божолейських винах аж неяк.

Аптекар Пуальфар був чудний чоловік — худющий, сірий і пригнічений. Там, де у священиків на голові тонзура, він мав гулю з яблуко ренклод завбільшки, і турбота про те, щоб сховати цю балабуху, примушувала його носити високу шапочку, яка надавала йому вигляду сумовитого алхіміка. Правда, його життя було повне прикрощів, але він повсякчас перебував у гнітючому настрої, ніби за покликанням. Розпач був його природжений стан. Він не пам'ятав, щоб його мати колись сміялась, не знав свого батька, що вмер зовсім замолоду, можливо, з нудьги або ж утікаючи від бездоганної жінки, самий тільки вигляд якої навіював йому бажання зашитися хоча б навіть і в пекло. Від своєї

матері Пуальфар успадкував важку рису бачити все в похмурих барвах, і життя, яке для такої вдачі завжди дає змогу вдосталь себе виявити,— рано наснажило його до вічних нарікань. Ось коротко його історія.

Ще до того, як осісти в Клошмерлі, Дьєдонне Пуальфар попросив руки однієї гарної молодої дівчини-сироти, що їй бідність та добрі поради опікунів, які квапились прилаштувати її в житті, не дозволяли відмовитись від такої вигідної пропозиції. Ця дівчина виховувалася в монастирській школі. В останню хвилину поставивши в церкві свічку, вона кинула свою долю на монету: решка — вона стрижеться в черниці, орел — іде заміж за Пуальфара. У своїх обставинах вона бачила тільки ці дві можливості, але жодній не віддавала переваги. Монета впала догори орлом. Бона подумала собі, що така воля божа, і пішла за Пуальфара. Останній так її пригнітив своєю вдачею, що вона невдовзі й померла, залишивши йому дуже схожу на себе доньку, яка стала предметом вічної скорботи вдівця, бо нагадувала йому її матір.

Після смерті дружини Пуальфар вжив усіх заходів, щоб мати змогу вільно плакати на дозвіллі. Малу дочку він віддав до пансіону, а собі найняв помічника, що мав заступати його в аптеці, яка завдяки спілці з лікарем Муралем давала сталий прибуток: за кожен рецепт лікареві йшов певний відсоток. Маючи вільний час, аптекар частенько їздив до Ліона, спонукуваний сентиментальними й сексуальними потребами специфічного характеру. Він піддавався на пропозиції повій, а потому просив у них незвичайної послуги: повія мала лежати гола під щільно натягненим простирадлом непорушно, мов труп, заплющивши очі й склавши руки на маленькому розп'ятті, яке він завжди носив із собою. Сам він падав навколішки у ногах ліжка й ридав. Потім він покидав воскрес-лу красуню і, сам блідий на обличчі, йшов на цвинтар, куди його вів потяг до колекціонування-. Там він вишукував рідкісні епітафії і занотовував їх до записника, збагачуючи своєрідний збірник, з якого він, черпав матеріали для особливо тужливих роздумів безсонними ночами в Клошмерлі.

Тафардель вельми шанував Пуальфара, чия похмурість так добре узгоджувалася з його власним урочистим виглядом. Він часто заходив до аптеки, де невтомно перечитував учені написи на слоїках.

Крім того, Пуальфар був об'єктом ніжної прихильності в боку декотрих клошмерльських старших віком панн, що досягли крайньої межі, яка, однак, ще не стояла на заваді одруженню з не надміру веселим удівцем, спокійним, зі стриманими пристрастями, що для нього подруга життя прала б, ставила припарки, слухала його нарікання на всякі болісті й висловлювала свої. А що ці жінки самі створювали собі останні перешкоди до запізнілої спокуси, то багато хто з них неслушно відкладав і далі те, що вже б не порадувало навіть потерпілого аварію, який опинився на безлюдному острові, не схвилювало б навіть останнього аскета-відлюдника. Бувши ревними клієнтками, вони раз у раз приходили до аптеки з пляшечками сечі та скаргами на деякі інтимні хвороби і все питали доброї поради, сподіваючись, що очі пойнятого тугою аптекаря колись та розкриються. Тож чи не варто було задля такої доброчинної місії пожертвувати скарбом соромливого незайманства?

Але Пуальфар обмежувався вдоволенням запиту клієнтки, не переступаючи меж, окреслених його становищем,

/

Він байдужно констатував нашкірні хвороби, ознаки білка, артритизму та діабету, наслідки запору, повільну роботу залоз, нервові розлади ерез брак статевого життя, і виявлення цих фізичних вад завжди спонукало його до надмірного розпачу, від яково він робився ще похмуріший. Старанність, з якою він1 відмивав руки милом після того, як торкався цих палких тіл, діяла страшенно гнітюче. А його висновки породжувались чорною безнадією.

— Невиліковне! — кидав він (хоч і давав хворій якусь пляшечку).— Спробуйте попити ще оце. Його звичайно прописують в таких випадках. Помагає одному з десяти.

Сміливіші питали, по-змовницькому примружуючи око:

— Може, оддасте тропіки дешевше, пане Пуальфаре? Бо я, знаєте...

Аптекар у подиві витріщався на гримаси клієнтки, на її кумедного капелюшка та старомодні шлярки і питав:

— А ви що — занесені до списку нужденних у громаді?

Отакими хибними судженнями він надбав собі багато найзлопам'ятніших і найзавзятіших ворогів серед цієї жіноти. Обурені жінки натякали, що не всі ходять до Пуальфара як до аптекаря. Мовляв, цей старий плаксій ховає свої карти, проте вже добре знають, кого він здебільше заводить до комірчини: товстогепих, дебелих безсоромниць, безштаньок, що їм піддерти спідницю перед чоловіком легше, ніж перехреститись. Ми знаємо таких, та й ПуаЙьфара теж. Цьому сумникові потрібні пишні щедроти гладух, щоб з них покпити, та й годі! Проте таким пліткам не йняли великої віри у Клошмерлі, де аптекар викликав поштивий острах. Якщо Мураль послуговувався скальпелем, а Поносе — миропомазанням, то Пуальфар орудував арсеном і ціаністим калієм. Скорботний вигляд робив його подібним до отруйника, тож уважано за краще не псувати з ним стосунків.

Побіч аптеки з запорошеною вітриною, де на картині несамовито чухались екземні (зразок рекламного мистецтва), блиском нікелю, металевими дощечками, фотографіями та поздоровчими спортивними телеграмами, порозклеюваними на шибках, вабив до себе погляди зовсім іншого характеру торговельний заклад. Почесне місце на вітрині займала жадана мрія всіх юних клошмерлян — велосипед знаменитої

марки "сюпера", в усьому подібний, як запевняли рекламні каталоги, до машин знаменитих велогонщиків.

Це була велосипедна4 крамниця Ежена Фаде, чоловіка, що вирізнявся манерою сідати в сідло та вихилястою ходою4— вищим класом велосипедистського шику. Ежен мав величезний вплив на клошмерльських юнаків, які вважали за честь дружити з ним, і то з багатьох причин. Насамперед за властиве тільки йому вміння хвацько надягати кашкета — "нацуплювати брезентину", як казав він; далі за манеру підстригатись наслідувану завжди невдало, бо клошмерльському перукареві вдавалось так підстригти лише голову Фаде, наче спеціально створену для піеї вачіски. Далі, бувши колись велогонщиком і авіамеха-ніком, Фаде у своїх вигаданих і щораз дужче вдосконалюваних історіях запанібратськи, пересипаючи мову жаргоном, розповідав про свої перемоги на треках і в повітрі. "Особливо я відзначився,—розповідав він,— коли сидів на колесі в Еллегара, тодішнього чемпіона світу,— це я про перегони 1911 року на велодромі їв"; Далі йшов опис велодрому, де публіка божеволіла від захвату, і здивована фраза Еллегара: "А мені таки довелось натужитись цього разу". Клошмерлянам ніколи не набридала ця історія, яка їм давала якесь. уявлення про славу. Вони раз у раз просили його:

— Розкажи, Ежене, про той день, коли ти сидів на колесі в Еллегара. І про панамських механіків!

— О-о, я їм тоді показав! — по-геройському зверхнім тоном починав Фаде. ' 4

І вже вкотре переказував захопливі подробиці, закінчуючи завжди приблизно такою фразою:

т— То хто з вас, хлоп'ята, почастує мене чарчиною?

Бо щоразу знаходився котрийсь сімнадцятилітній, що задля Еженової прихильності діставав з кишені потрібну суму. Тоді Фаде гукав, зачиняючи двері крамниці:

— Тіно, я погнав! — ,

І поспішав вихопитись на свободу. Але не завжди прудко, і тоді його наздоганяв скрипучий докірливий голос дружини, Леонтіни Фаде:

— Що, знов побіг пиячити з шмаркачами? А робота? Колишній герой велотреків та аеродромів, котрий до

того ж повчав усю клошмерльську юнь, як "приборкувати кралечок" ("Хай попхинькає та поповзає в тебе біля ніг, а ти їй таки покажи, що ти мужчина!"), не міг дозволяти, щоб привселюдно принижувано його авторитет.

— Цить, Тіно! — огризався джентльмен у штанях велосипедиста.— Завше преш наосліп! Та тихіше, бо закине на повороті! Не доїдеш до фініїпу, Тіно!

Ці барвисті відповіді мали великий успіх серед молоді, що легко всім захоплюється. Однак слід зауважити,— що наодинці з дружиною Ежен розмовляв не на таких високих тонах, бо пані Фаде, яка в усьому дотримувалась ладу й методичності, без жартів нагадувала своєму чоловікові точні вимоги фінансового інспектора та інкасатора. Вона перебрала на себе фінансове керівництво фірмою Фаде, і це було великим добром для цього закладу, що його не врятувало б ніяке Еженове геройство, якби старенькі панки, що в кінці місяця прибували з сумкою й записували виторг, та виявили якийсь нелад. На щастя, клошмерль-ська молодь не відала про ці деталі хатнього адміністрування. Наслухавшись Фаде, вона нізащо в світі не повірила б, що колишній близький приятель Наварра й Гіне-мора та суперник Еллегара вдома сходив до рівня "бідного дурника", і то —неймовірна річ

— цілком покірно. Щоправда, Фаде всіляко силкувався приховати свої, стосунки з дружиною.

— Знаєте,— казав він,— моя Тіна ще трохи бадьориться на людях! Показує свої дурощі. Та я знаю, як її приборкати віч-на-віч...

Хитро примружене л.іве око позбавляло його необхідності розкривати ці потаємні процедури, якими він 'послуговувався-без свідків. Завдяки цьому він міг верховодити гуртом юних аматорів спорту, які щовечора залюднювали його крамницю. Але крижані погляди пані Фаде кінець кінцем виганяли навіть найхоробріших. Забираючи з собою Фаде, вони всі осідали в кав'ярні "Ластівка" (де господинею була Жозетта, жінка лихої слави) і зчиняли там страшний гармидер. "Знов пиячить Фаде зі своєю ша-тією!" — казали мешканці навколишніх осель. Згодом ми ще побачимо цю ватагу за роботою.

Там, де дорога круто звертала і звідки було видно розмаїття долин, аж до самої Саони, стоїть, найгарніший буржуазний особняк Клошмерля. Мури круг нього угорі мали вигадливі грати, портал був із кутого заліза, алеї покривала світла жорства. Квіткові кущі, дерева різних порід, англійський сад з буковими заростями, басейн, скелі, зручні крісла, крокетний майданчик, підвішена куля, в якій догори дном відбивається все містечко, нарешті, розкішний ґанок з рядом жардиньєрок — така була ця садиба. Всюди краса витісняла зиск, що вказувало на велику зайвину прибутків, які дозволяють отак переводити ділянку, надзвичайно добре придатну для виноградинка.

Проживав тут нотар Жіродо з дружиною й донькою Ортанс, юною особою дев'ятнадцяти літ. Його син, двічі не склавши іспиту на ступінь бакалавра,— ганьба, яку страшенно приховували від Клошмерля,— залишився на другий рік у класі риторики єзуїтського колежу у Вільф-ранші. Бувши несосвітенним ледарем, він виявив себе марнотратником, а також страшенним мрійником — гідні жалю нахили у хлопця, якого сподівалися вивчити на но-таря. Юний Рауль Жіродо, коли ще ніхто про це й не здогадувався, твердо поклав собі повік не бути нотарем, а

спокійно проживати маєтності, накопичені кількома поколіннями завбачливих Жіродо,— маєтності, які моглп досягти аморальних розмірів, якби один з представників цієї династії, знаряддя в руках людських примх, вчасно не з'явився на світ і пе взявся за перерозподіл капіталу, що його бракує десь-інде, згідно з капопами справедливості, цієї потаємної охоронниці рівноваги у світі. Рауль Жіродо не відчував потреби працювати: він, безперечно, поклав край зловживанню цією рисою своїх предків, ви-корінивши її в собі до решти. Десь від п'ятнадцяти років, поринаючи на дозвіллі в глибокі роздуми про життя, цей нероба визначив собі дві мети, справді гідні, на його думку, сипа такої родини: мати легкову машину, й біляву коханку, і то дуже гладку (цей смак до дебелого тіла був реакцією на звісну худорбу жінок роду Жіродо). Непокірний син мріяв скинути з себе будь-яку опіку й порвати з усіма сімейними традиціями. Тим-то всі помилялись у вдачі цього ледачого студента колежу, який умів протистояти тому, хто чинив йому наперекір. Ступеня бакалавра він не прагнув, і так його й не здобув, але завжди мав досить грошей у кишені, а пізніше таки придбав легкову машину й біляву коханку. Обидві прислужились йому, швидко призвівши його до боргу в двісті п'ятдесят тисяч франків — щоправда, не без допомоги покеру. Як на юну Ортанс, то вона теж вдалася не така, як треба, і то теж із власної провини, бо добрих порад їй не бракувало. Але вона керувалася спонуками своєї небезпечно романтичної натури, читаючи дуже багато,; а надто поетів, через що закохалася в хлопця без шеляга за душею,— така пристрасть буває найвищою покарЬю дівчатам, які не слухають порад батька-матері. Та нр разі ми забігаємо далеко наперед, а це відвертає нас від основної розповіді. Дивна була сім'я оці Жіродо,1 дуже багаті нотарі протягом чотирьох поколінь. Прадід був чоловік вродливий, розумний, щирий. Але нащадки, одружуючись не так із жінками, як з достатками, довели рід до виродження. Од-на-єдина фраза Сіпрієна Босолейля якнайвлучніш пояснює цю еволюцію: "Жіродо —> це виродки, що кохаються з прорізом скарбнички". Однак за гроші можна мати все, крім здорової крові. Дотримуючись своєї системи,1 Жіродо поступово пожовкли та зашкарубли, як старі документи з їхніх архівів. Іасент Жіродо зі своїм нездоровим кольором шкіри, тонкими

ногами та вузенькими плечима правив за яскравий приклад цього фізично звироднілого роду.

Якщо повірити Тоні Б'яру, то Жіродо — це "мерзенний облудний скупердяй, хапуга, старий п...ун"і паскудник з брудними вадами",' чоловік, що ніколи не дасть безсторонньої поради й веде справи клієнтів для якнайбільшої своєї вигоди. Звісна річ, Тоні Б'яр, звільнений від військової служби, як інвалід війни, мав добру нагоду досконало пізнати Жіродо, прослуживши у нього писарем цілі десять років, аж до 1914 року. Та до заяв Тоні Б'яра слід ставитись.обережно, бо ось уже кілька років, як він з Жіродо посварився. Б'яр збирається позиватись зі своїм колишнім хазяїном за збитки, а в такому настрої він, безперечно, дещо перебільшує в своїх міркуваннях. Як сумлінні історики, розповімо, звідки взялись оці нібито збитки.

Коли скалічілий Тоні Б'яр 1918 року повернувся до Клошмерля, то найперше пішов відвідати Жіродо. Нотар прийняв його дуже радо і став велемовно запевняти у вдячності. всього містечка, називав його героєм, розводився про славу, якою вкрив себе поранений. Він навіть запропонував йому повернутись на роботу в контору, поклавши, звісно, нову платню, меншу з огляду на послаблу працездатність Б'яра. Але останній відповів, що в нього є пенсія. Врешті, по півгодинній сердечній розмові, Жіродо сказав своєму колишньому писареві: "А вам узагалі-то ще й поталанило" — і, провівши його, тицьнув йому на прощання десять франків. Остання фраза, десять франків та пропозиція вернутись на роботу за меншу платню — оце й усі були збихки Тоні Б'яра.

Тільки ж чи мав Тоні Б'яр підставу ображатись? Жіро-до, розмовляючи з ним, як завше, думав тільки про гроші, а Тоні Б'яр, слухаючи, думав1 зовсім про інше. З погляду Жіродо, власне, й не скажеш, що він у чомусь завинив: адже якщо заробляти перед війною сто сорок п'ять франків у місяць з єдиною перспективою дослужитись до двохсот двадцяти п'яти у п'ятдесят років, а тоді повернутись за чотири роки в містечко, маючи вісімнадцять тисяч франків пенсії щороку, це, висловлюючись по-гендляр-ському, добра оборудка. Тобто

висновки Жіродо були фінансового порядку, тоді як Топі Б'яр себелюбно думав тільки про одно, що вибувши з чотирма кінцівками, він, після ампутації лівої руки по лікоть і правої ноги до половини стегна, повернувся лише з двома у тридцять три роки. Звичайно, він вважав себе не дуже працездатним, але відмовлявся врахувати протилежне: що вісімнадцять тисяч франків на рік за півруки та ногу дрібного урядовця — це ціна добра, ще й як добра. Осліплений кривдою, він не брав до уваги того, скільки він коштуватиме державі, а Жіродо,— більш тверезий, бо ж він лишився неушкоджений і безнастанну вправляв свій розум в економічних розрахунках,— брав це до уваги, і то слушно. Нотар.еві спало на думку, що якщо почнуть вважати непрацездатними всіх чоловіків, які повтрачали тільки по дві кінцівки, то цим самим можуть накоїти бозна-яких дурниць. У цьому він вбачив небезпеку, яка його знепокоїла з точки зору пайформальнішої математичної логіки. Він подумав собі: "Ось хлопець, який проживе ще років двадцять. Припустімо, що таких, як він, сто тисяч. В які кошти це стане державі?" Результат підрахунку його вжахнув:

18 ООО X 20 = 360 000 X 100 000 = 36 000 000 000.

Тридцять шість мільярдів! Але ж постривайте, як бути далі? Легко сказати: "Німець заплатить". А пенсії вдовам, а заподіяна війною шкода?.. Де взяти грошей на все це? Де? Він підрахував, що на різні позики має підписати паперів у сумі п'ятсот сімдесят п'ять тисяч франків. Треба бути дуже обережним із закупками відсоткових паперів, випущених країною, що зобов'язується виплачувати пенсії за тисячі відбитих рук і ніг. Він занотував у записнику слово "позики" й тричі його підкреслив. Йому не давало спокою і інше міркування. "Припустімо,— хай це припущення необгрунтоване, але все ж припустімо,— що я, Жіродо, втратив на війні р ку й ногу, і мені дали пенсію тільки вісімнадцять тисяч франків". Це ж бо жахіття! Його раптом ошелешило, що в основі цієї системи пенсій щось хибне: виходить, кінцівки оплачуються однаково, рука нотаря йде за ту саму ціну, що й рука якогось писарчука або чорнороба? Неймовірна річ! Ось до якого безглуздя доводить політика загравання з виборцями! "Ці люди

доведуть нас до розорення!" — трагічно вигукнув Жіродо в тиші свого кабінету.

Він думав про політичних діячів, відповідальних за всі такі постанови. Нараз моторошне чуття пронизало його мозок, щось на взірець подзвону, що знаменував банкрутство сучасної доби, скасування високих емоцій, які здавна підпирали цивілізацію: невже війна, що має бути школою самопожертви, насправді тільки заохочує до неробства?

Всі ці роздуми Жіродо подано тут так докладно для того, щоб показати, якими широкими поглядами керувався він, чиї міркування, хоч подеколи й стосовні його особисто, в цілому підносилися до загальнодержавного масштабу й сягали далеко в майбутнє у вигляді корисних —завбачень.

А що з.дього приводу думав Тоні Б'яр? Мусимо визнати, що він міркував далеко не так грунтовно. Бідолаха,— адже він утратив руку й ногу на війні,— гадав собі, що цей пересічний випадок надзвичайний і повинен бути в центрі загальної уваги, наче ті, хто зостався непокалі-ченим, щось мають йому завдячувати. Цей Тоні Б'яр справді претендував на надмірні привілеї! Клав собі в кишеню вісімнадцять тисяч франків у рік і бодай би хоч спасибі кому за те! І коли шанований, визначний добродій, який у своєму заможному становищі знайшов можливість виявити до нього співчуття і запропонував йому десять франків, та ще й поздоровив з таланом у тридцять років прикласти руки до вісімнадцятитисячної пенсії, він спалахнув гнівом. Чи ж він мав на те право? Адже він сподобився вельми доброприхильного обходження. Бо ж коли на рік раніше від Тоні Б'яра до Клошмерля повернувся однорукий Жан-Луї Галапен, Жіродо обмежився тим, що сказав йому на вулиці: "Це дуже сумно, бідний мій хлопчику. Постривай, у мене щось для тебе знайдеться". І тицьнув йому тільки п'ять франків, не запропонувавши місця в своїй конторі.

Отож, як справедливо зауважив нотар, всяк бачить тільки своє нещастя. Він онде й сам постраждав від війни, яка, само собою,

затримала певну частину операцій. Він підписав позику в п'ятсот сімдесят п'ять тисяч франків, і це було дуже сміливим вчинком, бо таки ризикованим. А ще потім, прочитавши безстрашну статтю пана Марселя Ютена, в патріотичному пориві віддав у державну скарбницю — в борг, зрозуміло,— третину своїх луї, що становило шість тисяч франків золотом. "Хай кожен на своєму місці викопає свій обов'язок. Вище голову, друзі!" — водно повторював Жіродо у важкі роки, сам з великою твердістю душі демонструючи приклад необхідних пожертв. Від початку війни до середини 1915 року він пожертвував на вояків, що повернулись до Клошмер-ля зі шпиталю, в загальній сумі двадцять франків. Згодом він мусив скоротити ці видатки, бо війна затяглася, поза всі ' передбачені терміни, і число поранених, а також і вдів, збільшилось над усяку міру. Хоча, взагалі кажучи, віп ніколи не переставав робити щось патріотичне.

1921 року Жіродо, який любив порядок і все занотовував, задля цікавості підрахував свої виняткові видатки за війну. Під цим малися на увазі гроші, подаровані окремим особам, та пожертви. Він переглянув свої старі записники й вивів загальну суму від серпня 1914 року й до кінця 1918 року: дев'ятсот двадцять три франки п'ятнадцять су, що їх би він був не витратив, якби не війна (хоч він через це не зменшував своїх звичайних сум на милостиню та пожертв на церкву)."Слід, проте, сказати, що ця щедрість знаходила своє відшкодування в додатковій вартості, якої набрали всі його достатки. Водночас він порахував і свій капітал. Оцінивши за поточним курсом свої клошмерльські виноградники, будинок контори, маєтність у Домбі і в Шаролле, ліси та портфель з цінними паперами, він побачив, що ця сума становить чотири мільйони шістсот п'ятдесят тисяч франків (проти двох мільйонів двохсот тисяч франків у 1914 році), не зважаючи на втрату шістдесяти тисяч франків на російські фонди. А що того дня весь його розум був скерований на статистику, то він дістав із шухляди в своєму кабінеті ще маленького записника, позначеного словами "Потаємні видатки". За роки війни загальна сума цих видатків сягала тридцяти трьох тисяч франків. Щоб не критися, сказкімо відразу, що ці видатки нотаря Жіродо збігалися в датах з його виїздами до Ліона і що вони розподілялися

здебільшого в кварталі Арше між особами, гідними інтересу за жвавість, з якою вони роздягались та невимушено поводилися із статечними чоловіками.

Роздумуючи над цими цифрами, Жіродо сказав собі з приводу дев'ятисот двадцяти трьох франків п'ятнадцять су: "А я чогось гадав, ніби дав більше",— а з приводу тридцяти трьох тисяч франків: "Зроду-віку не думав, що зайду так далеко..." В останньому випадку він констатував, що попередні церемонії для знайомства — з обідами, шампанським, прогулянками в машині, а деколи й з подарунками — коштували йому більше, піж самі побачення гвіч-на-віч. Але він знав, що така підготовка неминуча для встановлення добрих стосунків. "Зрештою,— дійшов він висновку,— у мене не стільки тих розваг: вічно гибію між оцими стінами!" І промимрив усміхнено: "Чарівні пустухи..." Далі, порівнявши три числа — чотири мільйони шістсот п'ятдесят тисяч франків, тридцять три тисячі франків та дев'ятсот двадцять три фрапки п'ятнадцять су, зауважив подумки: "А я б міг заробити й більше... Адже в мене були можливості".

З цієї розповіді видно, яким бездоганним добродієм був Жіродо. Ясно як день, що натяки Тоні Б'яра — то все наклепи, підказані злопам'ятством. На щастя, в Клошмерлі пе судили про Жіродо за відгуками Тоні Б'яра. Адже нотар стояв на чолі людей розсудливих. Поняття "розсудливість" важке для визначення, воно має в собі місцеві відтінки. Але назагал можна сказати, що мається на увазі багатство (нікому й на думку не спаде прикладати це поняття до вбогого, бо розум, звісно, не сприйме такого взаємозв'язку, як розсудливість і бідність), тільки багатство для поміркованого, зичливого та обережного — в разі допомоги кому-небудь — ужитку, що гармонійпо узгоджується з переконаннями і вчинками його власника. Що й було, як ми бачили, властиве саме нотареві Жіродо.

Жіродо вважався в Клошмерлі за першого представника буржуазії, бо ж йому передували буржуазною гідністю чотири покоління багатих Жіродо. Крім нотаря, в містечку більше буржуазії не було, всі інші

клошмерляни були або багаті виноградарі, або заможні хлібороби. Це ставило Жіродо на особливий ієрархічний щабель, середній між кланом Куртебішів та рештою народу. За прикладом баронеси, він запрошував до свого обіднього столу кюре Поносса, а його честолюбною мрією було побачити за ним якогось дня і саму Альфонсину де Куртебіш. Однак ця шляхетна особа від його запрошень відмовлялась. Хоч вона й переказала через своїх нотарів у Парижі та Ліоні частину своїх паперів на Жіродо, ставитись до нього самого вона воліла не інакше, як до простого управителя. Часом вона його запрошувала до себе,— як ото король приймає .когось із придворних,— але у нього не бувала ніколи, так само як і в Поносса. У повсякденному житті баронеса дотримувалась певних вельми дійових4 засад: адже зрозуміло, що коли касти надто часто навідують одна одну, стираються межі й зникає ієрархія. Вищість баронеси грунтувалась на особливих виявах її прихильності. У своїх стосунках з нотарем, чиє багатство все примножувалось, тоді як її тануло, вона залишалася непоступлива.

— Ну,— казала вона,— коли я ще почну їздити до цього провінційного перогриза їсти рагу, то, слово честі, незабаром зроблюсь його протеже.

Ці баронесині відмови були найбільшою прикрістю для Жіродо. Нотар часом навіть відмовлявся брати всі належні йому відсотки з операцій, які виконував в інтересах своєї клієнтки, сподіваючись, що ці пільги пом'якшать її презирство. Але відмінність їхніх станів у тому й полягала, що горда баронеса не могла терпіти чоловіка, який проводив увесь свій час у комерції.

Решта клошмерлян, навпаки, ставилися до Жіродо з особливою повагою. Він їм навіював шанобливий острах, так само як і Поносе — роздавач небесних привілеїв — та Мураль — охоронець їхніх життів. Але питання життя або смерті ставиться рідко, питання вічності постає раз, і то геть у кінці нашого існування, коли земну партію зіграно остаточно, а ось грошове питання виникає раз у раз з ранку й до вечора, від дитинства й аж до глибокої старості. Думка про зиски била в мозок

клошмерлян, як ото ритмічно пульсує кров у жилах, через що вона була вища від усяких інших думок, і саме ця вищість і створювала нотареві авторитет. Не підлягає сумніву, що саме він сягав найглибше в душі клошмерлянам, бо ж коли в містечку й були люди, які ніколи не хворіли, а інші не дбали про вічне блаженство, то ані одного чоловіка не знайшлося б там, який не клопотався б грошима та не потребував доброї поради, як краще обернути свій статок.

Жіродо ходив на месу, святкував Великдень і читав тільки пристойні газети. "В нашому фахові треба викликати довіру",— часто казав він!. (Зрештою, слово "довіра", вжите отут навмання, очевидно, не має прямого стосунку до його переконань, які ,він виставляв напоказ). Що ж до свого здоров'я, то Іасент Жіродо хворів на карієс, мав чиряки та опухи .і взагалі хвороби, що призводять до виділення гною. Крім того, після сорока трьох років у нього траплялися напади інфекційного ревматизму. Бактерії, що знайшли притулок в організмі Жіродо, далися взнаки через чотири дні по одному з його "потаємних видатків". їх прибили, але не повбивали зовсім, бо в артритичних тканинах нотаря було багато закамарків, де їм засісти. Оці повторні й дуже неприємні напади, що вимагали діагнозу, згідного з моральним спокоєм пані Жіродо та бездоганною славою нотаря, ставили останнього в повну залежність від лікаря Мураля, чию мовчанку він цінував і давав йому, зі свого боку, найкращі фахові поради.

УРОЧИСТЕ ВІДКРИТТЯ

Мов той чарівливий трубадур, що примушував колись цікавих вихилятися з вікон і відразу ставав улюбленцем дам, з'явилась якогось ранку весна — на добрих п'ятнадцять днів раніше від того часу, коли починає підійматись перша завіса з передбачених режисерами пір року. Ніжний і зухвалий паж, пропонуючи букети фіалок, фарбував щоки жінок у ясно-рожевий колір персикового цвіту і лагідно виявляв ознаки уваги, від яких вони ніяковіли, не можучи й зітхнути до ладу, і

зоставались геть схвильовані в радості та чеканні, і зберігали на устах запах квіт тів, садовини й кохання.

Почалося з раптового підвищення температури. В віч на 5 квітня 1923 року невеличкий подув північного вітру, обтяженого пахощами Бургундії, влаштував велике небесне прання, подівши не знати куди чорне лахміття, яке напередодні тяглося з заходу на схід і засмучувало мешканців Клошмерля біля підніжжя Азергських гір, ледь помітних у.бризках брудних хмар, що плювались дощем. За одну ніч сторожа блакиті геть усе вимела, порозгортала полум'яне драпрі й попідвішувала жирандолі. І сонце в цьому голубому атласі, розтягненому в нескінченність, сяяло, сміючись повними щоками, раділо від щирого серця й робило перші квіточки зворушливими, хлопців — ве-

селими, дівчат — поступливішими, старих — не такими буркотливими й напучливими,і батьків більш тямущими, жандармів — трохи .розумнішими, чесних людей і богомільних жінок — терплячішими, а економів — щедрішими, одно слово, повнило всі груди лагідністю. Доводилось хоч-не-хоч примружувати око цьому небесному хитрунові, що видобував веселі іскри зі смарагдових слоїків та герані Пуальфара. Пані Фуаш продавала більше тютюну, кав'ярня при Торбайоновому заїзді була щовечора напхом напхана, кюре Поносе збирав найбільше пожертвувань, аптекар плакав донесхочу, лікар Мураль лікував одним влучним ударом, нотар Жіродо готував шлюбні угоди, Тафардель поліпшував світ, і його дух відгонив резедою, ЇГєшю потайки потирав руки, а між декольтованими персами красуні Жюді спала зморена ніжністю ранкова зоря.

Все оновилось, прибравши свіжого полиску, перед серцями зазоріла низка нових ілюзій, що полегшували тягар життя. З горішнього містечк.а було видно ще рудуваті кістякуваті ліси, щойно звільнені від зимових сповивал; брунасту жирну землю, повтикувану мокрими стеблам и; ніжні поля, порослі зеленим пушком жита, що викликали у клошмерлян бажання стати випущеними на волю лошатами, які брикають задніми ногами вище носа, або отими шмаркатими

маленькими телятами, які ніби десь понакрадали кожне по чотири патички з огорож і поробили з них собі ніжки. Клошмерль потрапив у вир теплого трепету в. загальне відродження невидимих міріад тварин; повсюди відбувалися хрестини: перші кроки, перші злети, перші крики. Світ хтозна вже вкотре відлучувано від груді, і геть нескромне сонце плескало людей по плечі, мов. давній приятель при зустрічі.

— Господи! — казали клошмерляни.— Яка благодать — такий день!

Від цього їх розпирала сверблячка бажань, давніх як світ, які і є законом світу, вищим від вузькоглядних людських законів та моралі. Ожила прадавня потреба вганяти за гарними свіженькими дівчатами, з .широкими мов вічність стегнами, грудьми та литками з утраченого раю і накидатись на цих тремтливих незайманок, на цих жалісних сарн кохання переможними напівбогами. А у жінок знов прокидалось біблійне одвіку їм притаманне бажання ставати спокусницями, нагими німфами на луках, де вітер пестить їм непокірні кучері, а довкола стрибають великі присвоєні звірі, прийшовши полизати пилок у них з уквіт-

чаного тіла, тоді як вони чекають появи переможця що перед ним загодя визнали свою нібито поразку, яка насправді е перемогою цих. облудниць. Правічні потяги змішувались у головах клошмерлян з тьмяними думками, які їм навіяла цивілізація, і в сукупності їх бентежило ціле плетиво занадто складних помислів. Це була знаменита весна, що звалилась без попередження їм на голову, на лопатки, на хребет. Вона їх украй схвилювала й ошелешила.

І ця пора мала тривати ще довго.

Початок її збігався саме зі святом урочистого відкриття, призначеного на післязавтра, сьоме квітня, суботу, після чого ще була можливість добре відпочити в неділю.

Ця маніфестація мала закріпити перемогу Бартелемі П'єшю й Тафарделя. Вбиральня, споруджена під стіною Божолейських галерей, при вході до завулка Ченців, стояла црикрита брезентом. Прийнявши пропозицію мера, що завжди намагався привабити до Клошмерля помітних політичних діячів, муніципальна рада постановила влаштувати з цієї нагоди по-селянському бучне свято, яке відзначило б поступ у впорядкуванні провінційних міст. Було оголошено збори з питання "Свято клошмерльського вина", але справжню причину становила вбиральня. Розраховували на присутність супрефекта, депутата Арістіда Фокара, численних департаментських радників, мерів сусідніх містечок, трьох голів виноробних синдикатів, кількох місцевих ерудитів, а також поета Бернара Самотраса (справжнє його ім'я та прізвище було Жозеф Гамель), котрий мав зачитати присвячену цій події-оду. І, нарешті, пообіцяв прибути на свято також найвидатніший вихі-дець із Клошмерля — екс-міністр Александр Бурділья.

Всяк, хто в Клошмерлі сповідував прогресивні ідеї, радів з цієї маніфестації, тоді як консерватори навпаки — приготувались до бойкоту. Пані баронеса де Куртебіш, запрошена через третю особу, відповіла з властивою їй зухвалістю, що вона "не хоче мати нічого спільного з бевзями". Слівце було з тих, що їх важко вибачити. На щастя, трохи його загладила поведінка її зятя, Оскара де Сен-Шуля. Не маючи ані фаху, ані здібності до чогось, ця шляхетна особа готувалася до ще не визначеної політичної діяльності, тим-то обережність підказувала йому не протиставляти себе марно жодній партії, поки не проголошено його політичного кредо, що він збирався зробити в останню мить, щоб не наразитись на помилку, спричинену поспіхом. Посланцям від; демократів,— дещо розгубленим від його самовпевненого вигляду в пенсне та надмірної уважливості, з-під якої проглядало презирство,— він дуже чемно відповів, що баронеса репрезентує іншу добу і йде за тогочасними передсудами, а ось він має ширшу концепцію громадського

обов'язку і вважає, що кінець кінцем ніяке законне починання ("я не кажу "протизаконне",— зауважте це, панове!" — з хитрою усмішкою підкреслив він) не залишить його байдужим.

— Я глибоко поважаю,— провадив він далі,— вашого Бартелемі П'єшю. На перший погляд у нього прості й справді барвисті манери, але під ними криється неабиякий розум. Я весь ваш. Та зрозумійте, любі мої друзі, що у моєму фамільному становищі я неспроможний виставляти себе напоказ серед вас. Шляхетність не дозволяє, на жаль! Я просто з'явлюся, власне, щоб вам показати, що в лавах монархістів,— мій прадід по матері відбував заслання разом з Людовіком XVIII, і це ставить переді мною деякі обов'язки, погодьтеся з цим, панове! — що в наших лавах, кажу я, є люди, не засліплені пристрастями, люди, схильні дивитися позитивно на ваші зусилля.

Однак для Бартелемі П'єшю успіх, увінчаний цією стриманою зухвалістю баронеси, проявився повністю, чого він і бажав. Образлива відповідь баронеси тільки підтверджувала те, що досі він діяв слушно.

Ранок того пам'ятного дня видався чудовий, і температура була сприятлива для буяння радісного свята. Закритий автомобіль, що його вів сам Артюр Торбайон, поїхав по Александра Бурділью до Вільфранша, де екс-міністр ночував. Близько дев'ятої години машина повернулась і водночас прибула інша, з якої вийшов Арістід Фокар, депутат. Два діячі зіткнулися ніс до носа без усякого задоволення. Арістід Фокар казав охочим його слухати, що колишній міністр — "безклепкий штурпак, присутність якого в наших лавах — це зброя в руках ворогів", а Бурділья взивав Фокара "одним з-отих миршавих криводушних кар'єристів, які є лихом для партії і які нас неславлять". Борючись під одними прапорами, ці панове добре знали, якої думки були один про одного. Але політика навчає людей стримувати себе. Отож вони широко розвели руки й обійнялися з тією театральною зворушливістю та замогильними тремтячими голосами, які властиві ораторам сентиментального гатунку й акторам, що доводять до сліз провінцію.

Бачачи, яка братерська єдність зв'язує цих двох проводирів, пройнятий шанобою натовп клошмерлян зачаровано милувався їхніми найяснішими обіймами. Коли вони дійшли кінця, Бартелемі П'єшю підступив ближче й в усіх боків залунали поштиві дружні вигуки: "Браво, Бур-ділья!", "Ми вами пишаємось, пане міністрі", "Добрий день, Бартелемі!", "Доброго дня, мій старий, любий друже!", "А ваша ідея просто чудова!"

— Яка велична година! — промовив Бурділья.— І яке я відчуваю глибоке задоволення, знов опинившись у своєму рідному Клошмерлі! Я часто розчулено згадую про вас, любі друзі мої, любі мої краяни! — докинув він,~ звертаючись до перших лав глядачів.

— То ви давно покинули Клошмерль, пане міністр? — спитав мер.

— Давно? Ого-го! Десь років із сорок тому... Еге ж, сорок років 8 гаком. У вас ще тоді були шмарклі під носом, мій любий Бартелемі.

— Хе-хе, пане міністр, я вже тоді вибирав між шмарк-лями й вусами.

— Але ще вагались у виборі!—не забарився з відповіддю Бурділья і залився гучним щирим сміхом, таку він чув у собі того ранку духовну й фізичну Силу.

Присутні схвально, з належно шанобливим сміхом сприймали ці дотепні й доречні перемовки, витримані в суто французькій традиції, коли це скрадливою ходою підступив до колишнього міністра високий незнайомець. На ньому був кумедний розширений донизу на кшталт спідниці сурдут,— здавалося, спадок від діда, настільки крій сурдута нагадував одяг іншого віку. Стоячий комірець, немилосердно здавлюючи шию, змушував його раз у раз задирати голову. А голова ця й сама собою була вельми разюча: зверху її прикривав фетровий капелюх із широкими розгойдистими крисами, а на потилиці прикрашала довга чуприна, така, яку можна бачити на гравюрах у

Йоанна Хрестителя, у Версінгеторікса 1, у Ренана та в старих волоцюг, що їх муніципалітети забороняють пускати на ніч. Цей Авесалом у жалобній одежі, що всією

1 Версінгеторікс (72—46 до н. е.) — галльський ВІЙСЬКОВИЙ провідник і державний діяч, що боровся нроти Риму,

своєю поставою мав засвідчувати вищу неуважливість людини розумової праці, тримав у обтягненій чорною рукавичкою руці дорогоцінний паперовий згорток. Вільно зав'язана краватка та стрічка ордена Почесного Легіону довершували суворий ансамбль його вбрання. Незнайомець уклонився, воднораз широким рухом здіймаючи капелюха, чим показав, що не слід квапитись із захватом з приводу препишної гриви на потилиці.

— Пане міністр,— мовив Бартелемі П'єшю,— дозвольте відрекомендувати вам славнозвісного поета пана Берна-ра Самотраса. ,

— Охоче, мій любий Бартелемі, мені приємно, мені дуже приємно. До речі, пане Самотрасе, ваше прізвище щось мені нагадує. Я, здається, знав якихось Самотрасів. Але де, коли? Я прошу вибачення, пане,— мовив він з простою чемністю до поета,— але мені доводиться зустрічати стількох людей... Тож неможливо запам'ятати всі обличчя й усі обставини.

Стоячи поряд, Тафардель у розпачливому поспіху силувався підказати.

— Це перемога! Самотраська перемога!1 Грецька історія! Острів, острів, острів з архіпе...

Та політик його не почув. Він бачив, що новоприбулець дожидав ознак більшої уваги до своєї особи, і, зрозумівши це, Бурділья потис йому руку.

— Отже,— знов почав він,— ви поет, любий мій пане. Поет —'ЗНІ дуже добре... Коли хто має успіх у цій галузі, то може зайти дуже далеко. Онде Віктор Гюго врешті доскочив шкури мільйонера... У мене колись був приятель, що пописував дрібнички. Помер у лікарні, бідолаха. Тільки я кажу це не для того, щоб у вас відбити охоту... А на скільки стоп ви робите вірші?

— Всіх розмірів, пане міністр.

— О, то ви великий мастак! А які ви вірші пишете? Сумні, веселі, жартівливі? Чи, може, пісеньки? Кажуть, за них добряче платять.

— Я пишу всякі вірші, пане міністр.

— Що далі, то краще! Одне слово, ви справжній поет, як ото академіки. Дуже добре, дуже добре! Щодо поезії, то я мушу сказати вам...

1 Самотраська перемога, Тут натяк на славнозвісну давньогрецьку— статую перемоги (по-давньогрецькому "Ніке") з острова Самос (Самотрас) в Егейському морі.

Вдруге по своїм прибутті до Клошмер ля —колишній міністр спорудив гучний вислів з отих, що так прислугову-ються популярності політика. Спершу він усміхнувся тією скромною усмішкою, що супроводила колись його знамениту фразу: "Я син своєї справи".

— Щодо поезії,— заявив він,— то я знаю добре тільки поезію землі. Розумієте, любий пане Самотрасе, колись я працював у сільському господарстві.

Цей делікатний натяк Бурдільї на його давню посаду почули, на жаль, не всі. Проте у тих, хто її почув, вона зажила заслуженого успіху й, переказана далі, викликала в містечку великий вияв прихильності до

екс-міністра: вона дала клошмерлянам доказ того, що почесті не затуманили розум їхньому славетному землякові і що він уміє знаходити гучні й щирі слова, які лягають до серця громаді.

І тільки один чоловік не поділяв цього захоплення: сам поет, котрий, як і багато людей його штибу, страждав на манію занехтуваності. Він страждав на неї через образи, що їх випадало зазнати його генієві. Загублений нині в посполитому натовпі, він гірко думав про те, як би були обійшлися з таким, як він, два сторіччя тому. Він думав про Рабле, Расіна, Корнеля, Мольера, Лафонтена, Вольтера й Жан-Жака Руссо, якими опікувалися королі і з якими приятелювали принцеси. Він би хоч і зараз поїхав звідси, якби не тримав у руці поеми — шедевра на сто двадцять строф, плоду безсонних ночей протягом' п'яти тижнів та ліричної, розпаленої божолейською_ горілкою гарячки, від якої він і досі не оговтався. ї він має читати цей твір перед двома тисячами чоловік, серед яких знайдеться хіба що дві-три душі по-справжньому тямущі. Та навіть така нагода рідко випадає поотові в суспільстві, де не знають еліти.

Тим часом народ сунув до великої площі Клошмерля, де було споруджено поміст. Довкола помосту юрмилися клошмерляни, які свій добрий гумор завдячували чудовим ковбасам, скропленим повними склянками, що ними вони підкріпились за сніданком. Користаючи з неймовірно погожої днини, чоловіки поприходили без пальт, а жінки вперше в цьому році виставили на видноту великі площі білої шкіри, ще білішої від того, що її тримали добре прикритою цілісіньку зиму. Серця, присутнім чоловікам тішив вигляд цих гарних грудей, цих Добрячих жирних плечей, підпахів'я, де поблискували краплі тілесної роси, цих дебелих сідниць, що виразно вимальовувались під легкою одежею. Люди були раді аплодувати чому завгодно, просто задля Задоволення, були охочі зчиняти шум і відчувати, що ти нов ожив. Супровід для величного соло офіційного краснрмовства створювали крилаті небесні хористи, що пробували голоси, виписуючи арабески та заливаючись жартівливими трелями, трохи пронизливими, бо співці ще не

розспівались як слід. А сонце — голова протокольної частини — всім по-проста-цькому керувало.

Низка промов почалась кількома привітальними і вдячливими словами що їх виголосив Бартелемі П'єшю з почуттям такту й скромності, вищими від партійних суперечок. Він не сказав більше, ніж це було потрібно, приписав заслуги добровпорядкування Клошмерля всій муніципальній раді, великому неподільному органові, покликаному до життя вільно висловленими голосами своїх співгромадян. Потому він поквапився надати слово Бер-нарові Самотрасу, який мав зачитати свою поему на честь Бурдільї. Поет розгорнув сувій і заходився читати, чітко промовляючи кожне слово й підкреслюючи належні місця тексту:

Великий Бурділья! Ви із людей простих, Та хистом і трудом важким змогли Сягнути високо, до влади піднестись Й ім'я "Клошмерль" піднести до хвали.

Діставшись до мети, Ви підняли уверх Містечка славу, де Ви всім взірець. В історії скрижалях Ви навік тепер — Вітання Вам від щирих всіх сердець!

Бурділья, Франсуа Емануель Александр Наш син довгожданий, славетний титан, Наша гордість — ось він перед нами сам... Вам силу шле Клошмерль палких своїх вітань...

Важко розсівшись у кріслі, Бурділья слухав похвальні слова на свою адресу й часом похитував сивою головою, яку він трохи відвів наперед* Раз він нахилився до П'єшю.

— Скажіть, Бартелемі, як називається такий вірш?

Відповісти, хоч його й не питали, поспішив Тафардель, який, пе покидаючи мера, сидів позад нього. ___— Александрійським, пане міністр.

— Александрійським? — перепитав Бурділья.— О, це дуже мило! Цей хлопчина тямить, що до чого. Гарно, дуже гарно! А читає, як столичний актор.

Колишній міністр подумав, чи це не зумисне поет вибрав александрійського вірша, знаючи, що його звати Александр.

Коли поема дійшла кінця, клошмерляни заплескали в долоні й стали вигукувати "Хай живе Бурділья!", а Бернар Самотрас, згорнувши й перев'язавши сторінки рукопису, вручив його екс-міністрові, який міцно притис поета до серця. Вказівні пальці його тим часом ефектно розчавили в куточках очей кілька сльозинок.

Тоді підвівся Арістід Фокар. Обраний депутатом нещодавно, він належав до крайнього лівого крила партії. Він мав молодечий запал пробиватись до висот та повсякчас невдоволене честолюбство. Щоб швидше просуватись, він хотів порозганяти старих депутатів, які не бажали ніяких змін, а тільки клопоталися тим, щоб утриматись якнайдовше. В певних колах про Арістіда Фокара вже погово-рювали як про людину завтрашнього дня. Він це знав, так само як і про необхідність вставляти в кожну зі своїх промов войовничі фрази, призначені для вдоволення фанатичної аудиторії, на яку він спирався. Навіть у Клошмерлі, в цьому краї примирення, він не зміг утриматись, аби не проголосити слів, націлених на Бурділью.

— Покоління заступають одне одне, мов хвилі," що б'ються об скелі і завдяки своєму безперестанному повторенню потроху заспокоюються. Тож безперестану биймо в скелі старих помилок, себелюбства, обурливих привілеїв, зловживання та новонародженої нерівноправності. Люди з великими заслугами могли колись бути вірними слугами республіки. Сьогодні вони пожинають лаври — і це справедливо. Всі ми — і я так само — хвалимо їх. Але в Римі увінчаний лаврами консул відмовлявся від командування на користь молодших і більш завзятих полководців саме в час найбільшого свого тріумфу, і це було добре, це було шляхетно, це звеличувало батьківщину. Демократія ніколи не

повинна знати застою. Давні режими гинули через інертність і підле потурання корупції. Ми, республіканці, не вчинимо такої помилки. Ми будеііо дужі. Ми з несхитним серцем підемо назустріч прийдешньому, діючи великодушно, справедливо, відважно, натхнені ідеалом, що має довести людство до чимдалі довершеніших висот гідності й братерства. Тим-то, Александре Бурділья, мій любий Бурділья, вам, у кого я бачу чоло, повите щирою славою під тріумфальними арками, спорудженими в цьому славному містечку іКлошмерлі, вашому рідному краї,— щойно його згадуванр у вишуканих висловах,— вам, що явили нам приклад і засвідчили апогей чесно виконаного обов'язку, я кажу; "Будьте спокійні. Ми зуміємо зберегти юність, славу та красу республіки, яку ви любили і якій ви з такою користю служили!"

Ця пишномовна тирада викликала загальне захоплення. Сам Александр Бурділья подав знак до оплесків, коли, піднісши догори руки, голосно мовив:

—" О, браво! Дуже добре, Фокаре!

Відтак екс-міністр змінив положення в кріслі, де він сидів розвалившись, і мовив довірчо до мера Клошмерля:

— Цей Фокар — пройдисвіт, гидкий пройдисвіт! Він силкується мене зганьбити, як тільки можна, щоб пробитись самому. І це я його вивів у люди, це я записав оцього миршавого негідника у свій список три роки тому! Такий далеко піде зі своїми іклами. А на республіку йому наплювати!

Бартелемі П'єшю і не сумнівався в тому, що промови, а також обійми та вінки, що їх плели один одному обидва добродії, зовсім не були щирі. Але тепер він переконався, що через брак інформації вчинив недоладно, запросивши водночас Бурділью і Фокара, хоч другий_вважався учнем першого. Однак він не втрачав нагоди повчитися на помилці йсловернути гру на свою вигоду.

— Хіба* цей Фокар має вплив у партії? — запитав він у Бурдільї.

— А вам якого впливу з його боку треба? Він зчиняє галас, веде за собою незадоволених. Але ж це йому нічого особливого не дає.

— Одне слово, на його обіцянки покладатись не можна? Бурділья повернув до П'єшю заклопотане й сповнене

презирством обличчя.

— А він вам давав обіцянки? Які саме?

— Та дрібнички... Випадково зайшла розмова. То ви кажете, не слід надміру розраховувати?

— Аніскільки, чуєте, аніскільки! Коли ви чогось потребуватимете, Бартелемі, то звертайтесь просто до мене.

— Гаразд. Я й сам собі це казав. Тільки ж я завжди боявся вас обтяжити...

— Облиште, Бартелемі, облиште! Адже ми з вами давні друзі! На бога! Я знав вашого батька, старого П'єшю.

Ви не пам'ятаєте свого батька? Розкажете мені про свої справи. І ми все вдвох владнаємо.

Отак забезпечивши собі підтримку Бурдільї, П'єшю думав тепер, як забезпечити собі аналогічну підтримку Фо-караг кинувши останньому два-три слова про обіцянки екс-міністра та запитавши того, чи Бурділья справді чоловік слова і має вплив у партії. Справи складалися зовсім непогано. Він пригадав собі слова старого П'єшю, свого батька, про якого щойно була зайшла мова: "Якщо тобі треба бідарки, а тобі

пропонують тачку, не дуже огинайся. Бери тачку. Коли дадуть бідарку, в тебе буде те й то..." Бідарка чи тачка, Бурділья або Фокар — хто зпає...

"Мудрість старих людей слушна",— подумав П'єшю. Він доживав до того віку, коли його власну мудрість заперечували молодші, а він починав прислухатись до мудрості, яку колись заперечував сам. Він здавав собі справу з того, що мудрість це така річ, яка змінюється від покоління до покоління, від одного віку до іншого. .

Дійшла черга й до самого Бурдільї, що мав промовляти останній. Він насадив пенсне, дістав два-три аркушики паперу й став їх старанно читати. Мало сказати, що він не був оратор, він раз по раз перечіпався в тексті. Проте клошмерляни й далі зоставались у захваті — адже-бо стояла сонячна година, та й не часто ж побачиш такий гурт панства на центральній площі містечка. Бурділья, як і інші, на прийдешнє завбачав мир і добробут, промовляючи туманними, але пишними словами, що майже нічим не різнилися від вжитих його попередниками на трибуні. Вся публіка виявляла належну увагу", крім хіба що супрефекта, який виразпо показував, що слухає тільки про людське око. Цей молодий чолов'яга із замисленим лицем, "якому набивала Ціну чорна поцяцькована сріблом уніформа, скидався на дипломата, що у країні варварів заблудив на ярмарку. Коли він перестав* оглядати натовп, його обличчя прибрало виразу, що так і промовляв: "І до якої тільки роботи мене примушують!" Він чув сотні таких промов, виголошуваних усіма урядовими обіцяльни-ками, і страшенно нудився.

Нараз кінець однієї фрази прозвучав якось особливо, і то не змістом, а тим, як її було мовлено: "...ті всенькі, що були правдешні республіканці!"

Цілковито відчуваючи нагоду завдати контрудару Фо-карові, Бурділья завершив неграмотну кінцівку своєї орації мовчанкою, яка дозволила 'справити повне враження на втаємничених. ,

"О, чудово! Бурділья сьогодні, як ніколи, у гуморі",— подумав супрефект, швидко підносячи руку до рота,— так ото робить людина, відчувши, як їй підіймається з шлунка таке, що його краще приглушити. Нудьга його де й поділася.

— Errare humdnum estl,— зауважив по-вченому Тафардель.— Ляпсус, ляпсус, звичайнісінький ляпсус, який, однак, не порушує краси його ідей.

— Дивно,— прошепотів Жіродо на вухо сусідові,— як це його ще не призначили міністром освіти!

Неподалік стояв Оскар де Сен-Шуль, чиї гетри, штани, рукавички та капелюх утворювали гармонію рідкісних відтінків бежевого кольору. Від подиву у нього аж пенсне злетіло з перейісся. Насаджуючи його на місце, ошелешений дворянин вигукнув:

— Присягаюсь царством небесним мого прадіда, що вмер на засланні,— оце так риторика!

Водночас у лункому повітрі погожого, ранку забринів якийсь чудний звук. Це аптекар Пуальфар відчув потяг до сміху, що перейшов у нестримне ридання.

Що ж до депутата Фокара, котрий душився з люті, сидячи по праву руч від Бартелемі П'єшю, то він не став приховувати від клошмерльського мера своїх думок:

— Який пентюх, скажіть, любий — мій П'єшю! Ні, ви скажіть7уякий цей Бурділья пентюх, справжній бельбас із бельбасів! І. подумати тільки: з такого дурня зробили міністра! Ви знаєте цю історію? То ви й справді нічого не знаєте? її й досі розповідають. у парламенті, любий мій друже. Я не розголошу ніякої таємниці, розповівши її вам.

* І він виклав мерові кар'єру Александра Бурдільї, визначного клошмерлянина, колишнього міністра сільського господарства.

Зовсім замолоду Бурділья поїхав до Парижа й улаштувався офіціантом у ресторанчику. Згодом він одружився з дочкою власника однієї кав'ярні й завів і собі такий самий заклад в Обервільє. Двадцять років його кав'ярня була дуже жвавим центром передвиборної пропаганди, осередком різних політичних угруповань. У віці сорока п'яти літ Бурділья якогось дня з'явився до одного впливо-

' Людині властиво помилятись (лат.).

вого члена партії. "На бога! — вигукнув він.— Я вже відколи роблю вам депутатів, оплачуючи пиятики,— чи ж не дійшла вже й моя черга? Я хочу бути депутатом!" Ці міркування сприйнято як вельми логічні, тим паче, що кав'ярник мав чим оплатити свої виборчі видатки. І ось 1904 року, коїїи він мав сорок вісім років, його вперше обрано депутатом. Методу, яка йому так добре прислужилася, щоб пройти в парламент, він використав і для того, щоб зробитись міністром. Роками він не переставав повторяти: "На бога, вони що, забули про мене? Хіба я дурніший за інших?! Я зробив для партії пиятиками більше, ніж будь-який з оцих великих цабе своїми промовами!" Кінець кіпцем у 1917 році випала відповідна нагода. Кле-мапсо формував уряд. Він зустрівся на своїх антресолях по вулиці Франкліна з секретарем партії. "Яких ви людей мені пропонуєте?" — спитав він. Прізвище Бурдільї було названо серед перших. "Бурділья — отой старий бевзень?" — здивувався Клемансо. "А що, пане президент,— відказав секретар,— він нічим особливо не відзначився, а як політик вважається середнім..."— "Саме це я й хотів сказати!" — відповів державний діяч, рубнувши повітря рукою, ніби підкреслював прямоту своїх слів. Потім він подумав хвильку й нараз вирік: "Гаразд, давайте мені вашого Бурділью. Що більше дурнів мене оточуватиме, то спокійніш мені буде".

— Правда, нічогенька історія? — допитувався Фокар.— Клемансо ще називав дурість "Александровою імперією", а дурнів — "вірнопідданими

Александра, імператора шин-квасів". А ви чули про промову в Тулузі, шедевр красномовства Бурдільї...

Арістід Фокар уривав свої довірливі речі тільки для того, щоб поаплодувати та продемонструвати палке схвалення. А Бурділья тим часом уперто провадив далі, туля> чи одну до одної формули, усталені сорокарічним досвідом участі в політичних зборах. Нарешті він відчитав останні рядки своїх папірців, і захват клошмерлян досяг вершини. Офіційні особи попідводились і попрямували вулицею до центра міста, а натовп посунув за ними. Свято мало продовжитись урочистим відкриттям маленької споруди, яку клошмерляни вже охрестили "забігайлівкою П'єшю".

Щоб стягти брезент, викликали клошмерльську пожежну команду, і монументальна споруда постала у своєму практичному привабливому вигляді. Хтось сказав, що її треба охрестити клошмерльським вином, надбивши шийку пляшки об залізну загородку. Але для цього треба було обрати священика. Або жісвященицю.

Цю мить супрефект рушив натовп по ту, яку він відразу запримітив і вже не губив з очей. Це була Жюді Туміньйон. Вона затесалася між гурт офіційних осіб, вертячи своїми стегнами богині з невимушеною і недбалою грацією, чим викликала захоплений чоловічий шепіт. Сміючись, вежа охрестила вбиральню, і старий Бурділья на знак подяки поцілував її в обидві щоки. Фокар та ще багато інших хотіли наслідувати його приклад, але вона випручалась від них, мовивши:

— Таж" ви ж не мене відкриваєте, панове!

— На жаль! — забідкалися ці достойні люди. Аж раптом чийсь голос закричав:

— Ану, Бурділья, покажи-но, що ти був і лишився клошмерлянином! Помочись перший, Бурділья! І весь натовп підхопив:

— Атож, помочись! Помочись, Бурділья!

Прохання застукало колишнього міністра зненацька; він не мав ніякої охоти робити це зараз: його вже кілька літ доймала хвора простата. Але він вирішив вдати, що виконує волю громади. Коли він зайшов за загородку, вітальні вигуки знялись до клошмерльських небес, жінки заверещали зі сміху, немовби хтось їх лоскотав,— очевидячки, від думки про ту річ, яку Бурділья символічно тримав руці' і про яку ці добрі гладухи думали частіше, ніж це годилося б визнати.

Довкола стояло багато клошмерлян, яким теж уже добряче припекло по такому тривалому стоянні. Процесію до завулка Ченців розпочав польовий сторож Босолейль, вельми заповзятливий чоловік, що відразу став висловлювати свої враження.

— А оця водичка, що дзюрчить,— мовив він,— бігме, наддає охоти!

— Яке в забігайлівці П'єшю все блискуче та гладеньке! — захоплено докинув Тонен Машавуан.

Ці сільські радощі тривали доти, доки настав час іти обідати. В Торбайоновому заїзді накрили стіл на двадцять чотири персони. Завдяки нагромадженням політичного та гастрономічного характеру — форелі, баранячої печені, птиці, дичини, старого вина, виноградної горілки, грінок та нових промов — бенкет тривав цілих п'ять годин

поспіль. Потім Бурділью, Фокара, супрефекта та ще кількох видатніших осіб,— час яких був обмежений, бо вони мали в кишенях інші промови, інші обіцянки та розклад на цілий місяць уперед відкриттів і бенкетів, де їх знов захоплено вітатимуть як ревних служителів країни, — по-всадовлювали в автомобілі.

Знаменитий то був день для клошмерлян. Але він став особливо пам'ятний для одного з них — Ерне Тафарделя, якому Бурділья з

дозволу міністра вручив знак пальмової гілки. Ця нагорода за визначні заслуги на ниві освіти немовби дала вчителеві другу молодість, він розходився, наче той студент коложу, й пив, як ніколи, аж поки зачинили останню пивничку. Тоді Тафардель вилив на своїх співгромадян потік слів, що засвідчували чудове піднесення думки, на жаль, зіпсоване після дев'ятої години вечора непристойними висловами, і, зоставшись на самоті, велично помочився серед головної вулиці, викрикуючи таке дивне кредо:

— Інспектор академії — тю! Та я на нього нас...! Достеменно так, я на нього нас...! І не побоюсь сказати цо в вічі оцьому дурнолобові! Отак йому й скажу: "Пане інспектор, я ваш покірний слуга, і ось ваш покірний слуга на вас нас..., хай ви ходите пішки, їздите верхи чи машиною. Ви мене зрозуміли, пане? Геть звідси, пано педант, пане невіглас! Геть звідси, блазню, жалюгідний недоумку! Та скиньте капелюха, пане, перед славетним Та-фарделем!"

Поговоривши отак до зірок у лагідному небі, вчитель ватяг веселої пісеньки й заходився, перевіряючи рівнобіжність обох боків головної вулиці, добуватись до мерії. Ця подорож забрала в нього чимало часу й коштувала йому одного скельця в пенсне: десь розбилось, коли він кілька разів невдало падав. Однак йому трапилося розшукати школу, і він заснув там на ліжку, одягнений і п'яний як квач.

Цієї пізньої пори в Клошмерлі світилось тільки одне вікно — в будинку аптекаря Пуальфара, який залюбки проливав щедрі сльози. Радість людська завжди правила йому за чудову спонуку до плачу.

ГАЛЮЦИНАЦІЇ

ЖЮСТИНИ

ПЮТЕ

В справі в убиральнею Бартелемі П'єшю ставив на карту свою репутацію. Він це добре знав і неабияк цим непокоївся. Клошмерляни могли впертися й не визнати маленької споруди, і тоді його захід не влучить у виборчу ціль. Та місцеві боги прихильно поставились до його задумів, а надто Бахус, що вже кілька віків знаходив собі затишний притулок в Божоле, Маконне та Бургундії.

Весна того року була дуже рання, надзвичайно лагідна й квітуча.

Добряче пріли спини й груди, липли до тіла сорочки, і вже з травня люди перейшли на літню норму вина, якою славиться Клошмерль і про яку не можуть навіть скласти собі уявлення кволі та бліденькі питці великого міста. Цей ентузіазм горлянки призводив, особливо у чоловіків, до безперервної роботи нирок з наступним щедрим наповненням сечового міхура, що вимагав частого випорожнення. Сусідство вбиральні з Торбайоновим заїздом виявилося вельми доречним. Звісно, свою потребу питці могли задовольняти і в дворі заїзду, але те місце було темне, смердюче, занедбане й невеселе. Там чоловік ніби відбував покару, робив усе навпомацки й завжди міг у щось влізти. А за цей самий час можна встигнути без шкоди для себе перейти вулицю на той бік. Другий спосіб мав багато й інших переваг: вправа для ніг, приємність побачити нове місце, нагода глянути мимохідь на Жюді Туміньйон, яка завжди тішила погляд і чиї досконалі форми викликали гру уяви.

А що вбиральня до того ж була двомісна, то туди звичайно вирушали вдвох, і це мало свої переваги: не уривалась розмова і заспокоювалась потреба, від чого були приємніші як розмова, так і заспокоєння, тобто фактично клієнт діставав подвійну втіху. Чоловіки, що пили досвідчено й хвацько і мочилися так само, героїчно стоячи пліч-о-пліч, могли тільки вітати один одного з тим, що їм дано два великі неподільні блага: напитись досхочу, а потім вицідити все до останньої краплини, повагом, у чистенькому, добре провітрюваному місці, яке промивалось водою вдень і вночі. Прості задоволення, що ними вже не вміють тішитись городяни, які живуть серед безжальної штовханини,

зберегли в Клошмерлі всю свою вартість. Так, вартість, і то неабияку: коли П'єшю проходив повз убиральню,—а він це робив часто, щоб упевнитись, чи його споруда не дармує,— то відвідувачі, якщо це були чоловіки його покоління, завжди виказували йому свою догоду.

— За твоє здоров'я, Бартелемі! — гукали вони.

— То як там справи? Все гаразд? — питав мер, підходячи ближче.

— Боже милий, Бартелемі! Дзюрю, як у двадцять років.

— Та й гладенька ж твоя забігайлівка, мов стегна в кралечки.

Отакими добродушними коментарями літні чоловіки висловлювали своє задоволення: хто-хто, а вони знали, що слова вагомий складник утіхи, до того ж приходить вік, коли слова в певних випадках і зовсім заступають колишні радості та звитяги.

Не меншу славу вбиральня мала і в молоді, і то з різних причин. Це був* орієнтир у центрі Клошмерля, точка, де сходились горішнє й долішнє містечка, а поруч стояли церква, заїзд та Божолейські галереї — місця, які завжди приваблювали народ. На побачення сходилися найчастіше саме тут. " .

І ще одно вабило сюди багатьох хлопців: через завулок Ченців, прямуючи до ризниці, обов'язково проходили "діти Марії", і хлопці збирались там щовечора в травні, щоб повітатися з дівчатками. Ці соромливі молоденькі вихованки мали досить розвинені груденята й були привабливі на

і Туанетта Маффіг вважалися найгарнішими, і саме до них при нагоді найбільше чіплялись юні клошмерляни, які, зрештою, червоніли не менше й тільки приховували свою ніжність під показними грубощами. В гурті вони були сміливі, так само як і ті дівчатка, які привселюдно

вдавали з себе таких, що й не доторкнися, хоч у душі кожна добре знала, чого хоче,— щоб не занидіти в дівоцтві,— як знала кожна й те, що хлопці/бачивши їх, відчувають таку саму, як і в них, бентежність. Побравшись за руки, недбало й поволі, із затаєним сміхом, обстрілювані палкими поглядами, що пропікали їм тіло, проходили ці дівчатка. І кожна несла-з;собою в сутінь церкви спогад про лице або голос, що його ніжність змішувалася з ніжними мелодіями гімнів. Ці назверх брутальні слова, ці незграбні освідчення були наче заспів до нових клошмерльських поколінь.

Два місця — це мало, коли водночас наповняться три або чотири сечових міхури, що траплялося часто в населеному пункті на дві тисячі сечових міхурів, з яких приблизно половина належала чоловікам, що мають привілей випорожнюватись привселюдно на вулиці. Тож у разі прикрої потреби вдавалися до давнього швидкого й завжди надійного способу: спокійнісінько задовольняли малу потребу поряд з убиральнею — під муром або під будинком,— й% .вбачаючи в цьому ні зловмисності, ані невигоди, ані причини стримувати себе через присутність сторонніх. А декотрі, незалежні вдачею, то навіть ще й охочіше ставали зокола, ніж усередині.

Що ж до клошмерльського молодняка від шістнадцяти до вісімнадцяти літ,— звісно, безкебетного в цьому непосидючому віці,— то які б із них були хлопці, якби вони не знайшли тут нагоди побавитись! Вони змагалися, хто пустить струмінь вище або далі.

Добрі клошмерльськГ жінки, спостерігаючи здаля ці молодечі забави, ставились до них вельми поблажливо: що ж, з часом ці хлопці ще усвідомлять своє чоловіче покликання та можливості. Дужі плетухи з пральні казали, дзвінко сміючись:

— Поки ці невинні хлопчаки отак граються, можна не боятись, що вони вчинять щось лихе дівчаткам.

вигляд. Роза Бівак, Люлю

Рішом

Так просто стояли справи в Клошмерлі напровесні 1923 року — без зайвої облуди, а швидше з певним галльським нахилом до вільних жартів. Забігайлівка П'єшю була великим місцевим атракціоном, зрання й до смерку в завулок Ченців сунули клошмерляни, кожен ішов туди, поводячись, як йому підказували вдача та вік: молодь4— нетерпляче, безклопітно й недбало, дорослі чоловіки — з мудрою поміркованістю в поводженні й струмені; старі — повільно, зітхаючи й трясучись від великих зусиль, які нічого не давали, крім кволих цівок через тривалі проміжки часу.

Проте всі — і хлопці, й чоловіки, й діди — робили однаковий .і точний підготовчий жест при вході в завулок і однакову кінцеву процедуру, яка завершувалась на вулиці. Останній етап цієї процедури був ґрунтовний і затяжний, і— супроводили його вихиляси на жижках: треба було все як слід розташувати, використовуючи за вісь рівноваги та найкращої вигоди розвилину штанів, які в Клошмерлі шили знизу вільними й носили підперезаними нетуго паском, щоб полегшити рухи цих виноградарів, завжди нахилених до землі. Зрештою, всі ці рухи входили до одного осповного акту.

Цей акт, незмінний протягом сорока тисяч, а то й п'ятисот тисяч, років, що дуже ріднить Адама й пітекантропа з чоловіком двадцятого сторіччя; акт незмінний, міжнародний, глобальний; акт ґрунтовний і поважний; акт якоюсь мірою дуже синтетичний — клошмерляни робили і не хизуючись зайво, і не криючись кумедно, а впевпоно й просто, відверто розташовуючись у завулку Ченців, бо вважали, що тільки люди із збоченим розумом можуть вбачати в цьому щось ногапо. В Клошмерлі на цей акт зизим оком поглядала тільки одпа особа, перекопана, що його роблять саме їй на зло: прикута якоюсь дивною притягальною силою, вона з-поза фіранки безперестану дивилась,, як його повторювано ще і ще. З вікна Жюстині Пюте було добре видно рух через

завулок. Стара панна бачила нескінченну процесію чоловіків, що заспокоювали свою потребу вельми спокійно, певні своєї самотини, через що, либонь, і не вживали всіх заходів безпеки, яких вимагала бездоганна пристойність.

Оскільки тепер на сцену знов виходить Жюстина Пюте, поговррімо про неї. Уявіть собі жовчну, висхлу брюпетку з поганим кольором лиця, з поганим оком, з поганим язиком та поганою статурою, і все це під прикриттям агресивної побожності та вкрадливої лагідності. Взірець відразливої — бо втіленої в таїрй гидкій подобі — доброчесності, вона з усіма своїми ічеснотами радше скидалася на людиноненависницю. Без угаву перебираючи чотки, Жюстина Пюте палко проказувала молитви й водночас сіяла потаємні наклепи та страхітливі чутки. Одно слово, то був скорпіоп Клошмерля, але скорпіон в образі божого теляти.

Про її вік не питайте: цього питання не ставив ніхто й ніколи. Досить того, що з вигляду їй було десь таки років сорок з гаком. Тілесноґ принадності Жюстина Пюте була позбавлена ще змалку. Як не мала вона віку, так не мала й біографії. Від померлих батька-матері їй припало в спадок тисячу сто франків ренти й у двадцять сім років вона розпочала кар'єру старої одинокої панни у глибині завулка Ченців. Звідти вона й удень і вночі наглядала за містечком і розголошувала всі його неподобства та ниці пристрасті в ім'я чесноти, яку клошмерляни дуже старанно обминали.

Ось уже два місяці, як Жюстина Пюте спостерігала за прощею до вбиральні, і лють її зростала день у день. Усе чоловіче викликало у неї саму зненависть і відразу. Вона бачила, як хлопці незграбно чіпляються до дівчаток, як дівчатка ніби в жарт під'юджують хлопців, як поволі встановлюється згода між ними, і думала, що такі загравання страшенно розбещують молодь. Як ніколи доти, вона бачила моральність у великій небезпеці — і все через убиральню. До того ж завулок Ченців у спеку почав сильно смердіти.

По довгих роздумах та молитвах стара панна вирішила піти в хрестовий похід і завдати першого удару по цитаделі найбезсоромнішого гріха. Вирядившись у свою чорну одіж з усіма святими медалями та обміркувавши свої облудні речі, вона подалась одного ранку до одержимої дияволом безсоромниці Жюді Туміньйон, своєї сусідки, до якої не озивалася вже шість років.

Переговори скінчилися невдало з провини самої Жюстини Пюте, чий апостольський запал швидко звів нанівець добрі наміри. Досить навести лише кінець цієї жвавої розмови. Вислухавши нарікання старої доброчесниці, Жюді Туміньйон відповіла:

— Бігме, панно, я не бачу потреби розвалювати вбиральню. Мене вона не турбує.

— А запах-, парі,— його ви не чуєте?

— Зовсім ні, панно.

— Тоді дозвольте зауважити вам, що у вас не гострий нюх, пані Туміньйон!

— І слух, панно. Через це мене не бентежить, що про мене плещуть язиками...

Жюстина Пюте потупила очі долі.

— А те, що коїться в проході, теж вас не бентежить, пані?

— Оскільки мені відомо, там не буває нічого непристойного. Чоловіки йдуть туди, як ви знаєте, у своїй потребі. Треба ж їм це робити там чи десь-інде. Що ж у цім поганого?

— Поганого, пані? А погане те, що є мерзотники, які показують жахливі речі.

Жюді всміхнулася. "

— Справді такі вже жахливі? Ви перебільшуєте, панно.

Психічний стан Жюстини Пюте завжди спонукав її вважати себе страшенно скривдженою особою, Д вона гостро відповіла:

— О! Я знаю, пані, є такі,.що їх ці речі не лякають. Що більше вони на них дивляться, то більше мають задоволення!

Певна свого чудового тіла, вдоволена собою, своєю незрівнянною перевагою над оцією заздрісницею, вродлива крамарка лагідно відповіла:

— Здається, панно, що й ви дивитесь на ці жахи, коли тільки нагода...

— Але я до них не торкаюсь, пані, як дехто, кого просто не хочу називати!

— Хто-хто, панно, а я вам ніколи не заважатиму торкатись до них. Адже я вас не питаю, як ви проводите ночі.

— Дай бог усім, пані, проводити ночі так, як я! Я вам пе дозволю казати...

— Таж я нічого й не кажу, панно. Ви вільні робити що завгодно. Всяк вільний.

— Я чесна дівчина, пані!

— А хто ж каже, що нечесна? . .

— Я не з тих безеоромниць, що завжди, готові переспати з першим-ліпшим чоловіком... Бо та, що готова жити з Двома, житиме й з десятьма! Це я вам кажу просто в вічі, пані! і

— Щоб бути готовою, люба {моя панно, то треба зачекати, поки хтось у вас чогось Допросить. Ви говорите про речі, на яких погано розумієтесь.

— Зате я без них чудово (обходжуся. І навіть дуже рада, що можу обійтись, пані, коли бачу, до чого інших доводить розбещеність.

/ — Дай боже, панно, якщо ви й справді доброхіть без них обходитесь. Проте це вам не дає ні здорового вигля-ду>.ні доброго настрою. /

— А мені не потрібен добрий настрій, пані, щоб говорити з розпусницями, які ганьблять Клошмерль. Я багато чого знаю, пані! У мене добрі очі! Я знаю, хто кудою входить і кудою виходить і,о котрій годині. І можу сказати, хто наставляє роги своєму чоловікові. Можу сказати, пані! ,

— Можете й не казати, панно. Мене це не цікавить.

— А може, мені приємно про це розповісти?

— Ну то зачекайте, панно. 6 тут один, що його це, можливо, й зацікавить...

Повернувшись до дверей у комірчину, Жюді крикнула:

— Франсуа!

Туміньйон відразу став у дверях.

— Що тут таке? — спитав він.

Дружила кивнула головою на Жюстину Пюте.

— Ось ця панна хоче поговорити з тобою. Вона каже, що я роблю тебе рогоносцем. Це все через твого Фонсіма-ня, що раз у раз тут стирчить. Нарешті ти став рогоносцем, бідний мій Франсуа! Я ж тобі казала...

Туміньйон належав до людей, які бліднуть від найменшого хвилювання і в яких ця блідість гарячкова й мав недобрий зеленавий відтінок. Він підступив до старої панни.

— Спершу я хотів би знати, якого дідька ця шкапа сюди забралася?

Гнівно випроставшись, Жюстина Пюте хотіла запротестувати, але Туміньйон не дав їй і слова мовити.

— І оця блощиця ще тиче свого носа в чужу сім'ю! Встроми його собі під спідницю! Сама нюхай свій сморід! І вшивайся звідси по-доброму, падлюко!

Стара панна аж пожовкла, вражена.

— Бігме, панно, я не бачу потреби розвалювати вбиральню. Мене вона не турбує.

— А запах; пані,— його ви не чуєте?

— Зовсім ні, панно.

— Тоді дозвольте зауважити вам, що у вас не гострий нюх, пані Туміньйон!

— І слух, панно. Через це мене не бентежить, що про мене плещуть язиками...

Жюстина Пюте потупила очі долі.

— А те, що коїться в проході, теж вас не бентежить, пані?

— Оскільки мені відомо, там не буває нічого непристойного. Чоловіки йдуть туди, як ви знаєте, у своїй потребі. Треба ж їм це робити там чи десь-інде. Що ж у цім поганого?

— Поганого, пані? А погане те, що є мерзотники, які показують жахливі речі.

Жюді всміхнулася. "

— Справді такі вже жахливі? Ви перебільшуєте, панно.

Психічний стан Жюстини Пюте завжди спонукав її вважати себе страшенно скривдженою особою, і вона гостро відповіла:

— О! Я знаю, пані, є такі, що їх ці речі не лякають. Що більше вони на них дивляться, то більше мають задоволення!

Певна свого чудового тіла, вдоволена собою, своєю незрівнянною перевагою над оцією заздрісницею, вродлива крамарка лагідно відповіла:

— Здається, панно, що й ви дивитесь на ці жахи, коли тільки нагода...

— Але я до них не торкаюсь, пані, як дехто, кого просто не хочу називати!

— Хто-хто, панно, а я вам ніколи не заважатиму торкатись до них. Адже я вас не питаю, як ви проводите ночі.

— Дай бог усім, пані, проводити ночі так, як я! Я вам пе дозволю казати...

— Таж я нічого й не кажу, панно. Ви вільні робити що завгодно. Всяк вільний.

— Я чесна дівчина, пані!

— А хто ж каже, що нечесна? . .

— Я не з тих безеоромниць, що завжди готові переспати з першим-ліпшим чоловіком... Бо та, що готова жити з Двома, житиме й з десятьма! Це я вам кажу просто в вічі, пані! {

— Щоб бути готовою, люба моя панно, то треба зачека-

— Зате я без них чудово 'обходжуся. І навіть дуже рада, що можу обійтись, пані, коли бачу, до чого інших доводить розбещеність.

✓ — Дай боже, панно, якщо ви й справді доброхіть без них обходитесь, Проте це вам не дає ні здорового вигляду ні доброго настрою. /

— А мені не потрібен добрий настрій, пані, щоб говорити з розпусницями, які ганьблять Клошмерль. Я багато чого знаю, пані! У мене добрі очі! Я знаю, хто кудою входить і кудою виходить і ,о котрій

години. І можу сказати, хто наставляє роги своєму чоловікові. Можу сказати, пані! ,

— Можете й не казати, панно. Мене це не цікавить.

— А може, мені приємно про це розповісти?

— Ну то зачекайте, панно. Є тут один, що його це, можливо, й зацікавить...

Повернувшись до дверей у комірчину, Жюді крикнула:

— Франсуа!

Туміньйон відразу став у дверях.

— Що тут таке? — спитав він.

Дружина кивнула головою на Жюстину Пюте.

— Ось ця панна хоче поговорити з тобою. Вона каже, що я роблю тебе рогоносцем. Це все через твого Фонсіма-ня, що раз у раз тут стирчить. Нарешті ти став рогоносцем, бідний мій Франсуа! Я ж тобі казала...

Туміньйон належав до людей, які бліднуть від найменшого хвилювання і в яких ця блідість гарячкова й має недобрий зеленавий відтінок. Він підступив до старої панни.

— Спершу я хотів би знати, якого дідька ця шкапа сюди забралася?

Гнівно випроставшись, Жюстина Пюте хотіла запротестувати, але Туміньйон не дав їй і слова мовити.

— І оця блощиця ще тиче свого носа в чужу сім'ю! Встроми його собі під спідницю! Сама нюхай свій сморід! І вшивайся звідси по-доброму, падлюко!

Стара панна аж пожовкла, вражена,

ти, поки хтось у вас чогось ірв речі, на яких погано розумієтесь.

— Але ж,— запротестувала вона,— ви мене ображаєте! Це вам так не минеться! І не торкайтесь до мене, п'янюго! Монсеньйор архієпіскоп знатиме...

— Ану геть звідси! — загорлав Туміньйон.— А то я тебе розчавлю, як таргана, таку святобливицю! Миттю вимітайсь на вулицю! Я тобі покажу, який я рогоносець, стара жовтячко, чиряк тобі на гепі!

Отак він її супроводжував, лаючись аж-до входу в завулок Ченців. А тоді вернувся, гордий і незвичайно веселий.

— Бачила, як я її викурив? — мовив він до жінки. Жюді Туміньйон відзначалась тією вибачливістю, що

часто буває у любострасних жінок.

— Бідна жінка,— зауважила вона.— Така самотня. Це їй, либонь, допікає.— І додала: — Ти теж трохи винуватий, Франсуа, що ходять такі плітки. Вічно тягнеш сюди свого Фонсіманя, а на мене поговір. Адже ти знаєш, які є лихі люди.

Ці слова розпалили в ньому охоту збутися й решток свого гніву.

— Іпполіт приходитиме, коли я захочу, чорт забирай! А оті людці для мого дому не закон!

Жюді скрушно зітхнула і покірно повела рукою.

— Я знаю, Франсуа, що ти завжди зробиш по:своє-му! — мовила хитрунка.

Як побожна й бездоганна жінка, Жюстина Пюте ототожнювала себе з усім найсвятішим. Жахлива образа, яку вона перетерпіла і в якій вбачала,— через зазіхання на свою особу,— підлий эамах па святу справу, сповнила її холодною ненавистю, яку вона визнала за безперечний вияв небесного гніву. Тож, озброївшись вогненним мечем власного запалу, вона понесла свої гіркі скарги просто до кюре Поносса. Вона йому все виклала так, що вбиральня — це, мовляв, знаряддя зіпсуття й розбещеності, сховок нечистот, де пекло розставило свою сторожу, яка юне жіноцтво Клошмерля відвертає від їхніх обов'язків. Вона заявила, що за цей безбожний вчинок, тобто спорудження такого закладу навпроти церкви, муніципалітет приречено на вічну покару. Вона благала кюре виступити з закликом об'єднатись усім добрим католикам,' щоб урешті цю гидку споруду було зруйновано.

Але клошмерльський кюре почував священний страх перед такою проповіддю насильства, яка тільки роз'єднала б його отару. Цей добромисний священик, що вже не чинив своїх колишніх дурниць, дотримувався давньої традиції галліканської церкви I і остерігався змішувати вічне, тобто духовне, зі скоромийущим. Вбиральня, безперечно, була явищем тимчасовим1 і, як така; залежала по закону від муніципалітету. Що ця корисна споруда може мати на ввірені йому душі поганий вплив, про який каже його непримиренна парафіянка, то він так не думає. Оце він— і хотів пояснити Жюстині Пюте.

— Є природні потреби, люба моя панно, дані нам від провидіння. Воно не може осуджувати споруду, яка служить заспокоєнню цих потреб.

— Такі міркування можуть завести занадто далеко, пане кюре! — почув він шорстку відповідь.— Негідну поведінку деяких осіб можна так само пояснити природними потребами. Виходить, якщо Туміньйониха...

Кюре Поносе силкувався втримати стару панну в межах доброчинної скромності.

— Заспокойтеся, люба моя панно, заспокойтеся! Нікого не слід називати на ймення. Прогрішення повинні доходити до мого слуху тільки через— сповідь, і кожен повинен говорити тільки про себе.

— Але ж я маю право, пане кюре, говорити про те, що робиться привселюдно. Всі оті чоловіки, що в завулку й не думають ховати... вони показують, пане кюре, все своє... "V .

Кюре Поносе, відмахуючись від цих прозаїчних картин, намагався, щоб вони не виходили за рамки, визначені природним законом.

— Люба моя панно, деякі нескромні дії, що їх ви могли випадково помітити, напевно, робились через безхптре недбальство нашого сільського люду. Гадаю, що ці дрібні прогріхи,— зрозуміло, гідні жалю, але рідкісні,— не настільки непристойні, щоб погано вплинути на наших "діток Марії", які цнотливо опускають очі долу, люба моя панно.

Жюстина Пюте аж скинулася, почувши такі наївні слова.

— "Дітки Марії", пане кюре, бистрі на око, повірте мені! Зі свого вікна я бачу, як вони себе поводять, я не наважуся й думати, де їм уже пече. Я вже знаю, хто з них зовсім не береже своєї невинності. Вони її віддадуть за безцінь, навіть дешевше ніж за безпінь, ще й спасибі с"кажуть! — скінчила Жюстина Пюте, саркастично засміявшись.

При всій своїй терпимості, клошмерльський кюре ніяк не міг допустити, щоб таке зло діялося направду. Керуючись особистим

досвідом, він вважав, що людські помилки короткочасні і що життя, простуючи своєю ходою, трощить пристрасті, пускає їх урешті прахом. Доброчесність, на його думку,— це справа лише терпіння й мук.

— Не вірю, щоб наші побожні дівчатка мали передчасне знання про деякі речі, навіть... гм... зорове, моя люба панно,— спробував він заспокоїти благочестивицю.— Якщо й припустити таке,— чого я не схильний робити,— то зло не буде ані непоправне, бо його можна завжди обернути па добро, оголосивши про заручини, ані даремне,— хай мене господь простить, як я скажу навіть таке! — бо цим самим наші дівчатка поступово дізнаються про те, що вони потребують знати... Зрештою, панно, наші любі "діти Марії" покликані стати хорошими матерями. Якщо через нещасливий збіг обставин котрась із них десь трохи послизнеться, священний шлюб швидко все заладнає.

— Та це ж неподобство! — вигукнула Жюстина Пюте, не стримавши обурення.— Виходить, пане кюре, ви їх самі штовхаєте на гріх?

— Гріх? — повторив клошмерльський кюре, аж здригаючись із жаху. — Гріх? Присягаюсь святим отцем, панно, я нікого ні на що не штовхаю. Я тільки кажу: хоч усе люди роблять на цім світі, але за волею господньою, призначення жінок — материнство. "Ти у муках родитимеш дітей своїх". У муках, панно Пюте, тут уже не йдеться про гріх! Це місія, до якої наші* дівчатка мають готуватись заздалегідь,— ось що я мав на увазі.

— Виходить, ті, хто не родить, пі на що не здатні, пане кюре?

Абат Поносе помітив, що заїхав трохи не туди. Але при всьому своєму переляку він знайшовся на заспокійливі слова:

— Люба моя панно, які ж бо ви швидкі на висновки! Зовсім навпаки, церкві потрібні й вибрані душі. Ви належите до них з волі самого господа, таке призначення господь дає тільки вибраним чистим душам,

що я можу сміливо твердити, не порушуючи догми благодаті. Але цих вибраних душ мало. Ми не можемо повести всю молодь таким шляхом... гм... шляхом незайманості, люба моя панно, що вимагає зовсім виняткових чеснот..,

— Ну, нехай так, але як, же буде з убиральнею?

— Доведеться її залишити там, де вона є, тимчасово, люба моя панно, тимчасово. Суперечка між кюре та муніципальною радою в даний ча с тільки порушила б мир серед парафіян. Майте терпіння. І якщо так станеться, що на око вам потрапить яка [непристойна річ, відведіть свій погляд, люба моя панно, оберніть його до тих незліченних картин, що їх провидіння розгортає перед людським зором. Ці дрібні невигоди тільки збільшать число ваших заслуг, яких уже й так чимало. Зі свого боку, панно Пюте, я молитимуся, щоб усе владналось якнайкраще, я буду дуже багато молитися.

— Гаразд,— холодно відмовила Жюстина Пюте,— як на мене, то хай всі оці неподобства чиняться привселюдно. Я скидаю з себе всяку відповідальність. Але ви ще покаєтесь, що не послухали мене, пане кюре. Згадаєте мої слова.

Сутичка в Божолейських галереях,— головним чином завдяки ревним турботам Бабетти Манапу та пані Фуаш, балакучих осіб, які поставили собі за мету вести скандальну хроніку містечка й довірчо інформувати слухачів про різні таємничі й збудливі пригоди,— незабаром розійшлася по всьому Клошмерлю.

Перша з оцих благовісниць, Бабетта Манапу, була най-завзятіп а пліткарка з долішнього містечка. Вона проголошувала свої міцні коментарі в пральні перед гуртом прачок, загартованих щоденною працею з праником та брудною білизною, запеклих молодиць, Які навіювали острах навіть чоловікам і завжди вели перед у словесних баталіях. Чиясь слава, потрапивши до рук цих безстрашних жінок,

швидко дерлась на лахміття й розходилася по будинках разом з пакунками випраної білизни.

Пані Фуаш, продавщиця з тютюнової крамниці, так само завзято вела хроніку горішнього містечка, хоч її методи були зовсім інакші. Коли народні жінки-літописці, побравшись руками в боки, перекидались вульгарними твердженнями, присмаченими влучними прізвиськами, то пані Фуаш,— жінка з багатим життєвим досвідом, яка завжди намагалася бути безсторонньою (з огляду па свою торгівлю тютюном, що мала зоставатись нейтральною справою),— діяла делікатними натяками, навідними питаннями, поблажливими недомовками, жадібними вигуками переляку, жаху, співчуття та бурхливим потоком підбадьорливих слів (як от "моя бідна... моя люба пані... моя чудова панночко... комусь би я не повірила, а вам...), які непомітно спонукали навіть найобережніших довірятись їй. На ввесь Клошмерль не було кращої майстрині витягти із співбесідника те, що їй треба.

Отож завдяки турботам Бабетти Манапу. й пані Фуаш, які завжди невідомо через які канали першими дізнавались про найдрібніші події, по Клошмерлю прогуло, що в Божолейських галереях спалахнула люта сварка між подружжям Туміньйонів та, Жюстиною Пюте. Ці поголоски, відразу перебільшені й перекручені сотнями уст, подавали сварку вже як бійку між жінками, що тягалися за коси та кидались дряпати одна одній обличчя, тим часом як Туміньйон тряс Жюстину, "мов ту сливу", відриваючи її від жінки. Одні твердили, що чули крики, інші заявляли, що бачили, як Туміньйон з усього розмаху дав Пюте копняка в сухорлявий зад.

Так само повторювано, вже хто зна вкотре, що стара панна жадібно підглядає з-поза фіранки за клошмерляна-ми, які в завулку стають під стіною біля вбиральні.

Вже почався липень. Літні грози пройшли осторонь цього закутня божолейського краю, і виноградарі вже вио-ралцсь із обкурюванням купоросом; погода стояла пречудова. Нічого більше не лишалось, як

дати спокійно стигнути виноградові, а самим тим часом розповідати всілякі історії та попивати молоде вино. Вилазка Жюстини Пюте займала ціле містечко, і уява клошмерлян, блукаючи довкола цього гороїчно-комічного об'єкта, збагачувала його соковитими подробицями.

Якось про стару панпу зайшла мова в кав'ярні "Ластівка". І тоді в головах учнів Фадо зародилась одна хитромудра ідея.

— Якщо ця Пюте така вже допитлива,— казали вони,— то її допитливість легко вдовольнити.

Якось надвечір вони посунули цілою ватагою до завулка Ченців. Експедицію було організовано по-військовому. В завулку зловмисні жартівники вишикувались і гукнули Жюстині, щоб вона не пропускала жодної подробиці вистави, а відтак на команду "До зброї!" як один виставили свої краники. Лицедії з задоволенням бачили, як за фіранкою ворушиться тінь старої панни.

Відтоді ці сатурналії стали щодегіною розвагою. Може, годилося б осудити безвідповідальне ставлення дорослих клошмерлян до цих неподобних пустощів,— старші-бо навіть сміялись про себе. Але передусім треба, як і деінде в нашій оповіді, пояснити таке; потурання браком розваг у провінції. До потурання клошімерлян схиляло також те, що тут ішлося про підлітків, а пустощі, притаманні цьому вікові, завжди пов'язувались у них з думкою про свіжість, про чарівну молодість: жінки озивалися про цих підпарубків не без ніжних висловів. Між іншим, мешканці містечка й думки не припускали, що юні бешкетники можуть згубно вплинути на розум старої панни.

Тоді, моя*е, нам би слід було замовчати оці негідні капості? Тільки ж вони вирішально вплинули на подальші події у Клошмерлі, та й крім того," вся людська історія сповнена отаких пустощів, альковних подвигів, інтимних вільностей, які також спричинялись до значних подій та страшних державних катастроф. Згадаймо Лозена який, сховавшись

під ліжком, слухав королівські зітхання, щоб у перервах між утіхами монаршого подружжя підслуховувати державні таємниці. Або російську царицю Катерину, завзяту спадкоємицю династії Романових, яка доручила одному своєму коханцеві нагляд за обрізанням свого чоловіка-імператора, а гуртові інших коханців — убити— цього чоловіка. Або Людовіка XVI, нерішучого монарха, який ішов на все, щоб зустрітися з Марією-Антуанеттою. Або ж Бонапарта, миршавого й трагічно блідого юного генерала, що зробив кар'єру на зрадах Жозефіни: якби стегна креолки були не-вплутались у політику, то її чоловік з усім своїм генієм, можливо, нічого б так і не досяг. Що ж до принців, які плюндрували світ вогнем і мечем через гарні очі якоїсь дурки, нехай навіть і принцеси, то ім'я їм легіон: перед Троянською війною теж не одна пара грішила. Все це', взагалі кажучи, куди серйозніше й соромітніше від дурисвітства наших підлітків.

Але повернімося до подальших подій у Клошмерлі. Отже, в глибині завулка Ченців Жюстина Пюте, потай стежачи за тим, що її мало б* не обходити, бачить виставлені на світ божий речі, які прикро вражають їй зір. Давши відкрито знати про свою присутність, вона б може була повернула всьому лад. Та вона хоче усі ці невинні забавки використати як привід для скандалу. її маневр, що

1 Лоз єн, Антонів (1632—1723) — французький військовий діяч і придворний,

призвів до гумористичних балачок, обертається проти неї самої. Неподобства прикро множаться, тепер за ними стріть буйне зухвальства юності. Ні для Кого більше не таємниця,' що стара панна дивиться оці вистави, спонукувана своїми умовами, і все містечко тішиться її стражданнями. Вона принижена до краю.

Але приниження — то ще півлиха. Тут справа набагато важливіша: віднині самотнє життя робиться для неї нестерпним. Є цнотливість за переконанням, цнотливість каяття, зневіри чи то розпуки, з якими людина мириться доброхіть. Але цнотливість* Жюстини Пюте була

вимушена, її тілесні вади не полишали їй іншого вибору. Так вирішила жорстока доля, щоб вона стала старою панною, і ніхто собі не уявляв, яких це їй завдавало мук. Ті', кому бракує вроди, всього позбавлені, навіть жалості. Там, де дорослі мешканці Клошмерля бачили тільки невинні пустощі, можливо, крилося знущання. Таки справді знущання, і то нелюдське. Жюстина Пюте могла довго терпіти свою самотність, силкуючись забути про те, що витворює зв'язок між чоловіком і жінкою. Але ж від неї відбирають змогу забутися, і самотність тепер її душить, ночі стають тривожні й гарячкові, перед зором постають спокусливі видіння. По-диявольському чоловічі процесії клошмерлян проходять перед нею вві сні, безсоромно схиляються над її ліжком, і вона пробуджується — все так само одинока, обливаючись потом. Уява, заспокоєна було дбалістю та роками молитов, розперізується з новою спотворливою несамовитістю. Розшарпана в цих муках, Жюстина Пюте вирішує завдати ще одного великого удару — піти до самого мера, Бартелемі П'єшю.

VII

КЛОШМЕРЛЬ ДІЛИТЬСЯ НА ТАБОРИ

— Мер Клошмерля уже два тижні дожидав цього візиту. Отож міг заздалегідь добре підготуватися, щоб його не заскочено зненацька.

— О-о,— промовив він,— панна Пюте! Це ви, мабуть, у якійсь доброчинній справі? Зараз я скажу, щоб покликали дружину.

— Ні, я прийшла саме до вас,— рішуче мовила стара панна.

— До мене,, справді? То заходьте.

Він запросив її до свого кабінету і підсунув відвідувачці стільця.

— Ви знаєте, що коїться, пане мер? — спитала Жюстина Пюте.

— Це ви про що? Де й що коїться?

— Та в завулку Ченців.

— Слово честі, не знаю, панно Пюте! А що — коїться щось серйозне? Вперше чую.— І поспішив запропонувати: — Може, чогось вип'єте? Маленьку чарочку? Не так часто випадає нагода вас пригостити... Ну, чогось слабенького. Моя жінка робить смородинову наливку, покуштуєте яка.

Він вийшов і повернувся з пляшкою та чарками.

— За ваше здоров'я, панно Пюте! Ну то як вам сподобалась наливка?

— Смачна, пане мер, дуже смачна.

— Ось бачите! Це стара наливка, кращої у нас, ніхто не робить. То що там, кажете, коїться в завулку Ченців?

— А ви зовсім нічого не знаєте, пане мер? Бартелемі П'єшю звів догори руки.

— Люба моя панно, мене' не вистачає на всі справи! Адже це мерія, всілякі папери. То один поради просить, то інший. Там за щось не помирилися, а тахм ще щось... А виноградники, а погода, а збори, а виїзди... повірте, мене не вистає на все! Я знаю ще менше, ніж найпереоб-тяженіший своїми клопотами клошмерлянин... Розкажіть мені всо до ладу, щоб я знав.

Засовгавшись на стільці й цнотливо втупившись у кахлі підлоги, стара панна відповіла:

— Це важко пояснити...

— Про що ви, не розумію?

— Та про вбиральню, пане мер.

— Про вбиральню? А в чім річ? — допитувався П'єшю, втішаючись подумки її ніяковістю.

Нарешті Жюстина Пюте зібрала всю свою відвагу.

— Є чоловіки, пане мер, що стають збоку.

— Справді? — спитав П'єшю.— Звісно, треба щоб вони ставали за загородкою. Але послухайте, що я вам скажу. В ті часи, коли вбиральні не було, всі чоловіки робили це назовні. Тепер більшість заходить досередини. А це вже поступ.

Проте Жюстина Пюте не підводила очей і сиділа як на голках. Нарешті вона знову наважилась:

— Та це що по все. Є чоловіки, які показують...

— Кажете, показують, панно Пюто?

— Так, показують, пане мор,— з полегкістю відповіла стара панна, вважаючи, що її зрозуміли.

Але П'єшю і далі тішився про себе, аби допекти до живого цнотливість відвідувачки. Він пошкріб собі голову під капелюхом.

— Я вас не зовсім зрозумів, панно Пюте... Що саме вони показують?

ЖюСтині Пюте довелось гірку чашу свого сорому спорожнити до щирця.

— Все своє причандалля! — бредливо скрививши уста, відповіла Жюстина Пюте.

Мер розреготався отим гучним незлобивим сміхом, що його викликає розкриття якоїсь справді нісенітної речі,

— Ну й насмішили ж ви менеї —— мовив він, ніби перепрошуючи за свій сміх. І відразу! споважнівши, спитав: — А ще що?— і

— Як — ще що? — промимрила стара панна.— Це все]

— Ага, все! Гаразд! Ну то й гцо, панно Пюте? — незворушно спитав П'єшю. і

— £Гк це "ну то й що?". Я прийшла зі скаргою, пане мер. Це неподобство. В Клошмерлі чиняться зазіхання на доброчесність.

— Стривайте, панно! Нумо розберімося, що й до чого,— поважним тоном мовив мер.— Адже ви не скажете, що геть усі клошмерльські чоловіки поводяться непристойно? Мабуть, ідеться про ненавмисні, випадкові жести?

— Навпаки, все це робиться нароком.

— Ви цього певні? Хто це робить, скажіть? Старі, молоді?

— Молоді, пане мер. Це шатія Фаде — урвиголови з "Ластівки". Я їх знаю. їх усіх треба посадовити до тюрми.

— Як у вас усе так просто виходить, панно! Щоб заарештувати людей, треба, щоб вони спершу вчинили злочин, а тоді ще довести, це. Завважте собі, я не проти суворої покари. Але дайте мені докази. У вас в свідки?

— Та свідків повно. Але люди надто задоволені...

Тепер П'єшю вирішив трохи помститись, слушно розраховуючи на те, що його слова буде переказано там, де треба. 4 .

— Що ви хочете, панно... Кюре Поносе он перший каже, що я "чудова людина", з якою можна залагодити будь-яку справу. Перекажіть йому від мене, що я жалкую...

—— Виходить,— гостроч урвала його Жюстина Пюте,— неподобства триватимуть і далі?

— Послухайте-но, панно,— порадив їй П'єшю.— Вийшовши від мене, загляньте до жандармерії. Розповісте про свою справу Кюдуанові. Може, він знайде за потрібне встановити нагляд.

— Що треба було б зробити,— люто відмовила стара панна,— так це знести вбиральню. Це ж неподобство — поставити її в такому місці!

П'єшю примружив очі й прибрав суворого вигляду. Цей вигляд поєднувався у нього з непохитною лагідністю в голосі.

4 2—1599

97

— Знести вбиральню? Нема нічого неможливого. Я вам навіть пораджу, як діяти. Напишіть петицію, зберіть підписи. Якщо вас підтримає більшість клошмерлян, то будьте певні, що муніципальна рада стане на ваш бік. Не бажаєте ще трохи наливки, панно Пюте?

Однак попри всі обіцянки Кюдуана нічого не змінилося. Вряди-годи в завулку Ченців з'являвся жандарм, але в жандармерії було обмаль

людей, щоб цей захід міг тривати довгий час. Покористувавшись вбиральнею, куди його приваблював плюскіт свіжої води, жандарм ішов собі далі. Завдяки пораді папі Кюдуан, яка зневажала Жюстину Пюте, обурена її аж надто добропристойним виглядом, інструкції Кюдуана не були суворі. Пані Кюдуан не могла припустити й гадки, щоб якась проста неофіційна особа перевищувала чеснотами або громадською дбалістю дружину сержанта жандармерії, котрий був ніби військовий комендант містечка Клошмерль. Отож усе йшло, як і доти,— ватага Фаде. й далі вільно знущалася зі старої панни, послуговуючись поблажливою згодою більшості клошмерлян.

А тим часом переможну годину вибило й для Жюстини Пюте. Другого серпня 1923 року по Клошмерлю розлетілась новина: одна з дівчаток-вихованок —— юна Роза Бівак, якій тільки в грудні мало сповнитись вісімнадцять літ,—— завагітніла. Це була здорова дівчинка, що рано розвинулась тілом і мала чим посуперничати зі ставними двадцятип'ятирічними жінками. Спокійний вигляд, широко розкриті невинні очі, приємна, хоч трохи й дурнувата, усмішка на спокусливих устах — отака була вона. Ця Роза Бівак була не з отих безсоромниць, а, навпаки, зовсім стримана, не балакуча, не зухвала, самий тобі послух і покора, чемна і з говіркими бабусями, і зі скупими на слово старими паннами, справно ходить на сповіді, пристойно поводиться в церкві, співає чистим голосом біля фісгармонії, така гарненька в білій сукенці на свято "тіла господнього" (справді, "перша причащена"!), така до всього вдатна по господарству — шиє, куховарить, прасує, все-все робить,— одно слово, золота дитина, і ще до того й красуня, якою справедливо пишалася вся родина: кого-кого, а тільки не її міг запідозрити Клошмерль у не-

пристойній поведінці. І от саме 'вона, оця маленька Бівак, яку ставили всім за приклад, згрішила!

— Після такого випадку...-[— бурмотіли поналякувані матусі, чиїм донькам ішов п'ятнадцятий рік.

В тютюновій крамничці, куди) при кожній важливій події справно збігались нюхальйиці табаки, пані Фуаш з вельми повчальним сумом порівнювала звичаї двох епох, і це порівняння щоразу було на користь минулого.

— Колись,— мовила, бувало, вона,— щось таке годі було собі навіть уявити: у двадцять два роки я сяяла, мов зірка, дарма що виховувалась у місті, де до цього куди більше всяких зручних нагод. За мною, признаюсь вам зараз, упадали всі хлопці з нашої вулиці. Але ніколи, панії мої, ніколи я б нікому не дозволила до себе торкнутись навіть кінчиком мізинця. Мій бідний Адрієн,— а він, знаєте, був чоловік вихований, розсудливий, не простого роду,— то він не раз казав: "Коли я з тобою познайомився, Ежені, тобі неможливо було глянути в лице. Ти була як сонце, Ежені". І він хоч чякий був мастак говорити й гарний собою, то все-таки, пам'ятаю, аж тремтів переді мною, молоденькою дівчиною. Він казав менії "Слово честі, Ежені, я навіть не знав, якими словами й говорити з тобою. Ти була доброчесна як ніхто, Ежені!" Треба вам сказати, панії мої, що я виховувалась так, як це було заведено тоді у вищому світі...

— ДоЧого ж, пані Фуаш, вам судилося знайти чоловіка, шляхетно вихованого!

4 — Та й я вже, пані Міша, докладала всіх сил, щоб мій Адрієн мав добрі манери. Звісно, він залицявся до мене не перший. І все ж гарно сказано, що чоловіків виховують жінки!

— Таки правда, пані Фуаш!

— Я можу сказати одне: мене завжди всі поважали!

— Мене також, можете мені повірити, пані Лагусс!

— Ті, хто втратив людську повагу, самі до цього при-старались.

— Певно, що так!

— Щира правда, пані Пуапанель!

— Це просто нікчеми!

— Та ще й розбещені.

— Або ж Надто цікаві! Тільки хтозна, що вони в цьому знаходять...

— І справді — що?

4*

99

—— Про це стільки говорять. А коли придивитись ближче...

—— То зовсім зневіришся!

— Чиста дурниця, та й уже!

— Не знаю, як ви, панії мої, а я в цьому нічого не знаходжу.

— А я й поготів, пані Міша. Якби не потреба вдовольняти чоловіка...

— Та й християнський обов'язок, з другого боку...

— Треба ж чимось утримувати чоловіків, щоб не стрибали в гречку.

—— Безперечно!

—— Але щоб самій було приємно— то вже зовсім ні!

— Хіба вже маєш якесь ненормальне тіло!

— Це наче повинність!

— А ви як гадаєте, пані Фуаш?

— Як-не-як, панії мої, а я без цього чудово обходилась, коли не стало чоловіка. Сказати вам правду, мій Адрієн сам не дуже був до цього схильний.

— То вам пощастило. А є жінки, що аж повмирали від надуживання!

— Повмирали, пані Лагусс? ;і

— Еге ж, пані Пуапанель, можу вам навіть сказати хто! Завважте собі, що чоловіки бувають страх ненаситні! Ви знали таку собі Троньєлон з долішньогр містечка, що померла в лікарні сім-вісім років тому? Вона померла саме від цього, пані Пуацанель, це всяк вам скаже. Лишень уявіть собі: її чоловік міг, як скажений, надсаджуватись цілісіньку ніч! Це їй відбилось па здоров'ї. Врешті-решт, її пойняв страх, і вона все, знай, плакала. ,

— Коли до такого доходить, то це вже хвороба!

— Жах, та й годі!

— Гірше, ніж та звірина!

— Скільки лиха — і все на бідних жінок! Головне, ніколи не знаєш, хто тобі судиться на віку.

— До речі, пані Фуаш, а вам не відомо, хто звів Розу Бівак?

—— Скажу вам, панії мої. Але нікому ні гугу. Це один молодий військовий, що курить тільки пачкові сигарети,— Клодіюс Бродекен.

— З гарнізону, пані Фуаш?

— Він був тут у квітні, панії мої, на відкритті. Завжди брав у мене сигарети "Голуаз". Будьте певні, такого я запримітила. Та й те сказати, що зовсім небагато треба, щоб зводити теперішніх дівчат... То що, по маленькій понюшці, панії мої? Я частую.

Співрозмовниці, яких ми щойно чули,— це все пліткар-ки, вдатні більше до слів, тщ до діла, і особливо ладні стогнати з жаху та бідкатисяі гуртом. Але інші побожні жінки не залишились бездіяльні: їх гуртувала й під'юджувала Жюстина Пюте, ще чорніша, ще жовтіша, ще лютіша й кістлявіша, ніж будь-коли. Бідкаючись, вона ходила від будинку до будинку, з кухні до кухні, і все під'юджувала ближніх. /

— Який жах, господи боже мій, який жах! "Дитя Марії", пані! Яка ганьба для Клошмерля! При всіх отих неподобствах у завулку це могло скінчитись тільки так, я це давно казала! Один господь знає, як там поводяться інші "діти Марії". Порозбещували всю молодь...

Вона швидко згуртувала довкола себе покинутих, розлютованих і зневірених — всіх тих, чиї чрева не возраду-вались і не принесли плода. Всі галасували про страшний скандал, аж кінець кінцем кюре Поносе, звинувачений у відвертому сприянні розпусті, мусив узяти під свій захист цих мегер. Було проголошено хрестовий похід проти вбиральні, причини всього зла, яка, привабивши хлопців туди, де ходять дівчата, штовхала останніх на ганебні оборудки з дияволом. 4

Питання вбиральні набрало таких розмірів, що Клош-мерль розділився на* запеклі ворожі угруповання. Парафіяльну партію, що її

пойменуємо вбиральнефобами, очолювали нотар Жіродо та Жюстина Пюте під пресвітлою протекцією баронеси де Куртебіщ. В супротивній партії, вбиральнефілів,— якою опікувався Бартелемі П'єшю, котрий пустив усе своїм плином, лишивши за собою право на важливі рішення, — пишались Тафардель, Босо-лейль, лікар Мураль, Бабетта Манапу та інші. Серед фі-лів ще слід назвати два подружжя — Туміньйонів та Торбайонів, переконання яких випливали з комерційних інтересів: після вбиральні клошмерляни охоче заходили до заїзду чи в Божолейські галереї, що були їм по дорозі, і залишали там свої гроші. Такий чоловік, як Ансельм Ламолір, приєднавшись до партії фобів, тим самим став проти Бартелемі П'єшю. Що ж до решти мешканців, то їхнє ставлення визначалось, головним чином, роллю жінок в сім'ях. Там, де правили жінки,— річ так само звичайна в Клошмерлі, як і всюди в світі,— підтримували парафіяльну партію. А далі йшли хиткі, нейтральні й зовсім безсторонні. Між ними була й панна Вужон з пошти, яку не цікавили ні ті, ні ті. Пані Фуаш — ця всіх уважно вислуховувала, співчувала по черзі одним і другим, вигукуючи підбадьорливо: "Еге ж, певно, що такі" — але офіційно не виступала ні за кого. Тютюн, як продукт монопольний, мав надпартійний характер. Якщо філи були активні споживачі сигарет, то курці сигар подибувалпсь здебільшого серед фобів. Пані баронеса де Куртебіт присилала брати сигари цілими пакунками для своїх гостей. Сигари купував і потар Жіродо.

Тип цілком безстороннього уособлював собою Пуаль-фар. Його посідав зовсім інший клопіт. Аптекар слабував на стійку сінну пропасницю. По обличчю в нього збігала патетична волога, звисаючи з носа сумовитими сталактитами. Ця недуга викликала в нього загострення напіверо-тичних емоцій. У Ліоні він надибав худющу повію без клієнтури, нещасну дівчину, яка завдяки своїм гострим кісткам, що випиналися в тазових суглобах, запалому від голоду животові, бокам наче з хреста знятої та зсохлим грудям, подібним до гумових куль, з яких вийшло повітря, чудово надавалася для зображення закляклого трупа. Цей рідкісний похоронний портрет Пу альф ар,. так би мовити, виграшно взяв у рамці: найняв у вузькій вуличці кварталу Жакобен темну смердючу антресоль і раз або двічі на тиждень приїздив до Ліона

помилуватись мерцем у труні. Голе тіло дівчини між двома свічками здавалось так бездоганно закляклим, таким восково-жовтим, що Пуальфар, споглядаючи його, повимовпо втішався. Сморід з урн із сміттям на площадці сходів нагадував йому запах трупа. Це був найчудовіший з усіх об'єктів, які він будь-коли знаходив. Він до того зачарувався цією подобою мерця, що поклав їй навіть місячну платню, правда, скупеньку, побоюючись, щоб добробут fie позбавив її сухореб-рості та безкровної барви, які викликали в нього такий захват. Але цей страх був безпідставний. Зажерливість його утриманки мала гамувати голод за двадцять п'ять років. Харч, яка летіла в цю безодню нужденного минулого, анітрохи не збільшувала ваги нещасної. Власне, за оцю свою здатність наїдатись і не гладшати вона й була люба та неоціненна для Пуальфара, який їй віддавав чимало часу й сліз. Ще ніколи вдівство не дарувало йому таких розкошів. Весь віддаючись своїй пристрасті, він зовсім не цікавився подіями, їло розділили Клошмерль па супротивні табори. і

і

А поки злопам'ятні почутті нагромаджувались, дожидаючи пори вихопитись на вфію, мала Роза Бівак без усякого сорому носила свій животик, що починав зухвало випинатись усупереч усяким засадам: у ньому підростав маленький безіменний,— бо люди не знали, як його охрестять —— Бівак чи Бродекен, а чи, може, на честь якогось третього негідника, заплутаного в цю туманну справу весняних ночей,— клошмерлянин. Лихі язики, нацев-не, тішились і ще навіть і примножували провини бідолашної. Така підлість настільки обурювала Тафарделя, великодушного й щиросердого, попри всі дивацтва, що він, якось перестрівши грішницю, сказав їй у своєму звичайному пишномовнрму стилі:

— Це ваше дитя, слід сподіватись, не королівське, голубко! Що ж ви не вибрали йому родите ля, поцяцькованого геральдикою, як-ота сигара! Тоді б вашим чревом усі милувались і славили його плід.

Ці втішливі речі зостались незрозумілі для Рози Бівак, простодушної дівчини з плодючою серединою і здоровим нормальним тілом. Вона не дуже переймалася тим, що втратила право називатись "дитям Марії". Це юне дурненьке дівча о цій порі своєї вагітності мало такий зворушливий, вигляд, що неможливо було дивитись на неї, не усміхнувшись, не мовивши підбадьорливого слова в її материнстві. Саме цього вигляду їй і не пробачали бездоганні жінки. Але Роза Бівак не розуміла зненависті. Вона дожидала свого Клодіюса Бродекена, що мав приїхати не сьогодні-завтра у відпустку.

ПРИЇЗД

КЛОДІЮСА

БРОДЕКЕНА

Під четверту годину з полудня, в нестерпну серпневу спеку, на станції Клошмерль зупиняється поїзд. З нього виходить один пасажир, військовий в уніформі стрільця, з нашивкою солдата першого класу.

— То це ти вже й приїхав, Клодіюсе? — питає в нього черговий, що перевіряє квитки.

— Та вже ж приїхав, Жан-Марі,-— відповідає військовий.

— І вгадав само на свято, вражий хлопець! —— Звісно, Жан-Марі!

— А гарне свято буде в Клошмерлі цього літа!

— І я так гадаю, що гарне.

Коли йти дорогою, що в'ється під гору, то від станції до містечка буде п'ять кілометрів. Десь година ходи для військового, що йде доброю

ходою, ходою стрільця, найкращою військовою ходою у світі і найшвидшою. І Кло-діюс Бродекен рушає дорогою, що по-приятельському порипує під добротними підкованими, черевиками, в яких так зручно нозі.

Чоловік завше радий знов побачити рідний край, а надто ще як його чекає там усе тільки тарне. Клодіюс Бродекен задоволений, пишається своєю уніформою, темною уніформою з нашивкою солдата першого класу: наприкінці служби він має стати капралом, стрілецьким капралом, а це вам неабищо. Хороший солдат, хороший стрілець, на доброму рахунку 'в роті, тямущий хлопець — отакий Клодіюс Бродекен у береті, в уніформі шикарного стрільця та зі стрілецькими латками, що найгарніші литки в армії, гарніші, ніж в усіх арміях світу, найбільші, найкраще вигнуті, найкраще випнуті, де треба. Суконні литки, але все-таки... Не всяк може мати добре завинені обмотки, де вдвічі більше сукна на литку, ніж у звичайного піхтура, який мотає обмотки просто, не навхрест, через що в нього щиколодки товсті, а ноги прямі, і, так би мовити, без литок. Уся впевненість Клодіюса Бродекена в його литках. Щоб добре ходити й добре повзати, треба мати добрі литки, великі литки — це так само відомо, як і те, що вояка піхоти цінують за його хист добре маршировати, довго маршировати, рівним кроком. Так може маршировати і Клодіюс Бродекен, стрілець першого класу, невтомний маршировальний, що простує стрілецькою ходою, найбільш хвацькою і лункою на параді.

В полку він — стрілець Бродекен, особистий номер 1103, добрий стрілець, кажуть, але як-не-як там він був на чужині і втратив свою звичну опору. Та, щойно опинившись у рідному краї, він знову відчув себе Клоді-юсом, справжнім клошмерльським парубком, тільки тепер він більший проноза, ніж до війська, бо перебування в казармі зробило його добрим задиракою і залицяльником. Милуючись схилами, де красуються виноградники, він радіє, що от-от зайде в містечко. Бо там же стільки втіх! Найперше саме свято — бріош, свіже вино, жіночий піт та сигари з бандероллю. Далі він чекає втіхи від Рози Бівак, у якої в корсажі повнісінько теплих персів, де приємно так понишпорити, поки вона

огинається про людське око і майже нічого не каже, бо їй і нема чого казати, а теплі руки й зовсім обеззброюють її. Обеззброюють настільки, що коли завоюєш груди, то все інше йде вже само собою. Це дуже добра дівчина, добра та ніжна, що справді приємно пригорнути її міцно до себе. Клодіюс Бродекен думає про неї. І додому він попросився саме через неї.

Коли він у полку, то рідко буває, щоб бодай раз на тиждень не навідався до гуртових дамочок. Там маєш справу з культурними жінками, і добрий стрілець завжди повинен іти в атаку. З цього боку Клодіюс Бродекен зовсім не тюхтій, а рішучий і невтомний хлопець. Віп стрілець, який добре тямить.у цьому ділі й робить усе, щоб підтримати честь уніформи. У цих дамочок стрільці мають велику славу за свої сміливі й буйні подвиги. Цими подвигами Клодіюс Бродекен звичайно пишається, але тут, у рідному довкіллі, при згадці про гарнізонних він думає: "Всі вони таки повії!" І відчуває слушність цієї думки, споглядаючи ніжні схили Божоле. Ідучи такою знайомою дорогою, де часто з'їжджав на велосипеді з іншими хлопцями, він думає про клошмерльських жінок, які не повії, не потягухи, не шльондри і не пранцюваті. Атож, жінки в Клошмерлі— то зовсім інша річ: це жінки поважні, скромпі, придатні і для користі, і для втіхи, і до супу, й до іншого діла (одне другому не вавада), нарешті, це жінки, від яких по впіймаєш поганої хвороби. Різниця ще й у тому, що всі ці жінки зовсім не для чужинців: клошмерлянки тільки для клошмерлян! Звісно, буває, що декотрими клошмерлянками послуговуються кілька клошмерлян поспіль, а потім починається все з початку, але це клопіт самих тільки клошмерлян, це, як ото кажуть, не виноситься за ворота.

Клодіюс Бродекен думає про Розу Бівак, славну клош-мерльську дівчину, яка стане згодом славною клошмер-льською жінкою, що зуміє родити дітей, варити капустяний суп і добре рагу й наводити лад у будиночку, поки він, Клодіюс, поратиметься на виноградниках свого старого, тата Бродекена, котрий поки що міцний ще дядько, але кінець кінцем вони з матусею стануть старі, поморщені й згорблені, як і інші діди та баби. Роза, виноградники, будиночок — все це чудові речі па

пізніше. Про це йому, Клодіюсові Бродекепу, ще рано турбуватись — спершу треба дослужитись до капрала, стрілецького капрала — оце буде штука! Тоді він з честю повернеться додому виробляти смаковите клошмерльське вино, яке дає чималий виторг в урожайні роки.

Коли йти зі станції, то за три кілометри буде поворот, від якого, глянувши вгору, можна побачити Клошмерль. Здається, до осель палицею докинути, але треба врахувати великі вигини дороги попереду. Забачивши рідне містечко, Клодіюс Бродекен подумав собі, що ось він зараз вийде на велику вулицю зі своєю хвацькою поставою, стрілецькими литками та лукавим поглядом чоловіка, що, вихопившись із глушини, пожив у місті. Він знає, що не зустріне Рози Бівак, поки не впаде ніч,—через її батьків, а так само й сторонніх людей, які відразу почнуть плескати язиками, скоро запримітять хлопця з Дівчиною. Отож до Рози поки що нема чого квапитись. А старі Бродекени, його батьки, мешкають у будиночку аж геп у протилежному кінці Клощмерля на відшибі, за двісті метрів від мерії. Тож як йогб пройти через усе містечко й ніде не зупинитись? Клодіюс Бродекен простує швидко, а сукно уніформи щільне. Хоч він і розстебнув комір кітеля та послабив краватку, а все ж його зрошує піт. Від цього клятого сонця хочеться пити. По дорозі він зайде до Торбайонового заїзду, вихилить чарчину. Там він побачить Адель. Отак зненацька він починає думати про Адель.

Ці думки нагадали йому час до служби у війську. В житті молодого парубка Адель Торбайон зіграла ту потаємну роль, в якій може уявити собі вісімнадцятилітній хлопець жінку, котрій перейшло за тридцять 1 багаті природні прикмети котрої є орієнтирами, що не дають збитись мріям на манівці. Згадавши про своє потаємне захоплення, Клодіюс Бродекен (хоч він нині має Розу) знов думає про Адель. Бо нелегко позбутися звичок молодості, а з усіх образів, які він може викликати в уяві, образ Аделі Торбайон найкраще надається на деякі еротичні подвиги, до яких, правду кажучи, він ніколи й не доходив у дійсності: адже образ набагато податливіший, ніж тіло, ним можна орудувати як хочеш і як завгодно довго —В думці стрільця Роза — це щось певне й тривале, а перестигла пишнота Аделі Торбайон прислуговується йому

для вигадки та вправляння уяви. Одно слово, Адель Торбайон— найпослужливіша його улюбленица в маленькому уявному гаремі, який зібрав собі Клодіюе Бродекен з тих, кого він випадково зустрічав, відколи зрілість відкрила йому очі на деякі сторони фізіологічного світу. Отже, підходячи до Клошмерля маршовим кроком, Клодіюс Бродекен знову з приємністю думає про Адель Торбайон. З цілком зрозумілою приємністю.

Між клошмерльськими жінками, що справляють на чоловіків велике враження, друге місце після Жюді Туміньйон (яка, безперечно, тримає пальму першості), на одностайну думку, посідає Адель Торбайон. Не така вродлива, як Жюді,—еге ж, менш принадна тілом, але трохи при-ступніща (бо держить кав'ярню),— кремезна чорнявка Адель вельми приємна на свій штиб. її повні груди трохи поколихуються, проте цей повільний рух бентежить чоловічу душу. Коли Адель нахиляється поставити склянки на стіл, її корсаж приємно розкривається, і оця постава доброї господині надає її м'язистому затиллю під облиплою сукнею вигідного вигляду, що спонукає повторити замовлення. Ще одна річ, яка дуже чарує в Аделі,—це те, що вона дозволяє помацати себе злегка за сіднйцю. Вірніше, дозволяє не дозволяючи. Так би мовити, не звертає на це уваги, неуважлива настільки, наскільки потрібно, щоб жваво йшла торгівля. Адже само собою зрозуміло, якщо така жінка, як оця Адель, господиня заїзду, добре влаштована в містечку й зваблива для руки, почне огинатися, заховає свої сідниці під скло, то вона втратить свою клієнтуру — це річ певна. І поводиться так вона не з розбещеності, а через нечесну конкуренцію "Ластівки", що в горішньому містечку біля мерії. Справа була ось яка. У війну в містечку поселилось подружжя біженців з півночі. Вони дістали дозвіл відкрити оту свою кав'ярню побіля великої площі, бо ота біла північанка обкрутила Бартелемі П'єшю. Про них же й розмов було! І догралися: тільки-но відкрилась кав'ярня, як та тварюка почала свої підлі хитрощі, і так воно ведеться й досі. Велика зала, а в ній та страмниця, що дає хлопчакам себе мацати де завгодно — отака гидота! Через ту потіпаху й Адель мусить менше клопотатись тим, що відбувається з її сідницями. Треба передусім добре обслуговувати, і то всім поживним — козячим сиром,

свинячими ковбасами й найкращим клошмерльським вином, а котра тільки й стоїть, щоб її мацали, то зрештою зробить щось не до ладу. Звісно, чоловіки йдуть до кав'ярні задля всякого задоволення, а вже щоб помацати кого, то вони радше й не доп'ють, і не доїдять. Усі вони кнури — така вжо їхня натура. І це треба враховувати, коли хочеш, аби жваво йшла торгівля. Але добро завжди винагороджується: як на пишноту клубів, то не може бути ніякого порівняння між Торбайоно-вим заїздом і кав'ярнею "Ластівка". Одна сідниця Аделі варта дв"х отієї шльондри з горішнього містечка, і тонкі знавці зостаються вірні чарам Аделі, хоч такі пестощі можуть кінець кінцем поставити декого в ніякове становище. Коли Адель бачить, що якийсь нахаба заходить надто далеко, намагаючись урвати більше, ніж йому належиться, то починає сердитись:

— По-вашому, в Торбайоновому заїзді можна дозволяти собі що завгодно? Ви що — хочете, щоб я гукнула свого чоловіка?

По цих словах у дверях стає Артюр Торбайон, здоров венний дужий дядько, і підозріливо оглядає залу.

— Ти мене гукала, Адель? у— питає він.

Щоб загладити прикру ситуацію, Адель відповідає веселим тоном, за який клієнти завжди їй вдячні:

— Та це онде Машавуан хоче з тобою випити! Винуватець одразу замовляє, не чекаючи дальших слів,

страшенно радий, що все скінчилось гаразд. А що кожному це виходить на добре, то кожне й хвалить Адель і поважає її за добру поведінку. /

Тим-то хоч люди дуже схильні до обмови, про Адель Торбайон і справді нічого не скажеш поганого. Щоправда, вона дозволяє зважити

дещона руці, та слід гадати, вона це дозволяє насамперед задля задоволення клієнтури, бо ж клошмерляни полюбляють оцінити гарну випуклість нижче спини, відчути добрячу вагу цих двох привітних, пружних, рівномірно розташованих обабіч борозни форм, чарівна симетрія яких просто бездоганна. Всяк— може в цьому переконатись, коли буде регулярно харчуватися в заїзді й не переступати меж пристойності. Оця полюбовна домовленість, оця добропристойність створюють у залі мало не сімейну атмосферу. Завсідники відчувають повагу,'— правда не без шпички заздрості,— до Артюра Торбайона, законного власника жінки, в якої така гарна пара сідниць і стійка — в межах бажаного — поведінка. В певному розумінні Торбайонові навіть лестять, що весь Клошмерль може поручитись за його дружину. Клошмерльські жінки, само собою зрозуміло, не чують від своїх чоловіків ані слова про тильні прикмети Аделі. А Клодіюс Бродекен ці її якості оцінив безпосередньо на власному досвіді: він був її вірний клієнт і палкий прибічник, хоча й надто скромний і трохи боязкий через свій дуже молодий вік (згодом він часто картав себе за власну несміливість). На цьому добротному тілищі він, ще жовторотий, проходив свою першу науку, і Адель по-матерньому дозволяла йому досхочу вправлятися й наважувати руку. Просто вона була, вибачливіша до молодих, аніж до битих у цьому ділі. Молодь — це зелень, до того ж безпечна. Зчиняє галас, хизується, але швидко розгублюється і легко червоніє. А головне, молоде не оглядається на витрати, не перебирає: кварту з прокислим вином вихилить, сміючись, до дна, ніби то справжнє маркове.

В міру того-як Клодіюс Бродекен простує вперед, спогади про Адель Торбайон постають дуже яскраво в його свідомості. Адже таки правда, що чарівна господиня заїзду — це одно з найперших задоволень містечка.

Для вояка, що йде маршовим кроком і думав про приємне, два кілометри швидко зостаються позаду. Клодіюс Бродекен підходить до перших клошмерльських будинків. Будинки тихі, народу видно мало, проте раз по раз чуються вітальні вигуки:

г— Привіт, друзяко Клодіюсе!

— Добре, що ти приїхав, Клодіюсе! Дівчатка чекають тебе на танці.

Гарне клошмерльське прийняття. Клодіюс Бродекен відповідав, по зупиняючись: він ще побачить їх усіх пізніше, поговорить 8 кожним. А зараз він простує далі. В містечку нічого не змінилось.

А ось і Торбайонів заїзд. Треба піднятись трьома приступками, трьома нерівними приступками, що їх вичовгали ноги питців,— певна ознака того, що справи йдуть не зле. А що сонце світить у вікна фасаду, віконниці позачиняло. Нічого не бачачи перед собою, Клодіюс зупиняється на порозі порожньої зали, де темно, прохолодно й гудуть невидимі рої мух.

— Агей! Чи є хто всередині?

І стоїть далі непорушно в оїворі дверей, вимальовуючись проти світла знадвору й чекаючи" поки очі звикнуть до сутіні. Відтак чув ходу, чиясь постать відокремлюється від напівтемряви й підступав до нього. Це Адель власною особою, як завжди, дуже принадна. Вона дивиться на нього й упізнав. Господиня озивається перша.

— Так це ти, Клодіюсе?

— Таки я.

— Отже, ти приїхав, Клодіюсе?

— Як бачите, приїхав.

— То, значить, це ти?

— Так, це я, як оце й ви, Адель.

— Отже, ти приїхав!

— Еге ж, приїхав!

— То ти задоволений?

— А чом би й ні? Звісно, задоволений.

— Звісно?

— Таки звісно.

— І ти всім задоволений?

— Всім.

— Це добре, коли чоловік усім задоволений.

— Атож.

— То у тебе, мабуть, сухо в роті, коли ти зайшов?

— Еге ж, воно таки сухо, Адель.

— Випив би чогось?

— Та чогось би випив, Адель, коли ваша ласка.

— То я тобі зараз наллю. Того, що й завше?

— Еге ж, того, що й завше, Адель.

Поки вона йде по пляшку, Клодіюс сідає за стіл у ніші, де він колись полюбляв бавити час. Тут молодим хлопцем він мріяв, плаваючи думкою в океані рідкісних насолод, які йому туманно підказували коливання тіла Адель> Сівши на старе місце, він знімає берета, витирає лице та шию, спирається ліктями на стіл і схрещує руки —він почувається вільно й легко в осередку свого віднайденого рідного краю. Повертається Адель і наливає йому. Поки він п'є, вона дивиться на нього, і її звабливі груди, здається, піднімаються від хвилювання, але ні — то просто вона засапалась, бо ходила в льох. Цього разу Клодіюс Бродекен, витерши рота тильним боком рукава, заговорив перший.

— Скажіть, Адель, а чого ви мене питали, чи я всім задоволений?

— Та нічого. Просто так...

— Може, хто що балакає?

— Ти повинен знати, що завше хтось щось балакає. Як оце й тепер..

.— ТЦ-ЩО балакають тепер, Адель?

— Та про Розу.

— Про Розу?

— Еге ж, про малу Бівак. А тебе це хіба дивує?

— Спершу треба знати, що балакають.

— Та про її живіт, що його вже видно, як ото, коли нагуляла.

Оце так маєш! Живіт Рози ріс собі, поки він був десь там, і ввесь Клошмерль уже про це знає! Звісно, старі Біваки невдоволені... Було чим ошелешити хлопця, нехай він і стрілець першого класу. В усякому разі, цю справу треба обмізкувати. Клодіюс Бродекен наливає собі, п'є, а далі й каже:

— То це отакі справи, Адель?

— Отакі. А то не твоя робота?

— Яка робота?

— Та Розин живіт.

— А що — і таке говорять?

— Та подейкують, тільки не знати, хто, цей поголос пускає. Знаєш, люди такі, що все скажуть.

— Хто ж воно таке балакає?

— Та все оті, що плещуть язиком і нічого не знають, як воно направду. Ти краще б сам сказав, твоя це робота чи ні. Тобі, звичайно, краще знати, аніж тому, хто не був при цьому ділі. А що — тобі це новина?

-г— Еге ж, новина, Адель.-

— Тоді краще, що я тобі сказала, на кого гріх скидають. І про людей, що гомонять у містечку. Може, це й брехня, бо ж є завше люди з лихим язиком...

— То, може, це й брехня, Адель?

— Я тебе попередила, щоб ти був готовий заткнути рота тим, що патякають, нічого не знаючи, та так*і видивляються, кого б— узяти на зуби. Отож, може, це й брехня.

— Еге ж, може, й брехня.

— А може, це й ти...

— Я, Адель?

— Це я кажу так, наздогад. Бо ж я не можу сказати все достоту так, як воно було.

— Певно, що не можете, Адель!

— То ти знаєш, що тобі слід робити?

— Так, Адель.

— Тому, хто звів Розу, зробивши їй маля, скажімо, тобі,— це я знов кажу наздогад,— ліпше, мабуть, з нею побратися. Скажеш, не так, Клодіюсе?

— Та так, Адель, тому, хто її звів, найліпше з нею побратися.

— Як подумати, то вона дівчина гожа, та і вдачею, нівроку, теж. Аби не оця її пригода... Але все-таки тут немає нічого страшного. Правда, Клодіюсе?

— Певно, що немає.

— І той, я так гадаю, хто б її узяв, ясна річ, з дитиною, якщо це~його робота, не прогадав би.

— Ні, не прогадав би, Адель. .

— Хороший ти хлопець4, Клодіюсе.

— А ви хороша жінка, Адель.

—. Та це я кажу, думаючи про Розу.

— А я, думаючи про Розу, й відповідаю.

— Отже, ти приїхав!

— Еге ж, приїхав.

— Для Рози це, певно, краще.

— Ну це, якщо...

— Я кажу "краще", бо вона ось-ось приведе, маля, а для дівчини це біда: народилф й ніхто не може сказати, відки воно взялося. А коли вже ти приїхав...

Отак перемовившись з Аделлю, Клодіюс кладе сорок п'ять су біля пляшки, надягає Оерета, бере свого речового мішка і встає з-за столу.

— Що ж, до побачення, Адель! — каже він.

— Та вже ж до побачення, Клодіюсе! То ти ще заходи-тимеш, коли вже приїхав?

— Аякже, Адель. ,

"Боже мій, господи-боже ти мій!" — думає Клодіюс, ідучи великою вулицею Клошмерля. Він такий замислений, аж не помічає людей довкола: "Боже мій! Роза у ваготі. Господи-боже ти мій!" Ось яка думка точить його розум. Через неї він забув про свою гідність хвацького вояка, свою гордість стрільця першого класу: іде, мов той парубок, у якого литки "простого піхтура, а не найгарніші, ніж в усіх арміях світу, литки, на яких він старанно перемотав обмотки о дев'ятій годині ранку у вагоні, за дві станції до Клошмерля. "Господи-боже ти мій!" Він забуває навіть спинитись перед тютюновою крамничкою купити сигарет та повітати пані Фуаш, яка ніколи не промине, щоб не підлестити своїм юним клієнтам: мовляв, той, хто не курить,— не чоловік. Вагітна дівчина на шиї — це новина; ' оже обернутись кепсько, якщо його й Розині батьки полаються — як це часто буває — за землю. Клодіюс такий стурбований, що не чує привітань. Велосипедний крамар Фаде, якого він не помітив, ляскає його, проходячи, по плечі:

— А ти бравий стрілець, Клодіюсе! Непогано!

— Боже мій, то це ти, Ежене? — одказує Клодіюс— Боже ти мій!

Він не знаходить, що сказати, і йде далі своєю дорогою аж до великої площі. Там він затримався, проходячи під каштанами та раз у раз приказуючи своє "Боже ти мій!", яке розлягається йому в голові, мов грім, і не дає думати про майбутнє. Врешті Клодіюсові спадає на думку: "Найкраще — це поговорити з матір'ю". Він знов рушає вперед, прямуючи додому

— То ти приїхав, синку?

— Приїхав, мамо.

— Ти так і пашиш здоров'ям, Клодіюсе. Мабуть, ти подужчав?

— Може, трохи й подужчав від фізичних вправ. Адрієнна Бродекен варить на кухні суп. Кришить пір,

чистить картоплю. Поцілувавши сина, вона порається далі; розмова їхня не припиняється.

— То ти оце тільки приїхав?

— Еге ж, оце тільки: йду зі станції.

— Якраз вчасно приїхав! Бо ми вже хотіли тобі писати. Тут треба вирішити одну справу, аж ось ти й приїхав. Ми вже тут думали-передумали. Добре, що ти прцїхав.

— А про що ви мені хотіли писати?

— Та тут усякий поговір ходить по містечку... Ти ні з ким не розмовляв дорогою додому?

— Та розмовляв, але не сказав нічого певного. Настала пора говорити. Клодіюс Бродекен це розуміє,

він розуміє, що краще геть про все поговорити зараз, поки ще не зібралась уся родина. Тільки він не знає, як почати, думає, звідки зайти. Великий годинник відбиває своє чітке "тік-так", гойдаючи позолочене сонце, що ходить туди й сюди за склом футляра. Час збігає, підштовхуваний скрипливими коліщатками. Набридливі оси крутяться над поличкою, де кошик зі сливами. А що мати, видно, знає, то, може, нехай вона й починає?.. Адрієнна й син увесь час стоять одне до одного спинами (це зручніше, коли розмовляти про важливі речі), вона все перебирає городину, а він тільки й думає про Розу, силкуючись знайти спосіб, як почати. І враз мати питає, не обертаючись, неквапним голосом, в якому нема й сліду невдоволення:

— То це, мабуть, ти зробив, Клодіюсе?

— Що я зробив?

— Та дитину Розі.

— Це ще хтозна..

— Але ж у тебе з нею було щось?

— Та трохи було цієї весни...

— То воно, мабуть, таки твоє?

— Можливо.

А вгорі, знай, цокає годинник, який і далі відлічує секунди, наступну не швидше, ніж попередню, як лихої, так і доброї пори. Махнувши ганчіркою, мати ровганяє ос, що надто вже знахабніли.

— Цього літа просто відгону нема від цієї погані! Далі вона питає:

— А ти б хотів одружитися з Розок*?

Клодіюс волів би сам СТАВИЛИ запитання, аніж відповідати на чиїсь. Цю рису він успадкував від свого батька, Оноре, чоловіка, що добре виважить слово, поки його процідить. І

— Скажіть, а як ви про це думаете? — відповідав він запитанням.

На ці слова мати вже давно знає, чим відповісти:

— ТА я зовсім не проти, коли в тебе такий намір. Хай би переходила до нас твоя Р за, була б мені поміч. Роботи вистачило б на двох, я вже не така спритна, як колись.

— Ну, а батько, що він каже?

Та він прихильний до того, щоб ти її взяв, якщо старий Бівак віддасть за Розою виноградника на Бон-Панті.

— А ви не чули, що кажуть Біваки?

— Та оце днями заходив до нас кюре Поносе. Він, напевно, домовився з Біваками. То він сказав батькові, що треба залагодити справу між богом, Розою і тобою. Але Оноре слухає, а править своєї. Кюре Поноссові він сказав: "Спершу оборудуемо справу в нотаря, а з богом ми її завжди залагодимо. Адже Біваки не стануть торгуватися з богом за якийсь там клапоть виноградника". А коли дійде до самого одруження, то тут можеш покластись на батька. У нього завжди була голова на в'язах.

— Зроблю, як скажете, мамо.

Розмова на хвильку урвалася, Адрієнна Бродекен врешті обернулася й глянула на сина.

— Як подумати, то ти не схибив! Батько не сердиться. Тепер, коли Роза на гачку, треба, щоб старий Бівак віддав у посаг виноградника. Твоя Роза принадна, та й схили принадні у Біваків. Ні, ти не схибив, Клодіюсе!

Це правда, батько зовсім не сердиться. Зайшовши до хати, ВІН суворо мовить до Клодіюса:

— То що — вскочив у шкоду, клятий баламуте!

Але все його засмагле лице морщиться від задоволення. Думаючи про гарний виноградник на Бон-Панті, який незабаром перестане бути біваковим', перейшовши до Бродекенів, він не може не визнати, що часом одна мить утіхи може дати те, чого не добудеш працею цілого життя. От і вір після цього баєчкам кюре! Звичайно, кюре розпатякують про небо, щоб на землі був лад. Ненько рідненька! Мовляв, на небі виноградників — як маку! Ну й хай собі, а ми, дожидаючи небесних, заберемо в старого

Бівака земного, поки нагода. Та й, зрештою, хто вгрішив — Роза чи Клодіюс? Так не можна питати. Хлопцям дано зводити дівчат, а тим — берегтися. Однак Оноре, як завбачливий чоловік, що не гребує ніякими заходами безпеки, воліє .мати й небо на своєму боці, вплутавши кюре в свою гру. Від надії розширити незабаром володіння Бродекенів він розщедрюється.

— Милий боже,— каже він,— у день весілля перекину добрячу суму Поноссові, слово Оноре! Відразу дам двісті франків на його церкву!

— Двісті франків! — жалібно повторює Адрієнна, оше-лешопа, трохи не прибита на смерть його словами (саме вона порядкує заощадженнями в шафі під білизною, звідки вони згодом переходять до надійнішої схованки).

— Ну, то п'ятдесят! — каже Оноре, схаменувшись.

Все залагоджується без гвалту. О восьмій годині вечора гарний вояк з гарними литками хвацьким кроком стрільця на параді сходить з горішнього містечка. Це Клодіюс Бродекен, переможець, більш вичепурений, ніж будь-коли. Хай дивляться, заздрять, милуються: це Клодіюс Бродекен, що спіймав на гачок Розу Бівак, це любеньке дівча. Таки спіймав! І ця спритна оборудка не тільки давала й ще даватиме втіху, а й принесе йому чималий клапоть земельки на Бон-Панті, де найкращі клошмерльські виноградники. З біса добре все владналося!

Поки Роза спокійно породить дитя, він дослужить і вийде капралом, стрілецьким капралом, люди добрі! І коли повернеться з війська, дитя вже лежатиме в колисці,' добрячий виноградник буде доточено до землі Бродекенів, а Роза знов буде готова для втіхи. Хай тобі всячина, а це був майстерний удар, таки майстерний! Він сміється подумки, весело йдучи до Рози, яка має його чекати. Сміється й каже собі: "Боже мій! Господи-боже ти мій!"

СВЯТИЙ РОК

Щороку в Клошмерлі відзначають день святого Рока, покровителя містечка. А що він припадає на 16 серпня, наступний день після першої пречистої,— в пору, коли нічого не. залишається, як дати спокійно достигати виноградові,—то його весело відзначають не один день. Оскільки ж клошмерляни дуже стійкі щодо застольних утіх, а надто напоїв, то деколи, як дозволяє час, свято тягнеться й цілий тиждень.

Можуть запитати, чому це раптом святий Рок та став покровителем Клошмерля, коли маємо стількох інших святих, причому різних і неабияк заслужених. Відомо ж бо, що святий Рок не визначився нічим особливим, щоб його настановляти покровителем. Але оскільки вибір зроблено не просто так, треба приглянутись, яка цьому причина.

До шістнадцятого сторіччя землі між смугами лісу, що належали Клошмерлеві, використовувались не під виноградники, а під ниви, городи та пасовиська. Люди розводили різну худобу, переважно кіз. Свиней теж не бракувало. Одно слово, це був край ковбасників та сироварів. Селяни здебільшого були кріпаки та орендарі, що працювали на землях монастиря святого Бенуа, де проживало сотні три ченців. Настоятель монастиря підлягав ліонському архієпископові. Звичаї в Клошмерлі були тоді такі, як і взагалі в ту добу, не кращі й не гірші.

Страшна чума, що спалахнула 1431 року, переполохала людність багатьох сіл та містечок, і до Клошмерля, шукаючи порятунку від чуми,

звідусіль збігалися нещасні. Клошмерль тоді налічував тисячу триста мешканців. Прибульців приймали, але всі немилосердно боялись, щоб хто з утікачів, бува, не заніс жахливої зарази. Тоді настоятель скликав усе населення містечка, і клошмерляни дали обітницю: якщо пошесть обмине Клошмерль, присвятити себе святому Рокові, який захищав від хвороб. Зобов'язання було точно сформульовано церковною лати-пою, записано того самого дня на міцному пергаменті й скріплено печатками — згодом цей документ перейшов у власність місцевого шляхетного роду баронів де Куртебіш.

А назавтра по тому дневі, відзначеному врочистою процесією, чума вступила в Клошмерль. За кілька місяців вона забрала дев'ятсот вісімдесят шість душ (за деякими хроніками, понад тисячу),— серед них і самого настоятеля,— що скоротило населення до шестисот тридцяти мешканців разом з утікачами. І тоді нараз чума пропала. Опісля новий настоятель зібрав усіх шістсот тридцять уцілілих, щоб обговорити, чи це справді було чудо з боку святого Рока. Настоятель, а з ним і чимало ченців, які через пошесть набрали неабиякої ваги в громаді, схилилися до думки, що це чудо. Решта вцілілих одразу теж погодились, що це справді чудо, і то велике, бо їх ще залишалося аж шістсот тридцять чоловік, щоб це вирішити, і тільки шістсот тридцять чоловік, щоб ділити землю, з якої доти жило тисяча триста душ. Усі охоче припустили, що повмирали самі тільки грішники: їх, мовляв, судило небо за йому самому відомим милосердям. Усі, крім одного.

Цим ОДНИМ був жалюгідний дурнуватий мудрак, такий собі Рено ла Фурш — з отих невдах, які завше заважають громаді простувати твердим шляхом. Рено ла Фурщ, ризикуючи порушити спокій християнських душ і змінити одностайне переконання клошмерлян, привселюдно зголосився до слова. Не зважаючи на благочестиві прохання настоятеля, він заговорив, виходячи з досить простої засади.

— Ми не можемо твердити,— мовив він,— що це чудо, бо тисяча померлих, чию власність ми поділили, не воскреснуть, щоб висловити нам свою думку.

Мова явного крутія. Оцей Ре но був жвавий на язик, як і всякий ледачий кріпак, котрий "своєю охотою ніколи не піде в поле, а воліє бавити чар підбурливими розмовами у темній хаті в гурті кількох таких самих нікчем. Плутаною мовою, що становила сумішку латини, романщини та кельтських говірок, він завзято викладав перед настоятелем причину своєї незгоди. Клошмерляни того часу були люди прості й неписьменні. їм надзвичайно важко було збагнути, про що сперечаються Рено і настоятель. А що було літо, то з них лив піт, і на лобі надималися жили.

Надійшла мить, коли Рено ла Фурш, розпалений своїм безбожним сперечальним хистом, став кричати, майже заглушуючи настоятелів голос. Зачувши цей владний крик, клошмерляни почали казати собі, що Рено, либонь, мовить слушно і що святий Рок, можливо, нічого й не зробив. Настоятель відчув зміну думки громади. На щастя, він був чоловік стриманий, учений і мав добрий запас духовної гнучкості. Він попросив перерви: мовляв, йому треба піти подивитися святе письмо, де є добромисні настанови для влади. Коли знов розпочалися дебати, він оголосив, що святе письмо велить у разі видимої незгоди подвоювати данину селян монастирям. І всі клошмерляни зрозуміли, що Рено ла Фурш не має слушності і що святий Рок таки й справді зробив чудо. Дурисвіта було відразу оголошено єретиком. Але збори скінчилися лише тоді, коли на головній площі Клошмерля розіклали велике багаття, де надвечір і спалили Рено, на превелике задоволення всіх клошмерлян, тим більше, що в той час не було геть ніяких розваг. І цей день відтоді оголосили днем святого Рока, якому клошмерляни й досі залишаються незмінно вірні.

Ці події 1431 року описані з чарівною простодушністю в одному з документів тієї доби. За переклад його ми вдячні знаменитому професорові університету, чиї численні дипломи гарантують його широку ерудицію та непогрішність. Ось що спонукало клошмерлян XV сторіччя вибрати святого Рока собі за покровителя.

Всі знають, що то таке — "чудовий місяць серпень". А серпень 1923 року був для Клошмерля таки й зовсім незвичайний місяць, просто якась послана на землю райська благодать. Починаючи з 26 липня, сприятливі повітряні потоки очистили клошмерльське небо на п'ятдесят два подальші дні. Дощі випадали тільки вночі, через що нікому не заважали. Це поливання було ніби наслідком належного добровпорядкування: вранці клошмерляни ходили вулицею, як парковою алеєю, і мали запашне довкілля. Годі й змалювати цю блакитну пишноту, яка розкинулась на земній розкоші горбів, укритих виноградниками! Досвіток, захоплений зненацька яскравим сяйвом, підбирав свої біляві пасма й кидався навтіки, полишаючи над виднокраєм червоний слід ображеної цнотливості. А день вставав за ним з таким свіжим обличчям, аж здавалося, що це почався тільки перший день створення світу. Вранці пташки заливались такими віртуозними трелями, що спроможні були довести до розпачу всіх скрипалів. Безсоромно запахущі квіти розкривали вінчики, як ото недбалі принцеси розстібають мантільї. Природа дихала, як кохана при першому поцілункові. Зрання підвівшись, польовий сторож Босолейль ніяк не міг намилуватися навколишньою природою.

— Боже мій милий,— мовив він до себе,— але ж хтось так гарно все це зробив! Як па цього хлопця, то він був не однорукий і не слабий на голову!

Така була його вранішня молитва, його незграбна похвала творцеві. Задивившись на велич світу, він відвів очі від того, що завжди робив передусім, і обмочив собі всю ногу, яка, на щастя, швидко обсохла.

Клошмерляни були аж п'яні від такої сили усмішок, пестощів, трепетів, злагоди, п'яні від цієї незбагненної задушливої краси, п'яні від добробуту й ніжності світу. Вечори відходили в безвість із сумом і зітханнями, що вивертали душу навіть пайзлішим. А полудні просто голомшили —людей. На пообідній сон доводилося вкладатись у прохолодних, мощених плитками кімнатах із зачиненими віконницями,

що пахли садовиною й козячим сиром, попередньо наготувавши відро криничної води, щоб було чим умитись після пробудження.

Настав нарешті час, коли здавались неможливими хвороби, катастрофи, землетруси, кінець світу, поганий урожай винограду; час спати навперемін на обох вухах, час ізнов уподобати свою жінку, кинути лупцювати дітей, забути рахувати свої су, пустити все легкою ходою по цій площині безкрайого оптимізму.

Оце саме й занапастило Клошмерль. Поки там природа робила свою роботу, наповнюючи спиртом виноград, люди, не маючи іншого клопоту, плескали язиками, пхали носа до сусідських справ, до чужого кохання і пили дещо надміру через кляту спекоту, іяка шкварила вам тіло, знай, женучи з нього піт, що його легенький вітрець, дмучи крізь щілини, висушував під пахвами, на лопатках, у виїмці між грудьми, на вигинах спини та під просторими спідницями, зручними для стегон, завжди готових подуріти.

Нарешті милосердний бог послав пречудову пору! Пору, коли починаєш вірити, що небо може тебе й не дурити. Пору, подібну до якої можна собі тільки побажати після судного дня. '

Та ба! Люди на цім світі зроблені кумедно, якось, так би мовити, навкіс, щоб вони своїми дурними головами били з розпачу об стіну. Коли настає час усім бути щасливими — від сонця, доброго вина, гарних жінок та довгих днів,— то їм неодмінно треба псувати життя своєю людською глупотою! Достоту це саме вчинили й наші нетямущі клошмерляни: замість сидіти собі тихцем та спорожнювати бочки, щоб звільнити місце для того, що стигло, цього справжнього чуда, яке — слава тобі, о господи святий всемогутній! — мало наповнити їм, закляклим від лінощів неробам, які задля цього й мізинцем не ворушили, кишені грошима.

Всюди під небом панував мир, задушливий мир, п'янке заціпеніння від миру, всюди громадилося примарне щастя, перспектива добробуту, прихована радість. Нічого не залишилось, як жити й далі в цьому незаслуженому мирі. Очевидячки, людям це видавалось занадто простим і спокушало їх утяти якусь чудернацьку дурниц".

А посеред цього миру плюскотіла собі вбиральня, яку їхній злий геній збирався взяти за причину громадянської війни. Обидва клани стояли з повитягуваними ножами, і сам лагідний кюре Поносе, мимохіть заплутаний у цю звaду, пообіцяв перейти до дії і в день святого Рока виголосити з кафедри слово догани на адресу прибічників убиральні.

Та ще надійде час про це поговорити. А поки що простежмо крок за кроком розвиток попередніх подій.

Поставмо запитання історикові. Чи повинен він переказувати точно перемовки, що дійшли до його відома, слова, що їхня підбурлива несамовитість призвела до неабияких подій? Чи, може, слід пом'якшувати ці навіяні гнівом вислови? Але чи в такому разі не здадуться незрозумілими наступні події? Слова штовхають на вчинки, тож коли хочемо розповісти про вчинки, треба переказати й слова. Нехай читач врахує те, що ми з ним перебуваємо в Бо-жоле, краєві доброго вина, яке легке для пиття, але підступне для голови: воно швидко розпалює красномовство, спонукає до всіляких викриків та перекірливих речей. А Божоле лежить у сусідстві з Брессом, Бургундією, Ша-ролле, Монне — родючими, багатими та веселими землями, що їхній природний достаток загальновідомий. А мова, зрештою, виходить же із землі, з якої все виходить. Словник клошмерляп, образний і сильний, має своєрідний присмак, як і тутошпе вино. т

Можпа собі легко уявити, що то було за свято в Клошмерлі отакої літньої пори: вино з самого ранку 15 серпня, а на закуску сила випатраних напередодні курей, свійських кроликів, витриманих по дві доби в маринаді, та впольованих зайців, а далі ще пироги, раки з долини, слимаки, бараняча печеня, шинка, теплі ковбаси, грінки та ще

безліч заласних потрав,— одне слово, жінки по хатах недурно вистоювали біля плит цілі години. Між сусідами тільки й мови було, що про наїдки.

П'ятнадцятого ввечері. животи клошмерлян, заживши більше ніж звичайно, були напхані донесхочу. Проте най-добірніші страви залишили назавтра, адже клошмерля-ни — це такий народ, що не здається перед двома днями свят. Упала ніч, засяяли вогні, запалали смолоскипи. На площі, де стояв поміст із музиками та "винний водограй", влаштували гуляння.

Оцей "винний водограй" заведопо в Клошмерлі віддавна. Просто неба коштом мупіципальпої ради виставляють бочки з вином, і поки триває свято, кожен може пити скільки влізе. Бочки обгорнуто соломою, і охочі час від часу поливають їх водою, щоб вино зоставалось прохолодне. Обік "водограю" встановлено великі грифельні дошки, на яких спеціальне жюрі записує імена тих, хто хоче брати участь у конкурсі на звання "Першого п'яндиги", яке присвоюється щороку тому, хто вип'є більше від усіх. Це жюрі старанно записує очки, бо титул почесний і за нього змагаються. Найвизначніший п'яндига в Клошмерлі був такий собі Пісташе, що одного свята протягом чотирьох днів випив триста двадцять ще й одну склянку вина. Рекорд цей припадає на 1787 рік, і знавці вважають, що перекрити його неможливо. Зрештою, Пісташе остановив його у розквіті своїх здібностей, бувши лише тридцятирічним, і хоч він утримував титул ще цілих десять років, число поступово ЗМЕНШУВАЛОСЯ. Помер він десь на сорок четвертому році життя [від цирозу: печінка, перетворившись на один велетенський гнійник, вибухла йому в животі. Але ім'я його лишилось безсмертне.

У 1923 році титул "Першого п'яндиги" належав поштареві Блазо, що утримував його вже три роки. Добре навправлявшись, він у дні, коли треба було захищати свою славу, доводив денну кількість склянок до шести десятків, тоді як у звичайні дні його норма не перевищувала тридцяти склянок. Він уже теж прямував до цирозу й починав слабнути. Перебрати від Блазо його титул мріяв Франсуа Туміньйон.

Отже, почалось нічне гуляння. Люд пив і танцював. Пив так, як уміють пити в Клошмерлі, тобто побагато. Танцював так, як люблять танцювати по французьких селах, тобто весело, міцно обійнявшись, не дбаючи надміру про такт та зайві красоти,— добрі-бо клошмерльські господині та їхні дужі дочки не носили міських, порожніх усередині корсажів і не вирізнялися кумедною протиприродною худорбою, що, либонь, робить украй скорботними ночі городян, у яких такі модні жінки.

Однак найбільших утіх цієї танцювальної ночі люд зазнавав за межами освітлюваної ліхтарями місцини. Тіні раз у раз відходили по двое й прослизали у виноградники. Чорн&тлиб 'загорож теж була густо населена. Хтозна, чи оця сила надзвичайно тихих парних тіней складалася з подруж, але всі повинні були в це вірити.

І тільки одно спонукало в цьому сумніватись: ніхто не чув між цими тінями ані сварок, ані перемовок нисло-солодкими словами, якими безперестану перекидаються істоти, що прожили вкупі довший час. Таку виняткову поведінку можна було пояснити впливом лагідної погоди та доброго вина. Бо було б аморально пояснювати таку злагоду непристойним поводженням. Тим паче, тут не могло бути якоїсь плутанини: адже декотрі клошмерляни раз по раз кружляли у танцях із сусідськими жінками, і не думаючи розважати своїх, з якими не мали чого робити. На щастя, інші клошмерляни, теж відокремившись від своїх дружин, приділяли увагу тим покиненим бідолахам, через що загалом учасники гулянки ходили таки по двое, може, й у дещо вигадливий спосіб, але симетрія була витримана досконало. Між клошмерлянами це не призводило ні до яких поганих наслідків. І стан здоров'я мешканців був чудовий, окрім хіба рецидивів ревматизму в Жіродо. Але нотар не водився з юрбою і свої "потаємні видатки" робив не на площі.

Між іншим, були й пом'якшувальні обставини в цих невеличких збоченнях. Коли чоловік і жінка живуть весь час укупі, то врешті-решт надто добре одне одного знають, а що більше вони себе знають, то менше залишається відкривати нового, менше вони знаходять одне в

одному ідеалу. І цей ідеал доводиться шукати десь-інде. Отож чоловіки переносять пошуки на сусідову жінку, в ній вони знаходять щось таке, чого бракує їхній жінці. Бо тут іще працює уиіа, душа повниться сусідовою молодицею, вони не знають, що подіяти, аж голова їм іде обертом. Звісно, вони можуть мати сусідову дружину замість своєї, але незабаром усе зробиться так само, як і з попередньою, і вони знов почнуть назирати круг себе свіжини. Те саме, й жінки — вони забивають . собі баки сусідчиним чоловіком, бо той — із заздрості чи то цікавості — краще на них дивиться, ніж свій, який, можливо, навіть і зовсім не ди-, виться. Вони неспроможпі зрозуміти того, що їхні чоловіки на них не дивляться тому, що знають у них усі закутки й перезакутки і що інший, хто причаровує їх гарними манерами, тільки-но розвідає все, як теж утратить усяку цікавість. На лихо, така непостійність властива людській природі, це ускладнює життя, і люди ніколи не бувають задоволені.

Отак щороку свято давало можливість випробувати тілом ілюзії, що морочили голову впродовж цілих місяців. Вийшовши з дому, люди користалися а нагоди, знаючи, що вона дуже короткочасна. Ало ці невеличкі гріхи мали одну додатну рису: вони становили, так би мовити, продуховину, через яку спливала вся та зайвина гіркоти, що труїла собою не один мозок. Слід ще й те сказати, що невдоволених була, власне, меншість. Більшість клош-мерльських чоловіків вдовольнялася своїми жінками, так само як більшість жінок — своїми чоловіками. Не від кохання, щоправда, а просто жінки й чоловіки терпіли одне одного. Але й це вже добре.

Ніч між п'ятнадцятим і шістнадцятим серпня минула, як і в попередні роки, у веселощах, що тяглися до третьої години ночі, коли всі почали розходитись. На площі позалишались тільки найзапекліші питці, які набралися вже хтозна по скільки, через що їхні голоси бриніли вельми дивно цівї досвітньої пори. Навкруг стояв такий нецриєм-ний п'яницький гамір, аж обуЬені пташки зі своїми ніжними переспівами попереліталн до сусідніх поселень.

і

16 серпня о десятій годині задзвонили на велику месу. Всі клошмерльські жінки галасливо посунули до церкви як через власну благочестивість, так і для того, щоб показати потай пошиті приголомшливі наряди на своїх пишних тілах. То все були сукні — рожеві, ніжно-блакитні, ясно-зелені, лимонного кольору, оранжеві, короткі та вузькі внизу за тодішньою модою, які щедро виставляли на видноту дебелі ноги відважних господинь. Коли котрась із них нахилялась, не присідаючи, щоб зав'язати шнурка на туфлі або застебнути штанці малому, то вище панчохи сяяло гарне біле й товсте стегно (воістину придатне для родинних розвагі) — видовище, вельми принадив для клошмерлян-чоловіків, що юрмились на вулиці, нічого не пропускаючи в цій процесії — виставці сімейних утіх.

В Торбайоновому заїзді, до всі столики було зайнято аж до дверей, голови клієнтам поробилися досить важкі з надміру випитого, і в залі стояв невимовний гомін, лунали страшенно підперчені жарти та хвалькуваті вигуки. Франсуа Туміньйон почувався героєм. Випивши напередодні сорок три склянки, він відставав усього на сім очок від Блазо, котрий легко влив у себе п'ятдесят. Франсуа раз у раз похвалявся, що забере цим разом титул "Першого п*яндиги",— певність ця бралась у нього, безперечно, з п'яного розуму.

Десь о пів на одинадцяту мова зайшла про вбиральню, і пристрасті відразу розпалилися.

— Здається, Поносе збирається виступити з проповіддю проти вбиральні,— зауважив Торбайон.

— Та нічого він не виступить, щодо цього я цілком спокійний! — категорично мовив Бенуа Плокен, при? роджений скептик.

— Він сам сказав, що виступить, і це певно,— обстоював своє Торбайон.— Там Пюте підштовхує всю справу, тож мене зовсім не здивує, коли він виступить...

' — Та й Куртебіпг теж не відстанеї

— А Жіродо ніколи не забариться пошпигувати!

— І, може, зрештою, буде краще, коли він виступить...

— Вже давно щось там у них готується.

— А вони кінець кінцем зруйнують цей нужник і всіх озброять проти себе. Щоб я так живий був!

По цих словах люті думки завихрились у затуманеному мозку Франсуа Туміньйона. Все, що стосувалось убиральні, зачіпало його за живе після сутички з Жюстиною Пюте. Він звівся на ноги й вирік перед зібраною громадою клошмерлян слова, які його неабияк зобов'язували.

— Пюте, Куртебіш, Жіродо, Поносе — мені на них наплювати! По-перше, вбиральню поставлено під моєю стіною, і я не дозволю її зруйнувати! Я забороняю її руйнувати! Забороняю!

Слова виразно хвалькуваті, що й подумали ті, в кого голова була яспіша. І ці розумники почали з нього глузувати:

-7 Хто-хто, а ти по зможеш цьчшу перешкодити, мій бідний Франсуа!

— Не зможу, Артюре? Ти ще мене по знаєш! Так от, зруйнувати її я не дам!

— У тебе зараз голова погано варить, Франсуа, тож краще утримайся від такої мови. Подумай гарненько сам! Якщо кюре Поносе виголосить таку проповідь з амвона в день такого свята, як сьогодні, то це збурить Жінок, і ти анічогісінько не вдієш.

Ці спокійно мовлені слова вкрай роздражнили Туміньйона:

— То ти гадаєш, я нічого не зможу вдіяти? Ти певен, що я нічого не вдію? Я не ганчірка і не страхопуд, як ото дехто! Я завжди можу заткнути пельку ПоносСОві!

Поважні люди співчутливо знизали плечима, а хтось один порадив:

— Тобі треба піти виспатись, Фрапсуа! Ти зараз у дим п'яний!

— Який це там нікчема посмів сказати, що я п'яний? А він, бува, не хоче познайомитись зі мною ближче? Не раджу. Я йому заткну пельку так само, як і Поцос-сові.

— Кажеш — заткнеш? Як же це ти йому її заткнеш?

— Привселюдно в церкві заткну, чорт забирай!

Усі па якусь хвильку задумалися над словами чоловіка Жюді. Запала глибока тиша. Поважну річ каже цей Туміньйон, надто поважну. І в умах почали зароджуватись безпідставні й заразом невідпорні надії: а що, як станеться щось надзвичайне?.. Воно-то так, а все-таки... А раптом?.. Звісно, ніхто не вірив нахвалянням Франсуа, та ці нахвалки давали поживу бажанню, завжди присутньому в серцях у чоловіків: бачити яку-небудь веремію, аби тільки самим лишатися збоку. Адже щось таки ж є за цими словами, нехай поки що не ясно, що саме, але, може, подальші слова щось з'ясують? Туміньйон стояв, пишаючись справленим враженням і цією мовчанкою, впиваючись своїм пануванням над аудиторією, готовий на все, аби лиш зберегти цю тимчасову1 вищість,

але готовий також і сісти, змовкнути, вдовольнитися з цієї легкої звитяги, якби її тільки за ним визнано. Настала одна з тих. хвилин-вагання, коли вирішується доля багатьох людей.

Велике сподівання мало от-от загинути, його вже зрікались. Та, як на лихо, в цьому гурті знайшлася підступна проява, Жюль Ларудель, один з тих людців із зеленавим лицем, засмоктаним виглядом та кривою посмішкою, які у своєму крайньому марнославстві під'юджують інших на крайнощі і при цьому солоденько вдають, ніби відговорю-ють їх і намагаються стримати. Нараз його поганий голосок полився, мов цівка оцту, допікаючи Туміньйонове себелюбство до живого.

— Ну облиш, облиш, Франсуа... Похваляєшся і так і сяк, а зробити нічого не зробиш. Виставляєш себе молодцем,-та й годі. Краще б ти заговк.

— Я, та нічого не зроблю?

— Смішиш людей, та й квит. Кричати то ти вмієш — зоддалеки. Та щоб сказати щире слово там, де треба, то ти такий самий мастак мовчати, як і іншії Поносе може говорити що завгодно в своїй церкві і не боятись таких, як ти.

— То ти гадаєш, я злякаюся твого Поносса?

— Він тебе примусить пити свячену воду з чаші, бідолахо Франсуа! А коли дійде твоя черга лягати в дощану скриньку, ти пошлеш до Поносса. Краще йди ляж спати, а не плети тут усякі нісенітниці. Я вже мовчу про те, що коли Жюді побачить, в якому стані ти виходиш звідси, то будуть тобі непереливки, Франсуа.

Все було добре розраховано. На марнославця такі за1-спокійливі слова впливають просто страхітливо. Франсуа Туміньйон ухопив пляшку за шийку й 8 розгону гепнув нею об стіл, аж склянки попідскакували.

— Чорт забирай! — вигукнув він.— Заб'ємось об заклад, що я піду просто до церкви?

— Мені тебе шкода, Франсуа! — відповів нібито розчаровано під'юджувач.— Іди спати, кажуть тобі!

Новий виклик вразливій честі питця. Туміньйон гепнув пляшкою вдруге. Він розсердився не на жарт,

— То заб'ємось, що я скажу Поноссові все в вічі?

— Пхе, що ж ти йому скажеш?

— Що мені на нього наплювати!

Жюль Ларудель відповів тільки зневажливою мовчанкою, яку супроводили сумовита посмішка та навмисне неприховане підморгування, чим небезпечний підбурювач запрошував чесних людей бути свідками маячних нахвалянь шаленця. Ці вкрай образливі гримаси й зовсім розлютили Франсуа Туміньйона.

— Сто богів 8 боженятами та ще той кілочок, на який бог шапку вішав! —вагорлав він.— То я, по-вашому, зовсім безклепкий? Цейсмердюк насмілюється дзявкати, що я туди де підуі Побачите, як я не піду! Побачите, боюсь я поговорити 8 Попоссом чи пі. Ех ви, лайнюки, обрезклі гепи! Кажете, я не піду? То я зараз іду просто до церкви! І відразу скажу цьому попові, що я про нього думаю! А ви підете?

Але пішли вони всі цілою громадою: Артюр. Торбайон, Жюль Ларудель, Бенуа Плокен, Філібер Дабар, Дельфін Лагаш, Оноре Бродекен, Тонен Машавуан, Ребулад, Пуа-панель та інші — назбиралось десь чоловік із двадцятеро.

СКАНДАЛ ВИБУХАЄ

Знявши ризу й надягши на сутану саму тільки куца-вейку, кюре Поносе повільно й тяжко піднявся на амвон. Спершу він сказав:

— Помолімось, браття мої.

Далі він проказав молитви за небіжчиків та доброчинців парафії, що дозволило йому звести дух. А надто молилися на всіх клошмерлян, померлих від знаменитої пошесті 1431 року. Коли скінчено молитись, кюре Поносе зачитав тижневі оголошення, а також сповістив про заручини. Після цього він прочитав недільний витяг з євангелія, що мав правити за тему його напучення,— сьогодні-бо йшлося про вельми важливе напучення, яке мало дійово вразити уми парафіян і до якого він підходив не без тривоги. Отож він заходився читати:

— "В ТОЙ ЖЕ ЧАС, КОЛИ ЇСУС НАБЛИЗИВСЯ ДО ЄРУСАЛИМА Й ЗАБАЧИВ ЦЕ МІСТО, ВІН СТАВ ОПЛАКУВАТИ ЙОГО ДОЛЮ, ПРИМОВЛЯЮЧИ:<ГАЙ-ГАЙ! ЯКБИ БОДАЙ ХОЧ СЬОГО ДНЯ, ЯКИЙ ТОБІ ЩЕ ДАНО, ЗНАВ ТИ, ЩО ТОБІ МОЖЕ ПРИНЕСТИ МИР! ТІЛЬКИ Ж НИНІ ВСЕ ЦЕ ПРИХОВАНО ВІД ОЧЕЙ ТВОЇХ. І НАСТАНУТЬ ДЛЯ ТЕБЕ НЕЩАСЛИВІ ДНІ, І ВОРОГИ ТВОЇ ОТОЧАТЬ ТЕБЕ, ЗАМКНУТЬ ТЕБЕ, СТИСНУТЬ З УСІХ БОКІВ І ПОВЕРГНУТЬ ДО НІГ СВОЇХ ТЕБЕ Й ДІТЕЙ ТВОЇХ, ЩО ПРОБУ ВАЮТЬ У МУРАХ ТВОЇХ, І НЕ ЗАЛИШАТЬ ВОНИ КАМЕНЯ НА КАМЕНІ, ТОМУ ЩО НЕ ВІДАВ ТИ ЧАСУ, КОЛИ ДО ТЕБЕ ЗАВІТАВ ГОСПОДЬ..."

Наснажившись отак, кюре Поносе осінив себе святим хрестом, і то з неквапною величчю, в яку намагався вкласти надзвичайну й загрозливу врочистість, бо ж він узяв на себе досить-таки неприємну місію. Йому до того було прикро, що знак хреста, який він вважав величним, насправді надав йому вигляду чи то хворобливості, чи то якоїсь провини. Але кінець кінцем він спромігся на силі й розпочав так:

— Ви щойно чули, любі браття мої, що сказав Ісус на горі Оливній: "ГАЙ-ГАЙ! ЯКБИ БОДАЙ ХОЧ СЬОГО ДНЯ, ЯКИЙ ТОБІ ЩЕ ДАНО, ЗНАВ ТИ, ЩО ТОБІ МОЖЕ ПРИНЕСТИ МИР!" Любі браття мої, заглибімось у себе самих, поміркуємо. Чи ж Ісус, переходячи сьогодні нашу щедру божолейську сторону й наглядівши з вершини однієї з гір наше пишне містечко Клошмерль,—чи ж не мав би Ісус нагоди мовити слова, що їх він колись мовив, бачачи розділений Єрусалим? Чи ж маємо ми, любі браття мої, мир, тобто милосердя, оцю любов до ближнього, яку проповідував син божий, поки й умер за нас на хресті? Звісно, господь у своїй безмежній терпимості не вимагає від нас пожертв, що були б понад наші жалюгідні сили. Він для нас приберіг ласку, давши нам народитись у час, коли вже непотрібне мучеництво для утвердження віри. Тим паче, любі браття мої, коли вже нам так полегшено заслугу...

Не варто подавати в цілому розвиток думки кюре Поносса. Розвиток цей не був блискучий. Впродовж добрих двадцяти хвилин кюре навіть затинався декілька разів. Він починав вибиватися із звичної колії. Тридцять років тому з допомогою свого приятеля, кюре Жуффа, він склав десятків зо п'ять проповідей, яких мало вистачити на всі обставини віроповчання в спокійних умовах. Відтоді клошмерльський ,кюре і тримався за цей благочестивий репертуар, який повністю вдовольняв духовні потреби клошмерлян, що їх надто мінливе плетиво думки тільки збивало б із пантелику. Але ось цього дня 1923 року кюре Поноссові довелось удатись до імпровізації, щоб увести в свою проповідь кілька натяків на оцю судну вбиральню. Ці натяки, кинуті з. високості амвона, та ще й у день містечкового свята, мали згуртувати круг церкви християнські сили й викликати несподіване сум'яття в супротивному таборі, що обіймав поміркованих, безпартійних, хвальків, але де справжніх безбожників було дуже мало.

Двічі кюре Поносе непомітно виймав годинника, а його красне слово й далі плуталося в лабіринті фраз, із якого не знаходило виходу. Щоб гіиграти час, воно раз у раз мусило відступати назад до гаких рятівних зворотів, як "гм!" "е-е-е", "любі браття мої" тощо. Треба було з цим

кінчати. Клошмерльський кюре благав небо: "Господи, дай мені відвагу, надихни мене!" І врешті він кинув рішучі слова:

— "1 МОВИВ ІСУ С у ВИГАНЯЮЧИ ТИХ, ЩО ЗІБРАЛИСЯ В ХРАМІ: "ДІМ МІЙ — ЦЕ ДІМ МОЛИТВИ, А ВИ ЙОГО ЗРОБИЛИ ВЕРТЕПОМ РОЗБІЙНИКІВ". Отож, любі браття мої, візьмімо собі за взірець твердість Ісусову. 1 ми, християни Клошмерля, так само знаємо; що треба вигнати тих, хто встановив нечисть у сусідстві любої нам церкви! По каменю, по ганебних блюзнірських стінах завдамо спасенного удару кайлом. Браття мої, любі браття мої, ми її зруйнуємо!

По цій заяві, такій незвичній для клошмерльського кюре, запала мертва тиша. І тоді, посеред цієї тиші, десь із глибини церкви пролунав п'яницький голос:

— Ану тільки спробуйте її зруйнувати! Побачите, як вас відтіля наженуть! Адже ваш милосердний господь не заборонив людям мочитись!

Ось так Франсуа Туміньйон дотримав свого слова.

Тільки-но відлунали такі неймовірні приголомшливі слова, *'йк уже* в тому напрямку проходом широко простував церковний сторож Нікола. У нього раптом проявилася жвавість, геть несумісна 8 ритуальною величчю його сторожевої ходи, яку час від часу посвідчував тихий, але твердий постук алебарди об плитки підлоги — заспокійливий постук, що ніби запевняв клошмерльських віруючих: можете молитися в мирі під захистом цієї пильної сили, вона-бо спирається на стійкі основи двох литок, мускулатура яких і округлість були б окрасою навіть великої нави в соборі архієпіскопату.

Ставши перед Франсуа Туміньйоном, Нікола сказав йому кілька суворих слів, усе ж/не позбавлених певної простодушності, дарма що прогрішення, вчинене в святому місці, було велике, про щось подібне

цей церковний сторож зроду-віку й не чув, тож і не мав з чим його порівняти, щоб дати якусь свою оцінку. Посісти почесний пост клошмерльського церковного сторожа колись допомогло йому не стільки смакування владою на взірець тієї, що її

5*

має кінна жандармерія, як завдячувана природі довершена будова тіла, особливо його нижніх кінцівок. У нього було гарне, досить видовжене, м'ясисте, пружне й бездоганно заокруглене вгорі стегно, а отже, вельми придатне, щоб його облипали пурпурові штани, притягуючи всі погляди до цієї частини тіла. Що ж до литок Ніколи, які далеко перевершували литки Клодіюса Бродекена, то тут не було нічого штучного. Все обтягнене білою панчохою було м'язами, розкішними біцепсами, поєднаними наче волячі голови в ярмі, через що кожен крок Ніколи набирав величного характеру. Від складки в паху й аж До кінчиків великих пальців на нозі Нікола міг витримати порівняння з Гераклом Фарнезьким. Такі приємні обдарування більше настроювали його на показ своїх ніг, аніж на поліцій-не втручання. Ось чому заскочений зненацька блюзнірством у церкві, він тільки й спромігся сказати святотатцеві:

— Ану стули писок і вимітайся звідси, Франсуа!

Це були, слід визнати, помірковані, розумні й поблажливі слова, яким Франсуа Туміньйон неодмінно б скорився, якби ж то не . був ранок по святковій ночі та якби він був нерозсудливо не випив величезну кількість щонайкращого клошмерльського вина. А тут же й ще гірше — побіля чаші стояли його свідки: Торбайон, Лару-дель, Пуапанель та інші, які дуже пильно за всім стежили й тихенько осміхались. Бувши в принципі на боці Ту-міньйона, вони не вірили, щоб їхній приятель — оцей миршавець з невміло надягнутим через брак звички накладним

комірцем, з перекошеною краваткою, неголений від учора, розкудланий, явно зраджуваний своєю жінкою, що тішило все містечко,— міг вчинити серйозний опір дебелому Ніколі з усім його авторитетом церковного сторожа в повній уніформі, яку становили портупея, трикутний капелюх з плюмажем, шпага при боці, а в руці — поцвяхована вздовж ратища алебарда з торочками. Туміньйон угадав цей скептицизм своїх товаришів, які загодя визнавали перемогу сторожа. Тим-то він не зрушив з місця й уперто кпив собі з кюре Поносса, який оніміло стояв на амвоні. Тоді Нікола знов заговорив, уже трохи голосніше:

— Не корч дурня, Франсуа! І швидше забирайся звідси!

В голосі його вже чулася погроза, і ці слова зустрінуто ще норішучими посмішками, які виказували стримане бажання глядачів стати на бік дужчого. Через ці посмішки Туміньйон став тільки дошкульніше відчувати власну хирлявість перед спокійною кремезною тушею Ніколи. Але відповів він з усією запеклістю, на яку тільки спромігся: і

— Хто-хто мене випровадить звідціля, а тільки не ти, павичу!

Можна припустити, що Туміньйон намірявся цими словами прикрити свою поступку й перейти відразу в почесний відступ. Адже такі слова дають змогу гордій людині врятувати свою честь. Однг к цю мить стався випадок, який скаламутив усіх до краю, В когось у гурті благочестивих жінок та "дітей Марії" біля фісгармонії випала з рук таця, наготована для збирання пожертв, і з неї з брязкотом розлетілись по підлозі монети по сорок су, що їх наклав туди сам кюре Поносе, сподіваючись цією невинною, хитрістю спонукати до щедрості своїх овечок, які надто вже зловживали мідяками. На думку про стільки добрих монет по сорок су, розсипаних по всіх кутках церкви, напохваті у поганих кумась, пожадливість яких перевищує благочестя, святі дівчатка на відчай душі кинулись у пошуки, повзаючи навкарачках, пересовуючи з великим галасом стільці, називаючи одна одній усе ще недостатню суму монет

на таці. Раптом, заглушуючи цей грошовий переполох, чийсь гострий голос кинув вигук, що вирішив подальший хід подій:

— ІЦіь, сатано!

Це був 'голос Жюстини Пюте, першої, як завжди, в запеклому бою, яка зараз надолужувала брак протидії з боку кюре Поносса. Священик-бо кепський був промовець, котрий зовсім не знав, що сказати, як ми вже бачили, тільки-но обставини відсторонили його від узвичаєної тропи поміркованих проповідей, де не треба було ні над чим думати. Зляканий виниклою, веремією, він благав небо допомогти йому встановити лад і забезпечити перемогу справедливості. Як на те лихо, жоден білий янгол не перелітав у цю годину над Клошмерлем. Кюре Поносе потрапив у безвихідне становище, надміру звикнувши розраховувати на милість господню при всяких ускладненнях у людському житті.

Вигук Жюстини Пюте підказав церковному сторожеві його обов'язок. Підступаючи до Туміньйона, він гостро, з притиском промовив, аж усі присутні відчули, що це вже не жарті

— Ще раз наказую тобі негайно вийти за двері, а то вгрію тебе під зад, Франсуа!

І ось настала мить, коли пристрасті завихрилися в затуманених головах до такої міри, що кожне позабуло про святість місця і більше не стишувало свого голосу. Настала мить, коли слова одне за одним пхаються на язик і скажено швидко вилітають з уст, підштовхувані страшною силою внутрішнього безладу. Тут слід узяти до уваги принципову суть справи. Нікола й Туміньйон, натхнені один проти одного відповідно релігійним запалом і республіканським завзяттям, незабаром так підвищать голоси, що вся церква зможе стежити за подробицями їхньої суперечки, а від присутніх у церкві про це знатиме весь Клошмерль. Отже, бій ведеться перед цілим Клошмер-лем. Надто вже великою мірою зачеплено себелюбство, надто вже великі

поставлено на карту принципи, щоб супротивники розійшлися просто так. З того й з того боку буде кинуто образи й завдано ударів. Одними й тими самими образами та ударами будуть послуговуватись як задля добра, так і задля зла, що їх, зрештою, важко стане й розрізнити, така безладна зчиниться шарпанина, такими однаково прикрими будуть дошкульні слова. Туміньйон, —зайнявши позицію за шерегом стільців, на вкрай образливу погрозу Ніколи відповідає:

— Тільки спробуй мене вгріти, дармоїде!

— А мені й не довго збиратися, хирлявий поганцю! — підтверджує свій намір Нікола, потрясаючи султаном і позолотою.

Все, що зачіпає його невдатну статуру чи то здоров'я, доводить'Туміньйона трохи не до сказу.

— Церковне опудало! — кричить він на Школу. Приємно, коли'ти церковний сторож у повній уніформі

і стоїш понад будь-якими підозрами, але є слова, що зачіпають і твою людську гідність. Нікола втрачає всяке самовладання:

— Сам ти опудало, рогоносцю безпорадний!

Від цього прямого удару Туміньйон блідне, ступає два кроки наперед і стає визивно під самим носом у сторожа.

— А повтори-но ще раз, попівський блюдолизе!

— Рогоносець, чув? І хто тобі роги ставить, я теж можу сказати, ти, нездаро нічний!

— А ти рогоносцем не станеш, хоч би й хотів, підчи-хвосте незграбний! На твою ; жовтошкіру жінку вже ніякий собака не гляне! Та ти їй сам скільки поповертівся біля Жюді! і

— І ти ще смієш казати, що, я там вертівся?

— Так, мій кнуре, вертівся.! Тільки Жюді тебе нагнала. Як зайняла тебе мітлою, церковний бовдуре!

Всім зрозуміло, що ніяка людська сила вже неспроможна тепер стримати цих двох чоловіків, чию честь зачеплено привселюдно, до того ж коли в справу вплутано жінок. Як на те, пані Нікола сидить у центральній наві. Це зовсім непоказна жінка, якої ніхто не вважає за суперницю, однак литки Ніколи наробили їй чимало потаємних ворогів. Погляди парафіян розшукують її: а й правда, що вона таки жовта! А тут іще суперечка нагадує про Жюді Туміньйон, чудову соковиту жінку з її розкішними молочно-білими тілесами, її пишними формами на носі й на кормі. Образ красуні Жюді заповнює собою святе місце, панує в ньому, як страхітливе втілення хтивості, як пекельне видиво, що звивається від стидкої насолоди1 грішної любові. Хор побожних жінок здригається з жаху й огиди. Від цього гурту нехтуваних здіймається глуха протягла скарга, подібна до лементу в святу неділю. Якась чести-виця падає, зомлівши, на фісгармонію, і та озивається відлунням далекого грому, можливо, провісника небесної покари. Кюре Поносса обливає піт. Хаос досягає апогею. Раз у' з лунають люті вигуки, що бомбами вибухають під низьким склепінням у романському стилі, що відлітають рикошетом і б'ють у лики переляканих святих.

— Опудало!

— Рогоносець!

Загальний розгардіяш, богохульний і гемонський. Хто зробив перший порух, хто завдав першого удару — цього нікому не відомо.

Онде Нікола підняв свою алебарду, мов дубця. З усього розмаху він опускає її на череп Тумінь-йона. Ця алебарда була зброя скорше святкова, аніж бойова, що її ратище потроху точили черви в одній із шаф у ризниці. І це ратище нараз ламається, а відламок списа з топірцем летить додолу. Туміньйон кидається до другого відламка, що його Нікола тримає обома руками, хапається за нього сам обіруч і таким чином, наче відгородившись від сторожа, починає копати його, підступно цілячись йому між ноги. Бувши вдарений у своїй уніформі церковного вартівника, у пурпурових панталонах на принадних стегнах, Нікола запалюється несамовитою руйнівною силою, яка віджбурює назад Туміньйона, і той перекидає цілий шерег стільців. Чуючи близьку перемогу, швейцар поривається вперед. Тоді Туміньйон, ухопивши стільця за спинку, замахується, щоб завдати нищівного] удару по чиїйсь голові, безперечно, по голові Ніколи. Але стілець не б'є в ціль. Він щосили вдаряється об щось іззаду — гарну гіпсову статую святого Рока, покровителя Клошмерля, подарунок пані баронеси Альфонсини де Кур-тебіш. Святий Рок хитається якусь мить, ніби вагаючись, на своїй тумбі й, урешті, падає в кам'яну чашу, поставлену, якраз під ним, та так нещасливо, що гільйотинує себе об її гострий вінець. Осяяна ореолом голова падає на кахлі обік алебарди Ніколи й позбавляє себе носа, від чого святий остаточно втрачає вигляд особи, яка тішиться райською вічністю і оберігає люд від зарази. Це лихо настільки всіх ошелешує, настільки вражає, що навіть Пуапа-нель, безбожник, чия нога звичайно й церковного порога не переступає, мовить до кюре Клошмерля повним співчуття голосом:

— Пане Поноссе, то гепнувся святий Рок!

— Він цілий? — питає гострий голос Жюстини Пюте.

— Та де там цілий! Звісно, що після такого удару йому капець! — поважно відповідає Пуапанель як людина, що завше жалкує за марно загубленою цінною річчю.

Гурт побожних жінок стогне з жаху. Вони перелякано відхрещуються від апокаліптичних сцен, що відбуваються під склепінням церкви, де кояться такі чорні діла. Нечистий втілився у миршавій постаті Туміньйона, якого всі знали як п'яницю, рогоносця й розпусника і який нині виявився ще й запеклим святотатцем, здатним усе зневажити і кинути виклик небу й землі. У побожному перестраху вірні чекають, що от-от з громовим гуркотом зіткнуться всі світила небесні й вогняним дощем сипнуть на Клошмерль, цю новітню гоморру, яка привернула до себе погляд каральних сил небесних, де руда Жюді, ця справжня підстілка для кнурів, безсоромно послуговувалась своїми принадами, де Туміньйон та й чимало інших провадили торг з огидними демонами, що кишать змііними гніздами у диявола в череві. Настали хвилі несказанного жаху, від якого верещать побожні жінки, щільно притискуючи До пласких грудей зашкарублі від поту накидки, і "діти Марії", оці дівчатка-недоторки, на якпх немовби напали хтиві ґвалтівники із самого пекла і які вже відчувають їхні пекучі й непристойні дотики до свого тремтячого тіла. Сильний подув, що вістує кінець світу й відгонить смертю та еротикою, віє по клошмерльській церкві, І тоді нагромаджена в незайманому тілі Жюстини Пюте сила, яку нехтували чоловіки, але яка однаково жадала багаття пристрасті, де б запломеніли потаємні потяги, плекані попри її неприваблиру статуру, знаходить вияв у лютій ненависті. Оце своє худюще, подібне до старої айви тіло, страшенно заросле й таке сухе, що аж шкіра морщиться там, де в інших вона лискуча й округла,— оце своє тіло затята войовниця ставить на церковну лаву й звідти, кидаючи поглядом виклик безпорадному По-носсові, гордо вказує йому шлях до мучеництва, затягуючи палке "Помилуй, господні".

Та ба! Ніхто її не підтримав. Інші .жінки, пестухи й скиглійки, вдатні господарювати й вигодовувати дітей, по-своєму безбарвні й дурні, зроду згідливі, як покірні самиці, стоять, пороззявлявши роти, слабкодухі, перелякані, на тремтливих ногах, і чекають, поки впаде охоплене полум'ям небо або поки збіжаться, мов ті загони польових сторожів, янголи смерті.

А тим часом у глибині церкви бійка набрала свіжого запалу. Невідомо, за кого заповзявся відомстити сторож — чи то за святого Рока, мученика в образі" статуї, чи то за образи, завдані пані Нікола й кюре Поноссові. Десь, певно, всі ці наміри змішались у його не вельми осяяній гТозумом голові, якій більше личить парадний плюмаж, ніж думка. Але як там не є, а Нікола, наче осліплений люттю бугай, наскакує на Туміньйона, що знітився під колоною, насупившись, як зацькований урвиголова, готовий відбиватися ножем. Велетенські волохаті лапи Ніколи замашисто опускаються на дрібного чоловічка й причавлюють його з силою горили. Але хирляве Ту-міньйонове тіло пориває небуденна, зі злості винахідлива лють, яка десятерить силу дії його рук, нігтів, зубів, ліктів і колін. Втративши надію приборкати це тілище, вбране в панцер позолоти та ґудзиків, Туміньйон заходиться підступно копати ногами, цілячи в уразливі місця Ніколи. Потім, скориставшись із недогляду супротивника, швидким рухом відриває у нього крайчик лівого вуха.' З'являється кров. І тоді свідки вирішують, що час уже втрутитись.

— Не станете ж ви битись! — мовлять ці добрі лицеміри, радіючи в глибині душі такій надзвичайній пригоді, що правитиме за нескінченну тему розмов у зимові вечори.

Миротворними руками вони обвивають плечі перебій-ців, але їх самих втягує у вихор розгарячкованих тіл, і частина з них, вибита з рівноваги обертальними зусиллями, падає на купи стільців, що— гамірно розсковзуються в різні боки. На це нагромадження пристроїв для сидіння, наїжене кількома похмурими гвіздками та численними кілками, сідає, загорлавши від болю, Жюль Ларудель, а Бенуа Плокен роздирає там з розгіачливим прокльоном свої святкові штани.

Кінець кінцем гармидер зчиняється такий страшний, аж виводить із напівлетаргічного стану глухоти церковного старосту Куаффенава, що завжди сидить у сутіні невеликого бічного вівтаря, де завдяки попелястому кольорові обличчя його непомітно і звідки він нишком утішається, спостерігаючи людей. А що через дуже небуденний у цьому

домі тиші й молитов галас до нього якимсь дивом повернувся слух, то наш каліка не вірить своїм вухам, які вже давно відсторонили його від марної людської суєти. Ось він скрадається краєм великої нави і кидає звідти спантеличений погляд на повернені до святих місць спини віруючих, бо всі вони стоять лицем до дверей. Отуди він і дріботить у своїх благеньких туфлях. Куаффенав вривається в самісіньку людську гущу, але так невлад, що Школа своїм волотонським чоровиком па застібках стає йому на пальці. Від гострого болю старості привиджується страх яка серйозна небезпека, що погрожує інтересам віри, з якої він має дрібний прибуток. Він відчуває, що треба , діяти, і то негайно. В мозку цього самітника одна думка побиває всі інші: його гордість,— його любий дзвін, єдино чий голос він ще добре чує! Нічого більше не думаючи, він підбігає до великого мотуза, і з розмахом повисає на ньому, що надає старовинному дзвонові, "дзвонові дроздів" із середньовіччя, такого розмаху, аж його самого підкидає вгору. Коли бачиш, як він скаче отак в небесній блакиті, на екрані відчинених дверей, складається враження, що це якийсь блаженний і веселий захмарний гультіпака тримає в руці задля розваги прив'язаного до гумки гнома-кривляку примітного просторим латаним дном сукняних пітанів на гострих сідницях. Кауффенав ударив на сполох, і від цих звуків аж лунко гойднулася підлога.

I і

! В Клошмерлі не бито на сполох від 1914 року, тож неважко вгадати, яке сражения справляють ці тривожні звуки погожого святкового райку, такого еошічиого, що вікна всюди порозчинюваио навстіж. Умить усі в містечку, хто не був на відправі, повискакували на велику вулицю. Найгірші п'янюги кидають, не допивши, свої кварти. Сам Тафардель відривається від пшаргалів, якими тішив розум і серце, просить швиденько подати йому панаму й поспіхом спускається з висот мерії, протираючи скельця пенсне й раз у раз приказуючи: rerum cognoscere causas !. Це він має запас навичитуваних з різних книжок латинських висловів, занотованих у нього в записнику, які ставлять його вище від звичайного вчителя початкової школи.

Незабаром пород цорквою збився чималий натовп, щоб побачити, як із дверей вивалилися, розпачливо вчепившись у чубанині й тягнучи слідом за собою ціле гроно втихомирювачів, наші бійці — Нікола-сторож та Франсуа Тумінь-йон-комерсант, захекані, заюшені, жоден так і пе домігшись перемоги. Врешті їх розводять, хоч вопи й далі перекидаються остапиіми образами, поішми дошкульшіми словами, обіцяпками іщо зійтися, щоб ужо остаточно випатрати один одного, і кожен з них вітає себе з тим, що так мастацьки відмотлошив другого.

За ними виходять, потупивши очі, благочестиві жінки, зворушливі й занімілі, нині дорогоцінні, мов священні вази, бо їх по .вінця наповнено скандальними секретами. Вони тихенько розпорошаться по гуртках, де посіють родюче насіння побрехеньок, що розідмуть незвичайну подію до легендарних розмірів і започаткують цілу низку подальших сварок та чіпких обмов. Знехтувані бла-гочестивиці мають топер добру нагоду набути більшої ваги й тим самим відомстити за своє приниження з боку чоловіків, добру нагоду прибити, через Туміньйона, цю величну Жюді, чия перевага у хтивій принадності завдавала їм таких соромітних і нескінченних мук. Такої нагоди благочестивиці не пропустять, хоч би навіть і громадянська війна через це почалася. Зрештою, вона через це

Пізнати причини речей (лат.).

й почнеться, і ці милосердні особи,— непринадність тіл яких боронить їхню доброчесність, мов неприступний мур, що його жоден клопгмерлянин і не думає брати штурмом,— нічим задля війни не погребують. Але в ці перші хвилини, коли версії ще різняться, благочестивиці утримуються від рішучих тверджень, воліючи вдовольнитись завбаченням, що блюзнірство над святим Роком напевно накличе на Клошмерль чуму або ж принаймні філоксеру на виноградники.

Останнім, мов той капітан з розбитого корабля,— шапка як приспущений прапор, тюлевий нагрудник зім'ято,— виходить кюро Поносе, а обік нього впритул іде Жюстина Пюто, яка тримає в руках

понівечену голову святого Рока (і колись тож безстрашні жіпки ходили па площу страти, щоб підібрати відрубану кохапцову голову). Перед тлінними рештками святого, набухлими від води в чаші, мов труп потопельника, вона щойно присяглась відомстити. Геть перевтілена, немов нова Жанна Ашетт, цілком готова повторити високу місію Шарлотти Корде ця стара панна уперше в житті відчував, як" по ніколи й ніким не пещених стегнах її засудженого на гірку самотність тіла перебігав глибоке тремтіння, вістун повного екстазу. Тим-то, намагаючись іти в ногу з кюре, вона, хоче примусити його, щоб він показав твердість характеру, хоче скерувати його на політику насильства, згідну з традиціями великих епох в історії церкви, епох завоювання.

Однак кюре Поносса обдаровано впертістю слабовільних патур, які вдатні на величезні зусилля тільки задля зборожоппя власного спокою. Він протиставить Жюстині Пюто осклизлу байдужість, по якій всо ковзав і скочується в нездійсненність кволих бажань. Кюро слухав з уважним виглядом, ніби погоджуючись, але тільки-но вона змовкає на хвильку, як він їй відказує:

— Люба моя панно, господь вам буде вдячний за вашу хоробру поведінку. Однак треба звірити йому турботу в залагодженні труднощів, для чого наш людський розум недостатній.

Привабні перспективи для діяльного запалу старої панни! Вона щось збирається заперечити, але кюре Поносе додаєг

1 Жанна Ашетт — героїня оборони містечка Бове (під Парижем) під чао наступу бургундців (1472). Шарлотта Корде (1768—1793) — французька монархістка, що вбила Ж.-П, Маратаі

— Я нічого не можу вирішити, не побачивши пані баронеси, голови наших конгрегацій і— благодійниці нашої славної клошмерльської парафц.

г Слова, найпридатніші, щоб дршкульно вразити Жюсти-ну Пюте. Вона ще зустрічатиме на своєму шляху цю бундючну Куртебіш, що попогуляла замолоду, а тепер стає в позу благочестивиці, щоб завоювати повагу, яку їй не може більше дати розбещеність! Час уже взяти гору над цією баронесою, в якої таке переобтяжене гріхами минуле. Жюстина Пюте знає дещо, чого клошмерльський кюре, либонь, і не відає. їй з власницею замку дітей не хрестити, вона виведе ту на чисту воду.

Коли обоє підходять до церковного будинку, стара панна хоче теж увійти всередину. Але кюре Поносе її відстороняє.

— Пане кюре,— наполягає вона,— я б хотіла з вами переговорити в чотири ока.

— Відкладім цю розмову на пізніше, люба моя панно.

— А якщо я вас проситиму мене висповідати, пане кюре?

— Люба моя панно, зараз не час. Та й ви сповідались тільки два дні тому. Щоб зберегти шанобу святих тайн, не слід зловживати ними через дрібниці.

Після всього того, що вона вчинила, їй знову відмовлег но в любові! Вона ковтає цю цикуту з жахливою гримасою. А пат.ім таки кидає ущипливо:

— Краще б мені бути однією з отих соромітниць, що розповідають" усяку гидоту,— еге ж? Тих вам цікавіше слухати.

— Не судіте й судимі не будете,— стримано відповідає на це кюре.-— Місць по праву руку од господа не так багато, і їх збережено для милосердних душ. Я вам даю відпущення заздалегідь. Ідіть з миром, люба моя панно. А мені зараз конче потрібно переодягтися...

І клошмерльський кюре розчиняє двері до своєї господи.

ПЕРШІ НАСЛІДКИ

Коли вибило дванадцяту годину, натовп на головній вулиці Клошмерля став повільно розходитись невеличкими гуртами. В усіх були удавано стурбовані обличчя, і дехто впівголоса висловлював сповнені потаємною радістю думки: явно добромисна справа церкви зробила день святого Рока у 1923 році найнезабутнішим святом у — пам'яті клошмерлян. Запасшись удосталь новинами про церковну баталію, люди квапилися чимшвидше дістатись додому, щоб там піддатися нескромним розмовам, підказаним особистою уцороджоністю.

В Клошморлі, як ви вже зпаето, народ трохи потерпає від нудьги. * Звичайно над цим якось не задумуються. І тільки коли трапиться отака несподівана пригода, люди раптом відчувають різницю між одноманітним животінням і життям, де таки справді щось відбувається. Скандал у церкві був чисто клошмерльського, так би мовити, сімейною справою і зачіпав тільки втаємничених. Але в таких випадках увага глядачів зосереджується настільки, що з коштовної суті аніщо не пропадає. Ось як ставляться до цього клошмерляни, і серце їм наповнюють гордість та сподівання.

Зауважмо й те, що час видався якнайвдаліший для скандалу. Якби цю саму бучу збили у розпал збирання винограду, то вона була б приречена на поразку: спершу треба попорати вино, сказали б клошмерляни, а Туміньйон, Нікола, Пюте, кюре та інші не ай собі миряться між собою як знають. Але скандал учинився, ніби з волі неба, в час цілковитого байдикування!, в дозвільну пору — і якраз перед тим, як іти до столу, рта ще й у день, коли глибокі тарілки поставлено на мілкі й добуто з льоху пляшки зі старим вином. Таж це знаменито, справдешній дар небесний — отака пригода І Тут уже йдеться не про беззмістовні розмови, що їх завтра й забудеться, не про дрібні чутки від дому До дому, від родини до родини, які, звичайно, гинуть у зародку. Ні, тут достеменна солідна історія, з багатьма подробицями, історія, над якою

сушить голову ціле містечко. І потім,— сто чортів! — це ж неабияка історія, і вона не скінчиться, як завбачали всі, просто так.

Тим-то клошмерляни з добрим апетитом посідали за столи, будучи певні своєї розваги на багато місяців уперед і цілком слушно пишаючись тим, що можуть запропонувати своїм гостям із довколишніх сіл історію зовсім свіженькою, ще з перших уст. Як добре, думали вони, що сюди нагодилися й чужі. Бувши заздрісними, як і всі люди, ч/жаки б нізащо не повірили, почувши десь-інде, що Нікола й Туміньйон усправжки затіяли бійку в церкві і що святий Рок отак постраждав від неї. Щоб святий та звалився в чашу й відбив собі голову завдяки спільним зусиллям церковника і єретика — таке не щодня побачиш.

Тільки-ло/. клошмерляни посідали вдома за столи, як увесь Клошмерль наче заціпенів у спекотному полудні: не відчувалось ані найменшого подиху вітерця. Містечко пропахло теплим хлібом, вареним тістом та смачним рагу. Небо висло синє-синє аж до болю в очах, сонце голомшило немов дрючком по головах, багрових з надміру потрав та напоїв. Ніхто вже не наважувався виткнути носа за поріг прохолодної господи. Мухи, що гули над купами гною, опанували містечко, яке без них видавалося б зовсім завмерлим.

Тож скористаймося 8 тиші, поки там клошмерляни важко травлять обід, і змалюймо передній план того мерзенного ранку, що призведе згодом до таких драматичних наслідків.

Оцінюючи речі й особи в міру важливості їх, слід насамперед поговорити про сумну пригоду зі святим Роком. Святого Рока вдарено незумисне, та й то тільки у вигляді

гіпсової статуї, доля якої завершилася в свяченій воді — втішливий кінець для образу святого. Однак чудова статуя була дарунком, що його піднесла 1917 року пані баронеса де Куртебіш, остаточно перебравшись до Клошмерля на постійне мешкання. Пані баронеса замовила цю

статую в Ліоні у майстрів церковної скульптури, постачальників самого архієпіскопату. Вона заплатила за неї дві тисячі сто п'ятдесят "франків — добренні гроші, як на благочестивий витвір. Такий видаток надавав власниці замку право вважати, що вона повністю розквиталася з церквою і, отже, могла сподіватися на повагу з її боку.

Від 1917 року вартість життя настільки підвищилася, що статуя таких розмірів мала коштувати 1923 року десь во три тисячі,—сума, яка примушувала клошмерлян задумуватись. Іще одно: платити за святих чортзна-які гроші, щоб потім дивитися, як їх розбивають п'янюги (люди твердили, що Нікола теж був напідпитку),— кому це потрібно? Само собою виникає питання: то що, містечко Клошмерль отак і лишиться без свого святого Рока? Така аж ніяк не передбачена подія трапилась уперше за п'ять віків.

— А що, як знов поставити старого?

Десь у коморі повинен валятись колишній святий Рок. Але він був жалюгідний на вигляд, оцей старий, загубив усяку довіру парафіян, а довге перебування серед пороху та вологи не пофарбувало його в гарні кольори. То це, виходить, у них святий буде вживаний? Кепський вихід із ситуації. Побожність, хоч хай що там кажуть, звикає до шику, і молитви часто прямо пропорційні до ціни ідола. В цьому закутні французької провінції, де гроші у великій пошані, люд нізащо по може поважати маленького святого з купи мотлоху за п'ять або шість сотень франків так само, як величного праведника за три тисячі. Одне слово, питання залишається відкритим.

А крім того ще й особи. Авторитет клошмерльського кюре трохи похитнувся — у цьому не залишається ніякого сумніву. Ансельм Ламолір, старий чоловік, котрий не кидає слів на вітер і горнеться більше до кюре,— тим що кюре горнеться до партії порядку, яка уособлює власність, а він найбільший власник у Клошмерлі після Бартелемі П'єшю, свого політичного противника,— оцей Ансельм Ламолір нещодавно вирік:

— Певен на всі сто відсотків, що Поносе показав себе макухою.

Це не применшує ваги кюре Поносса як фахівця, скажімо, у відпущенні гріхів,' маслосвятті тощо. Але воно зашкодить йому з економічного боку: поменшають його прибутки. Літ десять тому в н би був спокутував свого невправність, відвідуючи частіше Торбайонів заїзд, щоб безцеремонно там попиячити.' Нині його печінка й шлунок опираються такому віроповчанню. Якби не вмирущі, які перше ніж переставитись на той світ, хочуть забезпечити себе звільненням від усякого мита, то справи кюре були Б~ вельми кепські. На щастя, завжди знаходяться вмирущі, яким не по собі тієї хвилини, коли вони покидають своїх ближніх. Авторитет— чоловіка, що видає перепустку ТУДИ, не може зовсім похитнутись, поки люди боятимуться невідомості. Тож добросердний кюре ПоНосс і далі утримуватиме свій престиж, що грунтується на страхові. Смиренний і терплячий, він не перешкоджає блюзнити гордим світу цього, поки вони молоді, сильні й здорові, та він чекає на них за рогом життя, коли з'явиться костомаха зі своєю посмішкою, під якої стигне кров, і гляне на вас порожніми очницями, й заторохтить кістками свого скелета, й зупиниться в ногах ліжка. Він служить Володареві, який сказав: "Царство моє не на сім світі". Його, Поноссів, вплив починається з хворобою, і це завжди приводить його в місця, до попорався лікар Мураль, що доводить останнього до нестями. Якось цей буркнув: ..

"— А-а,~* ось і ви, могильнику. Вже нанюхали трупа?

— Що ж, пане лікарю,— скромно відказав кюре Поносе, котрий за межами амвона слів не позичає,— я прийшов довершити те, що ви так добре почали. Полишаю всю заслугу за вами.

— Ви ще пройдете через мої руки, друже,— не тямлячи себе з люті, мовив лікар Мураль.

— Я до цього готовий,— лікарю. Але й ви покірненько пройдете через мої, ніде не дінетесь,— добродушно й спокійно відповів Поносе.

Та лікар Мураль не здавався.

— Присягаюся богом, кюре, ви мене живим не візьмете!

— Життя — це ніщо, лікарю,— лагідно сказав Поносе.*— Вся сила церкви починається по смерті, коли в її лоні змішуються безбожники з благочестивими. Через двадцять років після вашого скону ніхто й не знатиме, що ви за життя не були добрим католиком. Церква вами володітиме іп уііат аеіегпат лікарю!

Повернімося тим часом до наших бійців. Крім крайчика лівого вуха, церковному сторожеві ще увереджено його чоловіче причандалля. Гурт перед церквою бачив, як він кульгав, і доктор" Мураль пізніше це ще підтвердить. Туміньйон, отже, бив не тільки, як він казав, у невразливі місця Ніколи. Ця суперечність між словами та ударами яскраво розкриває всю його підступну натуру. А проте безсторонпі клошмерляни підтримують Туміньйона,— мовляв, він справедливо цілив у місце, за яке його самого зачошів Школа, обізвавши —рогоносцем. Тобто Туміньйон бив правильно. Але що клошморляпи одностайно засуджували, з міркувань економії, так це цошкоджонпя гарної уніформи Ніколи. Алебарду йому було поламано, трикутного капелюха потоптано, шпагу зігнуто, мов іграшкову, церемоніального сурдута роздерто на спині від пояса до коміра. Доведеться швейцарові шити нового мундира.

Однак на особі Туміньйона сліди баталії позначились не менше. Кулак Ніколи страшепно спотворив йому праве око: воно зробилось булькате, як у жаби, тільки заплющене й фіолетове. На нижній щелепі забракло трьох зубів. Але то були всього тільки три пеньки, які мали біля ясна зеленаві відклади,— достоту як на палях, що довго попостояли в гнилій воді. Тут шкода невелика. Це навіть вигода: просто Нікола вибив з гнізд непотрібні корені, за які дантистові все одно довелося б

рано чи пізно взятися сталевими щипцями. Додаймо сюди тріснуту коліппу чашку та на шиї в Тумшьйони виразні сліди того, що його душили. Новий костюм у нього також значно постраждав,— на лагодження костюму піде з тиждень часу. Але в Бо-жолейських галереях є цілий відділ готового вбрання, де Туміньйон дешево візьме собі нфвий костюм за рахунок оптової торгівлі. І ця втрата буде так само мало відчутна.

Думки клошмерлян розділилися. Одні звинувачують в усьому Туміньйона, інші — Ніколу. Однак геть усі захоплені тим, що перший так гарно вийшов з нерівного бою при своїх шістдесяти трьох кілограмах проти вісімдесяти з гаком Ніколи. Всі дивуються такій великій силі в його дрібному тілі. Отак люди, як завше, рудять поверхово, не враховуючи морального чинника. Адже в цьому

1 У вічному житті (лат.).

бою Нікола боронив тільки своє марнославство, бо про вроду пані Нікола ніхто ніколи й не висловлювався поважно. Вона належала до тих жінок, про яких говорять у минулому часі, скажімо: "Вона була така свіжа",—' але чия свіжість навіть замолоду (лишалася непоміченою. Коли ж ця свіжість зникла, то пані Нікола виразно посіла місце в скромній категорії поганух — скромних і неприступних жінок, які гайнують найкращий свій час, стежачи за приступними, щоб розголошувати — подеколи навіть передчасно — їхнє падіння.

І, навпаки,— у Туміньйона були до бою могутні спонуки, які мали подесятерити його відвагу: всі заздрили, що він мав таку жінку, як Жюді, і в цьому полягав його повсякчасний клопіт з образами, навіяними ревністю. Він бився за честь найгарнішої — й через це найбільш підозрюваної — жінки в Клошмерлі. Звідси й справжня хоробрість, яку він виявив у сутичці, хоробрість, що її, зрештою, підігрівали численні нічні та ранкові чаркування. Звичайно боязкий Туміньйон належав до натур, які можуть зненацька стати героями, понюхавши спиртного.

Слід ще одну річ згадати. Не зважаючи на ретельні пошуки, з таці для пожертв пропало шість монет по два франки, що мали служити заохоченням для побожних клошмерлян. У сумі це становить втрату в дванадцять франків із заощаджень кюре Поносса, втрату чутливу, бо його прибутки були досить помірні: клошмерляни, а надто добрі католики, дуже стримані, коли йдеться про гроші (в Клошмерлі знають тільки двох марнотратів, які регулярно ходять до Аделі й не ходять до церкви). Проте, якщо дивитись тільки з цього погляду, втрата монет мала б абияке значення. Засмучувало й тривожило те, що ця втрата посіяла зерно підозри серед взірцевого і немовби дуже згуртованого табуна благочестивих жінок. Деякі нишком звинувачували одна одну в крадіжці. А десь за кілька днів спроба одного доброчинного заходу покличе до життя нову обмову. Така собі Клементина Шавень, перша суперниця Жюстини Пюте в побожності (через що вони такі солодкаві вороги), задумає подати кюре Поно-ссові думку оголосити збір, щоб зібрані гроші повернути на придбання нового святого Рока, сама себе поставить першою в списку, а проти свого прізвища суму у вісім франків. Жюстина Пюте тим часом глузливо засміється й кине виклик своїй суперниці. Стосунки між цими двома чудовими паннами стануть такі напружені, що Клементина скаже:

— До вашого відома, панно, я не стаю.в повний зріст на церковну лаву, щоб привертати до себе увагу. Я, панно, вдовольняюся тим, що віддаю свої гроші, відмовляючись від найнеобхіднішого.

Тоді Жюстина Пюте, здатна на грізну відсіч, так їй відповість:

— А може, панно, всі ваші зусилля звелися до того, щоб нахилитись і підняти їх з підлоги?

— На що ви патякаєте, панно заздріснице?

— А на то, що троба мати чисте сумління, щоб повчати когось, панно злодійко.

Ще за кілька хвилин люди побачать, як ці панпи побіжать до церковного дому, щоб там поскаржитись одна на одну кюре Поноссові. А це завдасть багато клопоту клош-мерльському кюре, що вже вагається між церквою і республікою, консерваторами і лівими партіями (зрештою, теж консерваторами, бо всі клошмерляни — більші або менші власники, а хто не власник, той зовсім не цікавиться політикою). Затурканий, кюре Поносе зможе примирити цих двох побожних ворогів, тільки пригрозивши позбавити їх відпущення гріхів. Вони підійдуть одна до одної, на словах примиряться, хоч запеклі їхні погляди свідчитимуть щось цілком протилежне. В день скандалу пишно розквітнуть пуп'янки ненависті в них у серцях, Жюстина Пюте пізніше казатиме, що Клементина Шавень смердить дохлим щуром.

І по зброшо: вона відразу відчує сморід, "забачивши осоружну суперницю, чий збір матимо успіх. Почувши про славу, яку пускає про неї супротивпиця, Клемонтипа Шавень розкаже під страшним секретом, що підслухала в ризниці дуже двозначну розмову між церковним старостою Куаффенавом та Жюстиною Пюте. Ця побожниця; знаючи, що Куаффенав глухий як пень, мовляв, палко дивилася па нього й говорила йому таке соромітне, що просто жах,— це, бачте, в неї виходять наяву садистські інстинкти, вона, Клементина Шавень, уже давно їх помічала. І ця проникліва особа, скерувавши до неба переляканий погляд, прошепоче повірниці у вухо:,

— Пюте, здається, важить і на пана кюре, і я цьому не дивуюся...

— Ой люба, та що ви кажете!—озветься повірпиця, і їй по тілу пробіжить легенький дрож.

— А ви хіба не бачили, яік вона заглядає йому в очі, коли до.нього говорить? Таж оцю Пюте саме пекло надихає, вона така владолюбна, {така облудниця, що все її благочестя — то тільки машкара. Мене просто страх бере, як її побачу.

— На щастя, наш пан кюре — святий чоловік.

— Дуже святий чоловік, це правда, люба моя панно. Але ж він не бачить лицемірства оцієї Пюте. Знаєте, скільки вона оце якось сиділа з ним у сповідальні? Тридцять вісім хвилин, панно І Чи ж чесна дівчина має стільки гріхів, щоб забирати цілих тридцять вісім хвилин у священика? Що ж тоді вона казала панові кюре? Скажу вам, люба моя панно: вона його під'юджує проти нас. Знаєте, мені любіші вже такі істоти, як оця нікчемна Туміньйо-ниха. Кожному відомо, що вона одержима дияволом сучка, яка смородом своїх спідниць знаджує за собою все містечко, але з такими бодай знаєш, як себе поводити. Вони недволикі...

Отож нам уже видно, як ідуть справи після скандалу. Громадська думка все ще приголомшена. Дехто зопалу поспішив стати чи то на бік кюре, чи то на бік мерії. Але нерішуча маса городян ще тільки визначає свої, позиції, керуючись власними уподобаннями. А заздрощі не сплять. Вони потай розділяють навіть гурт благочестивих жінок.

Але ніхто ще не може сказати напевне, хто переміг: Нікола чи Туміньйон. Про це судитимуть згодом за товщиною бинтів та тривалістю болячок кожного.

Головне й украй тривожне питання: хто має покривати збитки? Безперечно, Туміньйон, кажуть прибічники церкви: мовляв," смертельного удару святому Рокові завдав же чоловік Жюді, хоч він це категорично й заперечує. Велике зацікавлення цією боротьбою думок виявив Тафардель. Він попросив, щоб йому розповіли всю пригоду до найменших деталей, а надто щоб повторили всі образи.

— Рогоносець, кажете? То Нікола взивав Туміньйона рогоносцем?

— Та ще й не раз!—засвідчили Ларудель, Торбайон та інші.-

Тафардель на знак радості зняв свою знамениту панаму, низько вклонився порожній церкві й кинув виклик останній опорі обскурантизму такими словами:

— Панове Лойоли, ми ще посміємось, повірте моєму слову!

На думку Тафарделя, клошмерльського ерудита, прізвисько "рогоносець", наліплене отак привселюдно,— це образа, що може завдати серйозної шкоди як доброму ймен-ню, так і родинним стосункам ображених. Отже, Туміньйон з дружиною мають підстави правити збитки з Ніколи. Якщо ж церковники й далі переслідуватимуть його за те, що він розбив святого, Ту міньйонові нічого не залишиться, як закласти позов.

— З вами ще буде розмова, пане Поноссе! — пророк Тафардель, ще раз глянувши на церкву.'

По цьому він подався до мерії й відразу сів до праці. Ця пригода у церкві мала дати йому матеріал для двох сепсаціїїїшх шпальт у часописі "Віспик виноградаря", що видавався в БольвІллі-на-Саоїіі. З його чудового допису читачі обурено дізнаються, як церковні посіпаки, розпалюючи ревнощі, штовхають подружжя чесних клош-мерльських комерсантів на розлучення, а то, може, й на вбивство.

Оце вже справді-таки буде новинаї

Чи ж хто-пебудь це помітив? Поки там весь Клошмерль нуртує, один-єдиний персонаж зостається незримий: мер Бартелемі П'єшю. Цей розважливий чоловік і мудрий політик, який своєю вбиральнею дав поштовх скандалові, знає ціну мовчанню й відсутності. Нехай запальні рвуться вперед і компрометують себе, нехай балакуни базікають,— віп зачекає, поки на поверхні океану марних слів з'являться вигідні уламки нраидн. Віп мовчить, спостерігає, міркус, вваисус "зи" і "проти", перш

ніж пустити в дію клошмерлян, псмов ш'шакіїї па шахівниці свого честолюбства.

Бартелемі П'єшю дивиться далеко вперед, про його мету ніхто не відає, крім Ноемі П'єшю, дружини. Але ця жінка — могила, справжній сейф, найскупіша жінка на весь Клошмерль, найнещиріша в розмові і завдяки цьому найкорисніша жінка, яку тільки доля могла дібрати мерові громади, де народ неспокійний і норовистий. Гарна порадниця оця Ноемі, запаслива мурашка, знай, невтомно гребе до себе, часом навіть перебирає міру, бо робить помилки в розрахунках через надмір розрахунків. Вона завжди ла'дна посварити дві сім'ї за один екю, чи то скочити з ліжка удосвіта, щоб пошпигувати за служницею. Жінка, яка до нестями любить; щоб інші працювали" на неї, і намагається, вважаючи ;це цілком слушним, вичавити з людини останню крапл ю поту на свою користь,— одно слово, прагне до негайного прибутку — і це єдина її вада. З такою вадою вона, згіможнішаючи, може пустити декого з торбою. Не зобов'язаний постійно сидіти в мерії, Бартелемі П'єшю може відлучатись у інших справах, лишаючи за себе Ноемі. Ця адмініструє так круто, що люди часто приходять до нього скаржитись на жорстокість його дружини. Мер їх зустрічає приязно, завжди готовий піти на якусь незначну поступку./ Оці поступки створили йому славу несперечливої приступної людини, не "собаки",— чудова репутація, яку він ще підкріплює своєю манерою говорити, здвигуючи плечима: "Що ви хочете — жінка! А жінки, знаєте..." Отож про П'єшю часто кажуть: "Якби не його жінка..." Сприяючи прихильній громадській думці про нього, вона йому дуже корисна, як адміністраторові.

Ще одна перевага Ноемі: вона зовсім не ревнива. Це жінка, яка анітрохи не цікавиться питапнями ліжка, що часом посідають таке важливе місце в подружніх справах. Від ліжка вона ніколи не мала втіхи. На початку свого заміжжя вона, природно, хотіла знати, що воно таке. Спершу була цікавість, потому марнославство, далі скупість, як і завжди в аналогічній ситуації: пішовши багатою заміж за Бартелемі П'єшю, який тільки й мав того добра, що здоров'я та молодість та ще славився як сильний м&жчина вона не хотіла і з цього боку показати себе гіршою? Ї

мусила визнати, що Бартелемі справлявся гарно. Либонь, він узяв її задля грошей, але віддавав із свого добра сторицею, особливо спершу. Це була виключно його заслуга, бо Ноемі не захоплювалась цією справою, не бачивши з неї пожитку. Однак кілька років поспіль вона вважала себе зобов'язаною послуговуватись цим прибутком від посагу Бартелемі. Це аж до часу, поки народилося двоє дітей, Гюстав і Франсина. Тоді Ноемі поставила перед Бартелемі вимогу дати їй спокій..Мовляв, з неї досить і того, що вона тримає на своїх плечах будинок — з дітьми, челяддю, кухнею, пранням та розрахунками, щоб іще гаяти призначений для сну час на дурниці, які вже напам'ять знає. Вона дала наздогад Бартелемі, що коли він зустріне в своїм житті жінок, яким "це дає втіху", то може мати цілковиту свободу дій. "Мені буде менше клопоту",— сказала вона. Пані Ноемі почала ревно відвідувати церкву й зробилася ще скупіша, і в цьому й полягала вся її радість4

Оце зняття певних сімейних обов'язків було тільки наруч Бартелемі. Його дружина завжди була кістлява шкапа, та така неприваблива, що він би сам охоче залишав її в спокої на ліжку під стіною, не маючи до неї ніякого почуття, крім усвідомлення, що він її чоловік. А після народження дітей вона ще й дужче споганіла. Такий тру-долюб, як Бартелемі, щоразу через силу, дуже довго збираючись, ставав до подружньої праці. Тим-то йому припало до вподоби нічне неробство, яке заощаджувало у ньо7 го великий запас енергії. А жінки його завжди цікавили. В міру того як віп старішав, почесті давали йому ті переваги, що їх забирав вік. Бувши спершу муніципальним радпиком, а опісля мором, П'сшго ніколи пе минав сприятливої пагоди. Якщо нопароком охоплопий бажанням він, бувало, накидався на Ноемі, вона йому казала: "І коли вже ти відвикнеш від своїх манер?" — та ще таким крижаним тоном, що треба б мати юнакову сліпу пристрасть, щоб далі допоминатися свого. Отож уже віддавна, принаймні в час, про який ми розповідаємо, він не йшов на експромти, вкладаючи й в амурні справи оту завбачливість, яка в усьому становила його силу. Тепер Бартелемі П'єшю вважав свою дружину чимсь па кшталт інтенданта,, що в деяких моментах може бути його спільником. Пані Ноемі тільки на тому завжди наполягала, щоб спати в одному ліжку. Бо це був привілей дружини,

яким вона відрізнялася від жінок, з якими зустрічався й міг мати пригоди її чоловік. Крім того, це сусідство було їй зручно, щоб погомоніти про "всякі задуми, особливо взимку, коли ночі довгі. І, нарешті, цо сусідство було вигідно тим, що по троба було палити грубку в холодній кімнаті. А це вже цінна економія.

Та пора вже розкрити великий ,задум Бартелемі П'єшю. Він намірився за три роки стати сенатором замість пана Проспера Луеша, якого знали в добре поінформованих колах як трохи недоумкуватого. Це потьмарення його розумових здібностей і далі не було б поважною перешкодою до поновлення його мандата, якби не висунуте проти нього обвинувачення в досить скандальній діяльності. Стариган, бачте, дуже прихильно ставився до молоденьких дівчаток, проте зовсім не з добродійною метою. Час від часу його доводилося замикати в психіатричній лікарні, щоб урятувати від лютого обурення та вимог грошового від-шкодуваппя за те, що неповнолітні набирались розуму під час деяких, власне, чисто умоглядних сеансів. Оці його вчинки, які досі доводилося затирати, загрожують знеславити добре ім'я партії. Звісно, пан Цроспер Луеш буде, зани-куючись, виправдовуватися, що с т його колега, шановний пан Вільпуль, бавить своє парламентське дозвілля теж так само. Тільки ж пан Вільпуль належить до правих і виховувався колись у єзуїтів, Ьеред яких має впливові зв'язки.. Цей визначний католик явно стоїть у перших лавах розважних людей свого часу. Слава.надає йому неабияку можливість тішитись дрібними переступами, і ніхто не насмілиться висловити сумнів у його непогрішності. А Проспер Луеш, його/ політичний супротивник і вірний товариш у деяких пустощах, що служать утіхою старим літам, на жаль, проявив себе в молодості передовими ідеями з реформаторськими викрутасами. Дарма що згодом Проспер Луеш дав заспокійливі докази свого виправлення, спершу добившись буржуазних почестей, по-яім засвідчивши палкий патріотизм у Бордо 1914 року, а далі закликаючи з сенатської трибуни, щоб війна велась неослабно до переможного кінця,— численних ворогів він таки не позбавився. А що не можна було взяти під серйозний сумнів його чесність, то вирішили дошкулити йо-[му з боку моральності. Праві знають про його подвиги від пана Вільпуля — вельможі з гарантованою

безкарністю, який сам розповідає про пих, наче й без наміру зашкодити своєму давньому приятелеві. "Цікаво,— каже пан сенатор Вільпуль своїм упевненим аристократичним тоном,— щоЧу нас із Луешем неоднакові ідеї, але однакові смаки: обидва любимо зелененькі фрукти. В наші літа це бадьорить! Проте, слід визнати, в цих справах Луеш досить вигадливий... На чарівні пустощі, любий мій, наш співбрат завжди був новатор, це видно з усього!" Одно слово, пан Вільпуль наполягає на усуненні пана Проспе-ра Луеша, якщо хочуть уникнути неприємної історії. Бартелемі П'єшю це знає. І маневрує. Він уже має підтримку впливових осіб, а тепер розраховує ще й на Бурділью та Фокара, з яких кожен повинен приїхати до Клошмерля, тільки тепер уже нарізно.

Зробившись сенатором, П'єшю віддасть заміж свою доньку Франсину, якій уже сповнилося шістнадцять років. Це гарна дівчина, освічена, з манерами, що її не соромно пустити до будь-якого салону (за ці манери дорого заплачено, та ще й церковникам!). Сватами для своєї доньки він вибрав Гонфалон де Беків із Бласе, старовинний шляхетний рід, чиї фінанси в ще гіршому стані, ніж фасад

їхнього замку, що велично стоїть на горбі серед чудового французького парку з двохсотрічними деревами.

Гонфалон де' Беки — люди горді, проте відчувають потребу в золоті. їхній двадцятилітній син Гаетан за два-три роки якраз буде пара для Франсини. Кажуть, що цей Гаетан трохи безкебетний і ні до чого не здатний. Тим краще: Франсина міцно триматиме його в руках, бо вона заповідається бути такою крутою на вдачу, як і мати, пильною до кожного су, тільки ж дочка ще й учена, чого її матері бракує. Маючи багатство, а через одруження з Гаотаном ще й титул, Франсина підніметься до рівня Куртебішін та Соп-Шулів, стане вище від Жіродо, і його, ГГєшкА політичне становище зміцниться завдяки підтримці місцевої аристократії.

Збивши капелюха на потилицю, а ліктями спершись на стіл, мер Клошмерля думає про все це й повільно пережовує їжу. Треба

використати убиральню й баталію в церкві для здійснення своїх задумів. Круг нього тихенько сидить сім'я, шанує його мовчанку, притлумлюючи в собі цікавість. Однак наприкінці обіду Ноемі питає:

— І що тобі дасть оця історія в церкві?

— Зачекаймо трохи! — відповідає П'єшю, підводячись із-за столу й прямуючи до свого кабінету, де полюбляє, курити люльку на самоті.

— Він уже все продумав,— каже дітям Ноемі.

ВТРУЧАННЯ БАРОНЕСИ

. Баронеса Альфонсина де Куртебіш стала проти дверей будинку кюре Поносса, зійшовши зі скрипучого лімузпна випуску 1911 року, на високих, мов у фаетона, колесах, подібного до герцогського екіпажа, витягненого з каретного сарая й підсиленого кволим двигуном. Якби за кермом сидів хторь інший, а не її старий шофер, то ця машина — насправді жалюгідна хура — здалася б сміховинною. Але з гербами на дверцятах і з Куртебішами всередині, ця старомодна зачахкана тарабайка доводила, що володіння такою давньою технікою — зовсім не смішне у касти, чиє генеалогічне дерево, репрезентоване часто-густо байстрюками, народженими внаслідок уподобань монархів до деяких жінок цього шляхетного родоводу, не всихає й по сьогодні від 960 року. Навпаки, цей старезний автомобіль був ще й до пари великому замкові з бійницями, що тримали під прицілом усе містечко.

Отже, баронеса жваво зійшла з автомобіля в супроводі своєї доньки Естелі де Сен-Шуль та зятя Оскара де Сен-Шуля й постукала в двері церковного будинку, невдово-лена, що їй довелось прийти з візитом до "цього сільського попика", як вона називала Поносса. Не можна сказати, що вона повністю відкидала його духовні прерогативи. Ні, відколи баронеса жила відособлена від світу, вона сповідалась у буденних своїх гріхах саме перед клошмерльським кюре, не бажаючи щоразу їхати в

Ліон до пана де Латаржеля, проникливого єзуїта, що був її сповідником ще за тих часів, коли в її житті вирували бурі пристрасті. "Бідоласі Поноссові,— казала вона,— місце серед бедуїнів. Цьому мацапурі неабияк лестить сповідати баронесу". На додачу ще одна річ, сказана під секретом маркізі д'Обена-Тезен, своїй сусідці: "В час, коли я мала ароматні гріхи;— ви мене добре розумієте, моя люба,— я б нізащо не змогла сповідатись перед оцим селюком. А зараз у мене гріхи старої жінки, для яких потрібне хіба що кропило. Топер від нас відгонить нафталіном вимушеної доброчесності, люба моя кралечко!"

Звідси видно, як баропоса до Куртебіш дивилась на кюре Попосса. Загалом вона його ставила в ряд зі своєю челяддю: він доглядав за її душею, як манікюрниця доглядала за її нігтями або масажистка за тілом. На думку баронеси, до фізичних та моральних вад високородної дами, яка мала за собою десять позначених геральдикою віків, представники посполитого люду, байдуже, кюре вони чи пі, повинні ставитися з великою повагою: адже вона робить їм завелику честь, відверто розкриваючись перед ними. Коли баронеса де Куртебіш потребувала послуг кюре, то посилала по нього свого шофера з лімузином (мовляві "Я не хочу набиратись кріпацьких бліх у вашій сповідальні"). Він приїжджав і сповідав її в маленькій замковій каплиці, призначеній для цієї мети. Причому господиня вибирала дні, коли не приймала гостей, що дозволяло залишати Поносса на обід в простій обстанові, яка його не відстрашували.

Але ще ніколи баропоса ио з'являлася до кюре без попередження, тож цей хід її весолив. Щойно удар молотка пробудив глухе відлуння у довгому холодному коридорі, як вона, обернувшись до зятя, мовила:

— Оскаре, друже мій, ви. будете триматись твердо з Поноссом!

— Неодмінно, баронесо,— відповів несперечливий де Сен-Шуль, слабкодух із слабкодухів, що сам боявся надмірної твердості своєї тещі.

— Сподіваюся, Поносе не подався пити зі своїми виноробами! Треба його негайно знайти. — Не розумію, чому, коли все це сталося, він не прийшов спитати поради в замку?

Отак говорячи, вона все тарабанила в двері рукою, вибивала по них перснями і роздратовано пристукувала кінчиком туфля. !

— Він у мене ще дістане нагінку від архієпіскопа! —

заявила баронеса. І

І і

Після своїх п'ятдесяти років життя баронеса зберігала залишки вроди, які разом з усвідомленням її уявлювано-го покликання на землі надавали їй гордого й владного вигляду. Рішуче викресливши з історії революцію, вона обходилася з поселенцями долин круг замку так, ніби її родові повернено лей і ці поселенці відбували кріпаччину, що було б законним відновленням випробуваного історією ладу, який ставив кожного на своє місце.

Гарна й сильна жінка, сто шістдесят два сантиметри на зріст, баронеса була від двадцяти до сорока семи літ досить тілистою істотою, що мала білу шкіру, очі"— немов справжні магніти, уста, які свідчили про бурхливу пристрасність, та чарівні гнучкі стегна. В цій гнучкості стегон замилувано вбачали владність і марнославство, і те, що в когось іншого здавалося б неподобством, у неї, завдяки шляхетному походженню, вважалось добропристойною невимушеністю високородної панії, підбарвленою зухвальством. Бездоганно' посаджений на дужі стегна пружний таз був найбільшою привабою цієї амазонки в часи, коли канрни жіночої вроди визнавали тільки класичну повноту. Що ж до бюста Альфонсини в ту добу корсетів, то окрасою її були чарівні перса, високі, й обтягнені відкритим корсажем, воістину кошик з двома рідкісними плодами. Однак це спокусливе тіло належало шляхетній

особі і вульгарного панібратства не терпіло. Цю відмінність відразу відчували всі чоловіки. І тільки найсміливіші наважувались, та й то трепетно, підступати до цієї королеви, яка зухвало читала в поглядах страдників, чим можуть вони прислужитися для її примхливого задоволення. Отака була баронеса, ця невтомна амазонка, що двадцять сім років свого життя 'майже повністю присвятила коханню.

Ось деякі визначні події в житті цієї гордовитої особи. У двадцять років Альфонсина д'Ейшодаль д'Азен, з вельми старовинного роду з-під Гренобля (що претендував на походження від Маргарити де Сассенаж, яка була коханкою Людовіка XI й подарувала йому доньку), тільки страшенно зубожілого, вийшла заміж за барона Гі де

Куртебіша, старшого від неї на вісімнадцять років, досить таки підтоптаного, але ще дуже багатого, дарма що ввесь свій дорослий вік він робив самі тільки дурниці. Гі де Куртебіш (Бібіш для своїх близьких) провадив у Парижі марнотратне життя гультяя, утримуючи на великі гроші таку собі Лору Толледу, знамениту напівсвітську жінку, яка його сто разів висміяла (але такий уже був його смак) і вела до розорення, раз у раз підстібуючи своїм презирством. Красуня Альфонсина йому відразу видалася ще імпозантнішою за його Лору, та ще й з тією перевагою, що її можна було показувати всюди у вищому світі. Крім того, за непереборну спокусу правив йому владний вигляд дівчини, бо барон слабував на своєрідний" моральний мазохізм, завжди стаючи рабом жінок, які його принижували. Рідня Альфонсини, з другого боку, напосідала на неї, щоб не випустила такої блискучої партії. Поради ці були зайві: невситна вдача й без того підказувала Аль-фонсині хапатись за першу-ліпшу нагоду, аби здобути незалежність. Хоча й те сказати, що напередодні свого фізичного піднепаду Гі де Куртебіш, овіяний паризькою славою, мав ще значний авторитет в очах юної провінціалки.

Барон жив з відсотків на капітал у Ліонському банку, і молоде подружжя держало одне помешкання в Парижі, друге в Ліоні й замок у Клошмерлі. Як у Парижі, так і в Ліоні красуня Альфонсина була

сенсацією. Вона спричинилася до однієї гучної дуелі, після чого слава про неї розкотилася по всіх усюдах. ,

Гі де Куртебіш, лисий і передчасно зжовклий від свого розгульного життя, яке мало рано покласти його в могилу, швидко перестав бути повноцінним чоловіком. Породивши дітей, Альфонсина трималася цього імпотента задля титулу й прибутку, а також для того, щоб дбати про нього, бо, бувпіи сильною жінкою, полюбляла мати когось під опікою, і сама вирядилась на пошуки задоволень, в яких честолюбство й соціальний стан не бралися до уваги. Труднощі вона мала тільки з вибором коханця: казали, що їй важко було спинитись на комусь одному. В своїх численних пригодах вона ні від кого не крилася й вела себе так зухвало, що перед нею не встоював жоден наклеп, який не знаходив поживи там, де бракувало лицемірства.

Ставши вдовою, до того ж багатою, баронеса воліла незалежність, аніж послух, для якого, на її думку, вона зовсім не була створена. Вона зажила на широку ногу, збільшуючи свої видатки в міру того, як старішала. Такий спосіб життя серйозно позначився на її багатстві, що ним вона порядкувала з королівською невимушеністю та презирством до буржуазної дріб'язковості, завжди принизливої для маєтних аристократів. Під час війни вона боролася з поважними фінансовими труднощами та тяжкими сентиментальними ускладненнями, які вістували захід її сонця. Вона віддала себе в руки нотаря, як ото віддаються в руки хірурга. Але найстрашніше було ще не це. У свої сорок дев'ять років Альфонсина мала з собою пещадну зустріч віч-на-віч перед дзеркалом. Тоді вона виробила настанови, які відразу ж стала виконувати так само рішуче, як і взагалі провадила всі власні справи. "Тіло дістало свою велику частку,— сказала вона собі,— тож мені ні за чим жалкувати. Тепер треба тільки пристойно старішати і не бути іграшкою в руках безсовісних негідників".

Вона відмовилася від свого паризького помешкання, скоротила до мінімуму челядь і по-матершіському розпрощалася з кількома юнаками, які, приваблені її славою, прийшли до неї по атестат повноліття, що його

вона так довго й щедро видавала молодим. Проживаючи більшу частину року в Клошмерлі, а зимуючи переважно в Ліоні, вона вирішила наблизитись до бога. Але робила це без приниження, вважаючи бога представником її світу, який, породивши д'Ейшодаль д'Азен, гарну й палку натуру, допоміг їй жити як знатній дамі з усіма її перевагами, даними природою та походженням. Це переконання так міцно в ній .засіло, що ніколи, навіть під час найбільших своїх успіхів, вона по відмовлялась повністю від обрядів віри. За тієї пори вона сповідалась у досвідченого теолога де Латаржеля, котрий добре знав, які владні потреби господь закладає у людську істоту. Цей єзуїт з тонкою усмішкою скептика черпав натхнення з утилітарного вчення, взятого на озброєння церквою.

"Краще грішниця у вірі,— думав собі він,— аніж поза вірою. Тим паче, коли грішниця з сильних світу цього.

Римі вам можуть навести чимало прикладів набожності у вищих сферах". Прикладаючи до чогось руки, баронеса керувалася зовсім не лицемірством. Вона просто відчувала потребу діяльності. У Клошмерлі, як опікупка "дітей Марії", вона наглядала за тим, щоб справи парафії ішли добре, і була порадницею кюре Поносса. В Ліоні вона відала всякими доброчинними комітетами і була частою гостею архібпіскопату. Пам'ятаючи себе колись гарною Альфонсиною, однією з найбільш обожнюваних жінок свого покоління, вона й досі не скидалася владного тону і про власне багате на пригоди минуле говорила досить відверто, чим зовсім не лякала прелатів, які діставались до високих церковних посад, набачившись зблизька всякої гиді, хоч простодушного кюре Поносса деколи неабияк бентежила. Завжди дужа й бадьора, весело несучи деяку зайвину повноти, бо вже не берегла фігури, баронеса через кілька років почала скаржитись на послаблення слуху. Ця повеличка вада ще й посилила аристократичну владність її топу, і в томбрі баронесиного голосу на схилі літ з'явилися майжо чоловічі потіш. Це ще дужче зраджувало її гостру вдачу.

Син Альфонсини, Трістан де Куртебіш, пересидівши війну в штабах, тепер служив як аташе при одному з посольств у Центральній Європі. Цей хлопець з чудовою виправкою був гордістю своєї матері.

— З такою статурою, яку я йому дала,— казала вона,— Трістанові завжди щаститиме в житті. Спадкоємці повинні вміти гарно триматись.

Та баронеса не бачила охочих до руки її другої дитини — дочки Естелли, якій уже минуло двадцять шість. Матері від цього ставало прикро.

— Хотіла б я знати,— признавалася вона маркізі д'Обена-Тезен,— хто ж візьме таку брезклу тушу?

Щоправда, в цьому безталанні" вона винуватила тільки себе, кажучи:

— Я надміру любила чоловіків, люба моя подруго. І все це окошилось па моїй бідолашній Естеллі. Мені щастило тільки на молодих хлопців.

І справді, Естелла в найкращі свої літа була наче пародія на Альфонсину. Від матері вона успадкувала дужу статуру. Але тіло на дебелих кістках було якесь драглисте, воно мало аж надто багато сукровиці, а розуму лише трохи. Баронесі, попри всі її пориви палкої залицяльниці, жіночності не бракувало, тоді як Естелла, навпаки, була явно чоловікоподібна. Гарна нижня губа, що у жінок роду д'Ейшодаль д'Азенів засвідчувала ревну пристрасть, у неї відверто одвисала. Похмурий вигляд не прикрашав її безкровної жирної туші. Видовище оцього м'ясива неабияк розпалювало слабкі пристрасті тільки в хирлявого Оскара де Сен-Шуля, що шукав у баронеси-

ній дочці свого доповнення — кілограмів ваги і сантиметрів стану, яких бракувало йому щоб мати право називатись чоловіком. Через цілковиту відсутність претендентів з цим засмоктаним добродієм-

муісили миритися, дарма що Сен-Шуль був майже альбінос іі раз у раз, мов та неспокійна курка, крутив червонявими гарячковими очима і морщив носа, підтримуючи пенсне. Шлюб відбувся без надмірного розголосу, та зате він мав свої переваги й рятував становище. В Оскара де Сен-Шуля на околиці Клошмерля був чималий шмат землі, рента з якої давала йому змогу прожити більш-менш заможно,— звісно, якщо не розтринькувати надміру грошей. Але взагалі баронеса не мала ілюзій щодо свого зятя.

— Нікчема,— казала вона.— З нього можна зробити доброго депутата для їхньої республіки!

І вона завзято працювала саме в цьому напрямку.

Нарешті почулось оберожпо човгаппя капців. Онорина прочинила двері, немов опустила до половини підіймальний місток, готова тут-таки його підняти знову. Вона не любила, коли хтось приходив до будинку забирати в неї .її кюре, і славилась тим, що неґречно приймала відвідувачів. Але Альфонсипа де Куртебіш — то була зовсім інша річ. Прибуття архіепіскопа і то не справило б па Оно-рину більшого враження.

— То це-, ви, пані баронесо? — промовила вона.— Господи, аж не віриться!

— Поносе удома? — спитала баронеса тоном, яким звичайно вимовляла "служник".

— Аякже, вдома, пані баронесо! Та ви заходьте, я його зараз погукаю. Він дихає повітрям в садку.

Вона провела баронесу, Естеллу та її чоловіка до маленької, темної й затхлої вітальні, куди зроду-віку не заглядало сопце. Всередині все просякло духом тютюну, вина, старого бурлаки й холодного рагу.

— їй-богу,— сказала баронеса, коли служниця вийшла,— ця церковна доброчесність має поганий запах. Що ви на це скажетет Оскаре?

— Авжеж, баронесо, цей аромат чеснот нашого Поносса, я б сказав, дещо демократичний. Еге ж, демократичний, народний. Але ж наш кюре щонайбільше спілкується з простолюдом, і їх, безперечно, дуже б здивувало, якби /їхній пастор пахнув трояндою. У нашу добу еліти

полетіли до дідька, баронесо. Нас кидає в розбурханому океані занепаду. Але все-таки я вірю, що в нашого Поносса прекрасна душа, я б сказав, не зважаючи— на брак приємного запаху, баронесо. Треба, якщо я маю право так висловитись, нюхати на манір бідаків, не бентежачись запахом. Так мені казав у дні мої шаленої молодості мій приятель віконт де Кастельсоваж...

— Оскаре,— урвала його баронеса,— ви мені вже сто разів повторювали те, що вам казав у дні вашої шаленої молодості отой віконт де Кастельсоваж, який на мене завжди справляв враження несосвітенного дурня!

— Звнчайпо, баронесо.

— А Поносе іщо один такий самий!

— Справді так, бароносо.

— А ви, Оскаре...

— Що, баронесо?

— ...мій зять, друже мій. І я з цим примирилась. Естел-ла завжди робила самі тільки дурниці!

Естелла де Сен-Шуль зробила слабку спробу втрутитись.

— Але ж, мамо...

— Що, доню моя? Щось ти, я бачу, дуже кисла! Жінка з родини Куртебішів у руках чоловіка повинна виглядати бадьорішою.

У цю мить розчервонілий від надміру недавно спожитих потрав увійшов кюре Поносе, сповнений двоїстим почуттям послужливості й неспокою.

— Папі баронесо,— почав він,— для мене це велика честь...

Але баронеса но мала ніякого пастрою вислуховувати ці заяложені чемності.

— Тільки без свяченої води, Поноссе! — відказала вона.— Сідайте й відповідайте на мої запитання. Чи ж я не опікунка "дітей Марії"?

— Авжеж, так, пані баронесо.

— Чи я не перша добродійниця парафії?

— Поза всяким сумнівом, пані баронесо!

— Скажіть, Поноссе, чи я не баронеса Альфонсина де Куртебіш, уроджена д'Ейшодаль д'Азеп?

— Так, пані баронесо! з жахом відповів Поносе.

— То ви згодні, добрий друже мій, визнавати права походження, а чи, може, увійшли в спілку з голодранцями? Чи, може, ви, Поноссе, один з отих попів із кабаре, які твердять, що вносять в релігію нові тенденції?.. Пояс-

ніть йому, Оскаре, бо я нічого не тямлю, в вашій політичній тарабарщині. і

— Безперечно, баронесо, ви м ете на увазі це нове демагогічне й антилегітимістське Християнство, яке лестить масам. Чи не так? Ось на що натякає баронеса, любий мій Поноссе. Вона хоче затаврувати оте втручання в релігію соціально-екстремістських учень, які дають релігії, я б сказав, анархістський і жалюгідний, якобінський і справді блюзнірський поштовх, який, усупереч нашим давнім французьким традиціям, представниками яких ми тут є,— я б сказав, спадковими втаємниченими й богопо-мазаними представниками, любий мій Поноссе, — гадаю так, баронесо? — що простують уперед...

— Годі, Оскаре! Гадаю, ви зрозуміли, Поноссе?

. Тривоги цього нещасливого дня гнітили клошмерль-ського кюре. Йому було визначено йти простими шляхами, де не чигає лукавий. І він у відповідь перелякано пробурмотів, раз по раз супроводжуючи свою мову жестом Dominus vobiscum1:

— На бога, пані баронесо... Моє життя чисте, я не слабую на нечестиву пиху. Я простий священик доброї волі. І я не бачу, чому ви мені приписуєте такі великі провини.

— Як, Поноссе, ви й досі не зрозуміли? Що то за сполох налякав усю долипу? Що то за скандал у вашій церкві? І я маю дізнаватись про ці речі від чужаків? Вашим щонайпершим обов'язком, пане кюре, було прийти й

доповісти irfpo-. все власниці клошмерльського замку. Замок і парафія, дворянство й церква повинні йти пліч-о-пліч. Хіба вам це невтямки? Ваша байдужість, пане Поноссе, тільки на руку цьому набродові. Якби я сама про те не потурбувалась, то нічого б і не знала. Чому ви не прийшли?

— Пані баронесо, у мене поганенький велосипед. Та й у мої літа я не можу більше виїжджати нагору. Відмовляють ноги, я засапуюсь.

— Вам, треба було тільки позичити одну з тих тараба-йок на гасі, які видираються всюди, скочити на неї й приїхати. Ви занадто слабкий захисник вашої віри, пане Поноссе,— як це не прикро, але я мушу вам таке казати. Гаразд, то що ви думаєте робити далі?

— Я це ще обміркую, пані баронесо. Я проситиму господа просвітити мене. За останній час прикрих непорозумінь було аж надто...

1 Господь з вами (лат.).

Кюре Поносе глибоко зітхнув і на відчай душі порвався в небезпеку.

— Пані— баронесо, ви ще всього не знаєте. Пам'ятаєте Розу Бівак "із наших "дітей Марії", якій минуло вісімнадцять літ?

— —Чи це не та сором'язлива гладка дурепа, яка співав не так фальшиво, як інші благуваті з притулку?

Кюре Поносе перелякано замахав руками, мовляв, як щирий християнин, він не може погодитись із такими означеннями. Проте словами нічого не заперечив.

— Гаразд,— вела далі баронеса, — то що ж накоїла ця дитина? Можо, їй дано відпущення гріхів без сповіді?

Клошморльський кюро похнюпив голову.

— З ною вчипоно зовсім іншу річ, пані баронесо! Йдеться про зачаття, яке... гм... на жаль, не зовсім законне!

— Що значить цей ваш пафос? Ви, мабуть, маєте на —думці, що вона завагітніла? То'так би й сказали, друже мій. Мовляв, їй зроблено дитину. І мені колись було зроблено, але ж я не вмерла. Естелло, доню моя, підведи голову! Так, це було зроблено вашій шановній матері. Нічого гидкого в цьому немає.

— Мене діймає не стільки сама річ, пані баронесо, як відсутність святого обряду.

— Хай йому грець, я про це й не подумала! Ну, любий мій Поноссе, добре ж вони себе поводять, ваші "діти Марії", що й казати! Не знаю, чого ви їх там вчите на ваших зібранпях...

— О папі бироносо! —промурмотів кюре зовсім зажу-ропий і нороляка пий.

Віп дуже боявся казати цю новину опікунці "дітей Марії". Боявся її докорів, а найбільше того, що вона поклопочеться, щоб його звільнено у відставку.

Але баронеса тільки спитала:

— То хто ж отой пройда, що виявився таким незграбою? .

— Ви маєте на увазі, пані баронесо... гм... отого, що...

— Так, Поноссе, так. Та не прибирайте такого соромливого вигляду. Чи відоме ім'я того, хто зірвав цвіт з нашої Рози?

— Це КлЬдіюс Бродекен, пані баронесо.

— А що він зараз поробляє, цей шибайголова?

— Служить у війську. В квітні він приїжджав у відпустку.

— То він одружиться з Розою. А ні — то піде в тюрму або на каторгу. Я повідомлю ролковникові. Може, цей солдафон гадає, що з нашими "дітьми Марії" можна обходитись, як із жінками завойованої країни? До речі, Понос-се, пришлете до мене цю малу Розу Бівак. Треба подбати про неї, щоб вона більше не коїла дурнпць. Пришлете її до мене завтра в замок.

Так уже судилося, що в день святого Рока, стільки разів відзначеного у спокійній пишноті, співзвучній з добродушним гумором клошмерлян і природною доброзичливістю сприятливого для гарних урожаїв краю,— так уже судилося, що цього вельми нещасливого дня провидіння мало відвернутися від свого слуги, абата Поносса, і послати йому несподівані випробування, до яких він відчу— вав таку велику відразу, що завжди всіляко намагався уникати їх, позбавляючи свій сільський католицизм будь-якої войовничості, будь-якого прагнення до марнославної пихи переможця. Абат Поносе не належав до тих недоладних дбайливців, що сіють скрізь ворожнечу й братовбивчі зерна сектантства: такі вчинки приносять більше лиха, ніж добра. Він повсякчас покладав надію не так на жорстокість меча й вогню, як на примирливе й жалісливе серце. Чи знає хто тягар гідної осуду гордості, що штовхає на честолюбне геройство, що під'юджує безжальну віру темних апостолів — споруджувачів автодафе?

Тремтячи перед баронесою, кюре Поносе запально звертався до неба з плутаними благаннями. їх можна було б подати так: "Господи,

пощади мене, відверни від мене ті нещастя, що їх ти бережеш для своїх улюблених учнів. Господи, забудь про мене. Якщо ти зволиш якогось дня посадовити мене по свою праву руч, я згоден, щоб.це було на найостаннішому тлісці, і там я сидітиму з усім смиренням. Господи, я всього тільки бідний кюре Поносе, який не відає, що таке помста. Я проповідую, як можу, твоє царство справедливості добрим клошмерльським виноробам, щодень покріплюючи свої слабкі сили божолейським вином. Вопит уіпит Іое Шісаі..1 Адже ТИ, ГОСПОДИ, що подарував Ноєві перші рослини, це дозволив! Господи, у мене нежить, погане травлення, але ти й сам знаєш усі фізичні вади, що зволив на мене наслати. Я вже не той молодий войовничий вікарій. Господи, заспокой пані баро-несу де Куртебіш!"

1 Добре вино звеселяв (лат.).

Проте нещастя абата Поносса на цьому не скінчилися. Цей день мав стати для нього незвичайним в усіх відношеннях. Вдруге в мирну полуденну годину в двері церковного будинку несамовито постукано. Зачулось човгання Онорини, яка пішла відчиняти, і коридор наповнився дуже гучним голосом, що було незвичним у цій оселі, де, як правило, чувся тільки покаянний шепіт. На порозі салону виросла несамовита постать Тафарделя, переповненого гострих сентенцій; ,він тримав у руках аркуші, щойно списані першими палкими висловами республіканського обурення.

Вчитель не зняв своєї знаменитої панами, твердо вирішивши не здаватись перед фанатизмом та неуцтвом. Однак, забачивши баронесу, він позадкував. І був би втік, злякавшись її несподіваної присутності, якби ця втеча обходила тільки його. Але відступ Тафарделя розцінили б як поразку великої партії, самовідданим представником якої він є. Тут уже стикалися не просто люди, а політичні принципи. Тафардель один уособлював революцію та її визвольну програму. Представник барикад і свободи привселюдно йшов бити служителя інквізиції, облудної смиренності й удаваного мучеництва на його ж таки території. Зовсім не

звертаючи уваги, хто сидить перед ним, навіть не привітавшись, учитель звернувся до абата Поносса з ревною промовою.

— Si vis pacem, para bellum пане Поноссе! Я не вдаватимусь До огидних процедур вашої секти Лойоли і не оголошуватиму вас єретиком. Я прийшов до вас як достойний ворог, з порохівницею в одній р*уці та оливковою гілкою в другій. Ще маєте час відмовитись від підступів, спинити своїх посіпак і вибрати мир! Але коли ви хочете війни, то буде вам війна! Моя зброя викувана. Вибирайте між миром і війною, між свободою сумління й репресіями. Вибирайте, пане Поноссе. І, глядіть, добре обміркуйте свою ухвалу!

Потрапивши під такий запеклий обстріл, абат Поносе не знав, якому святому й молитись. Він спробував заспокоїти Тафарделя:

— Пане вчителю, я ніколи не втручався у ваші шкільні справи. То скажіть же, за що ви мені дорікаєте? Я ніколи нікого не зачіпав... " — —

Але Тафардель, завзято помахуючи вгорі вказівним

1 Хочеш миру, готуйся до війни (лат.).

пальцем, проказував крилатий старовинний вислів із власноручним доповненням: j

— Trahit sua quemque voluntas... et pissare legitimum Безперечно, пане, щоб краще втримувати своє панування, вам би, мабуть, хотілось повсюди бачити, як і у віки гноблення, численні калюжі від переповнених сечових міхурів? Але минули ті часи, пане Поноссе! Світло проникає скрізь, поступ іде. невпинно, і віднині народи мочитимуться в спеціальних спорудах, можете бути цього певні. Сеча омиватиме пісуари й тектиме— в каналізацію, пане!

Це вже було занадто — терпіти далі таку дивну промову баронеса не могла. Від самого початку вона тримала Тафарделя під нищівним обстрілом свого страшного лорнета. А тепер украй гордовитим голосом, здатним приборкувати серця й провадити хортів на .вловах, запитала:

— Що цс за мерзенний карапуз?

Учитель, навіть виявивши скорпіона в своїй старій штанині, і то не підскочив би так, як при цих словах. Затрусившись із люті, аж його пенсне зловісно захиталося, дарма що він добре знав баронесу з обличчя, як і весь Клошмерль знав, Тафардель закричав:

— Хто тут сміє ображати члена викладацького персоналу?

Сміховинно-безпорадне звертання, не годне подіяти на таку владну особу, як баронеса. Зрозумівши, хто це перед нею, вощі. відповіла з образливим спокоєм:

— Останній мій лакей, пане шкільний вчителю, знає правила чемної поведінки краще, ніж ви. Жоден з моїх челядників не посмів би висловитись так непристойно в присутності баронеси де Куртебіш.

При цих словах Тафардель надихнувся великою якобінською традицією.

— То ви колишня баронеса Куртебіш? Громадянко, я відкидаю ваші закиди. Був час, коли гільйотина швидко вчинила б вам правосуддя.

— А' я вважаю вашу балаканину божевільним маренням! Був час, коли особи мого стану вішали таких, як ви, патякал, не забувши заздалегідь відшмагати їх привселюдно на площі.

Суперечка починала обертатись лихим боком. Потрапивши поміж течій, що не шанували християнську

1 Кожного поривав його бажання... і мочитись — річ законна (лат.).

безсторонність священицької оселі, бідний абат Поносе не знав, кого слухати, і чув, як по його тілу, прикритому новою сутаною, струмками збігає піт. У нього були вагомі причини загравати з дворянством в особі баронеси, найбільшої жертводавиці у парафії. І так само загравати з республікою в особі Тафарделя, секретаря муніципальної ради, що була законним власником церковного будинку й визначала за нього комірне. Але цю мить здавалося, що все вже втрачено і тільки хіба силою можна було б зарадити, коли вже такий досі непомітний чоловічок показав таку блискучу й доречну майстерність у веденні суперечки, та ще й з такою твердістю, на яку його не вважали здатним.

Відколи прийшов Тафардель, Оскар де Сен-Шуль аж трепетав з радості. Цей непоказний дворянин розвинув у собі справжній хист невтомно складати пишномовні вислови, так напхані вставними реченнями, що у нещасного слухача сен-шульського словесного плетива думка блука-ла-блукала в лабіринті тих міркувань, та, врешті, й залишалась там бранкою. Але, собі на лихо, він ніколи не мав змоги висловитись до кінця — його або уривала теща, яка підходила до гуманності з канчуком, або примушувала мовчати похмура дружина, чия повнота сковувала йому мову, через що Оскар Сен-Шуль рідко мав нагоду показати, чого він вартий. І від цього він страждав.

Уже по перших словах Тафарделя він зрозумів, що випадок звів його з сильним супротивником, балакуном на його штиб, з яким йому було б приємно продовжити дискусію. Тож він чекав з переповненим слиною ротом, що в нього завжди передувало потокові слів, доки з'явиться бодай найменша шпарка між репліками, щоб упасти на голову цьому завзятому сперечальникові й— заволодіти ним собі на користь. Нарешті гіґеля останньої репліки баронеси запала мовчанка, і Сен-Шуль відразу ступив два кроки вперед.

— З вашого дозволу,— почав він,— я б хотів перемовитися з вами кількома словами. Я Оскар де Сен-Шуль. А ви, пане?

— Ерне Тафардель. Тільки я не визнаю ніяких "сенів" 1, громадянине Шуль.

— Хай буде так, як ви бажаєте, мій любий ДЕ Тафар-делю.

"Сен"-— по-французькому "святий",

Важко повірити, але оця частка, що. її вставила, людина, до якої вона перейшла равом зі спадком, подіяла, мов бальзам, на вчителеве честолюбство. Вона збудила у нього прихильність до Сен-Шуля, останній мав змогу взяти блискучий розгін: і

— Я дозволю собі втрутитися, мій любий де Тафарделю, бо мені здається, що в точці, до якої ми довели наші однаково шановані доктрини, з яких кожна має свої високі сфери й свої, я б сказав, межі людської здатності помилятися, мені здається, відчутною стає потреба в посереднику. Я вітаю в вас, у службовій особі з великим серцем, прекрасний взірець цієї шляхетної плеяди вихователів, які беруть на себе важке й відповідальне завдання формувати нові генерації. Я вітаю в вас втілення чистого елементарного розуму, а саме оту його фундаментальну, я б сказав, гранітну основу, так, гранітну, бо на цій незруй-нівній скелі стоять підвалини нації, нашої любої батьківщини, оновленої новими народними спрямуваннями, яких я, звісно, не схвалюю без деяких зауважень, але в які я все-таки не відмовлюсь внести і свій внесок, позаяк вони дали за одне сторіччя чудові ілюстрації до великої книги французького генія. Ось чому я не завагаюсь проголосити вас, учителів республіки й вільної думки, наслідним корпусом. Бо ніщо з того, що припало нам у спадок, нам не байдуже. Виходячи з цього всього, любий мій, ви наш аристократ думки. Дайте мені вашу руку. Тож укладімо пакт понад усякими партіями, з єдиним бажанням сприяти нашому взаємному вдосконаленню.

Ладний уже поступитися цьому приязному чоловікові, але ще трохи занепокоєний Тафардель спробував знов утвердити свої переконання:

— Я послідовник вчення Жан-Жака Руссо, Мірабо і Робесп'єра. Я хочу вам це нагадати, громадянине!

Оскар де Сен-Шуль, що близько підійшов до вчителя, дістав просто в ніс важкий Тафарделів подих і відчув, що красномовство Тафарделеве страшне і що з ним краще не зустрічатися в тісному просторі.

— Всі щирі твердження справджуються,— мовив він.— Але вийдімо прогуляймось. Назовні ми почуватимемось вільніше. Баронесо, я скоро повернуся.

— Мені треба було дещо повідомити панові Поноссу,— заперечив учитель.

— Любий мій,— провадив далі Сен-Шуль, ведучи того

до дверей,— я зрозумію, що ви маєте йому сказати, тож повідомте мені. Я буду вашим товмачем.

За кілька хвилин баронеса побачила їх уже перед церквою, захоплених жвавою розмовою й, видимо, зачарованих один одним. Оскар де Сен-Шуль завзято орудував своїм красномовством і позначав розвиток своїх думок, погойдуючи на ниточці своїм пенсне з такою упевненістю, що теща аж не впізнала його. Педантичний зятів тон її дратував: вона не припускала й думки, щоб цей хлопець міг бути не таким довершеним дурнем, як вона це собі постановила раз і назавжди. Коли вона оцінювала людей з іптолоктуального й соціального погляду, то тільки відразу й уже остаточно.

— Оскаре, друже мійі — гукнула вона повним презирства голосом.— Кидайте вже цього типа і йдіть сюди. Ми їдемо.

Вона навіть не глянула на нещасного Тафарделя, який уже налагодився був їй уклонитися. Бо вчитель дався на спокусу

благородним манерам Сен-Шуля, що їх супроводжували такі от лестощі: "Чорт забирай, любий мій, ви і я репрезентуємо культурний елемент,— я б сказав, еліту,— в цьому неосвіченому краї. Тож будьмо друзями! І зро7 біть мені таку приємність, заїхавши якогось дня до мене вх маєток. Там вас приймуть' без церемоній, як близького знайомого, і ми обміняємось думками. Визначним умам завжди корисно зустрічатися. Я це кажу за себе й за вас". Принизлива баронесина пиха повернула намірам учителя попередню їх завзятість, посилену досадою від думки, що його так одурили ці людці. А піп уже був думав, поки Сен-Шуль говорив, змінити спій допис до "Вісника виноградаря", дещо пом'якшити там вислови. Пом'якшити?! Та він їх зррбить іще гострішими, приправивши свою мову ущипливим натяком на адресу мадам Куртебіш, цієї заплiснявілої аристократки.

"Нехай,— зловтішно думав він.— Побачимо, що буде, коли заговорить преса".

Отже, ця зустріч, яка могла привести до примирення, навпаки, викликала озлоблення в однієї зі сторін, і наслідки його мали наробити чимало галасу.

Що ж до баронеси, то вона заявила кюре Поноссовіпро намір взяти в свої руки справи парафії і при найменшій нагоді звернутись до архієпіскопа. Клошмерльського кюре це налякало до краю.

— То це ви, моя люба? Скажіть мені, моя бідна пані Нікола, чи правда все оте, що мені розповідали? Для вас це страшне лихо...

— Ой і не кажіть, пані Фуаш, таке страшне!

— Мені казали, що вашого бідного пана Ніколу... Дошкульно вдарено... в делікатне місце...

— Так, пані Фуаш! Я так потерпаю...

Спершись на прилавок і прикривши рота рукою, пані Нікола дала докладні відомості.

— Там у нього геть усе синє,— тихо мовила вона.— Геть усе синє від такого удару. Знали б ви, як його вдарив той негідник...

—, Геть синє! Боже праведний, що ви кажете, пані Нікола! Який усе-таки гидкий світ! Геть синє, о господи...

— Та ще й опухло... ,— Опухло, кажете?

Пані Нікола стулила докупи два кулаки, показавши дуже прикрі подвійні розміри.

— Отако завбільшки...

Пані Фуаш, у свою чергу, стулила два кулаки, щоб оцінити те, що переходило межі її уяви.

— Отако завбільшки! — простогнала шановна комерсантка.— Який жах, пані Нікола! А лікар був? Що він каже? Принаймні він не зостанеться калікою, ваш любий Нікола? Яка б це була втрата для парафії, коли б такий гарний чоловік, як він, та не зміг більше повернутися до церкви в уніформі І Це через його презентабельність вийшла вся заздрість, мушу вам сказати: в неділю всі, знай, тільки й милувались ним! Якось д уже давно у мого Адрі-єна тож був опух на тім самім місці: підірвався. Але менший — як ото великі курячі яйця... А у вашого... Отако завбільшки, кажете? Важко повірити, моя люба пані! І цей удар геть вивів з ладу вашого пана Ніколу? Кажуть, він зовсім нічого не може?

— Треба, щоб він лежав і не ворушився. Що й казати — чоловік. У них у цьому місці вся сила. Впливає на весь організм, каже лікар.

— Бо й справді. Нехай хоч які вони сильні, а в цім місці такі уразливі! І воно таке відкрите, подумати тільки! Як ви його лікуєте?

— Цілковитий спокій і компреси, потім треба мазати всякими мазями й тримати у ваті, щоб уберегти від струсів. Я стільки маю клопоту, і це дуже мене непокоїть.

— Звісна річ, звісна річ. Я вам щиро співчуваю.

— Я вже відстраждала своє з розширенням вен і килою. Та й Нікола, хоч він ніби й дужий на вигляд, а слабує на розлад травлення та радикуліт.

— О-хо-хо, у кожного своє лихо! Тільки чого це ви стоїте? Сідайте, люба моя. Вип'єте зі мною чашечку кави, щоб трохи підбадьоритись. У мене є свіженька. Ви маєте клопіт з цим опухом, я розумію. І геть синє, кажете? Так не хочеться вас відпускати, люба моя пані! Проходьте з цього боку, пані Нікола. Нехай двері будуть розчинені, я бачитиму, хто заходить. Я, як завше, в поганому настрої, але це не заважає розмовляти...

В такий спосіб простодушна пані Нікола, прийшовши купити тютюну для чоловіка, стала жертвою співчуття з боку пані Фуаш, співчуття, що вважалось у Клошмерлі виявом найбільших світських тонкощів. Комерсантку вважали особою неабиякої освіченості й доброго роду, яку спостигло лихо — смерть зразкового чоловіка, що мав піднестись до визначної адміністративної посади. Папі Фуаш досконало володіла певною патетикою, яка доходила до сорця добрим клошмерлянам, і її слава визначної жінки навіювала довіру. Ніхто, крім неї, не вмів краще вислуховувати й давати скромні поради.

— Я. всього набачилась на своїм віку,—казала вона.— І то в вищому світі, моя люба! Взяти, скажімо, бали в ліонській префектурі, де збиралося вишукане товариство,— я на них ходила, люба1 "моя пані, так

просто, як оце ви заходите до мене в крамницю. О-хо-хо, як усе змінилося! Самі подумайте: у свій час я була на "ти" з пре-фектихою, розмовляла з нею відверто, як оце зараз з вами, а тепер на старість мушу розважувати тютюн! Можу тіль-ким тим похвалитися, що я шляхетного роду. І так сумно стає на душі... Але таке воно життя! Треба вдарити ли-; хом об землю, як ото кажуть.

Приблизно цими словами можна переказати легенду про себе, яку вигадала й поширювала пані Фуаш. Легенда ця була суцільним перебільшенням. Адрієн Фуаш і справді був служив при ліонській префектурі, але на посаді консьєржа. Займаючи її протягом двадцяти років, він особливо відзначився як стійкий картяр, майстер грати в більярд і вмілець випивати щодня по дванадцять чарок абсенту — таланти, завдяки яким цей чоловік у форменому кашкеті був незамінним компаньйоном конторських писарів-завсідників кав'ярні. А що пані Фуаш, зі свого боку, бралась виконувати доручення цих. панків, одержуючи для них. різні амурні листи, прр які їхні жінки не знали, то до цього подружжя всі ставилися вельми шанобливо. Коли у Фуаша почалась біла гарячка і він невдовзі помер, одностайна громадська думка була така, що його сумний кінець спричинила самовіддана служба. А вдові його приділено вигідну роботу в монопольній тютюновій крамничці, бо вона знала таємниці, які спричинилися б до драм у доброму-двадцятку сімей.

Пані Фуаш осіла в Клошмерлі з гідністю високородної дами, яка зазнала прикрощів долі. Поступово вона поза всяку міру перебільшила своє минуле. Певні плебейські вислови в її мові могли виказати ці перебільшення. Але клошмерляни не були обізнані з класичними зворотами, і їхня мова мала свої локальні тонкощі, на тлі яких вигідно вирізнялась говірка пані Фуаш. Тож ніхто не виявляв сумніву в її високому походженні, бо місцева гордість теж мала з неї свою вигоду. Стоячи понад простолюдом, пані Фуаш діставала на збереження найделікатніші таємниці. І охоче їх розповсюджувала.

Отож і цього разу завдяки турботам шановної комерсантки всі клошмерльські жінки скоро дізнались про тяжке лихо, яке спіткало Школу. Це нещастя викликало велике співчуття. Через десять днів, коли швейцар з'явився на вулиці, повільно переставляючи ноги й спираючись на ціпок, за його спиною з одного вікна до другого мовлено спочутливі слова, до неба простягувано стулені кулаки.

— Отакецькі...

— Подумати тільки!

— Страх і подумати...

— Правда ваша, страх!

— На них, мабуть, моторошно дивитися,— найголосні-ше від усіх казала Кароліна Лаліш із долішнього містечка, зітхаючи з жахом. Але ці прикидування нікого не могли обдурити, бо Кароліна Лаліш славилась як найбільш винюшлива кумася в Клошмерлі — її вже десятки разів ловили біля замкової щілини.

Ушкоджені органи Ніколи зажили неабиякої слави у клошмерлян, а в жіноцтва нові їхні розміри просто з думки не сходили. Пані ФуапЬ обережно підживлювала загальну увагу, вряди-годи підкидаючи новини та майстерно дозуючи тлумачення. А в день, коли бачила, що увага слабне, пускала свіжу велику новину:

— А тепер на них лущиться шкіра.

І громадська, думка знов мала над чим працювати.

Роза Бівак іде до баронеси звивистою дорогою в чотири кілометри завдовжки — ця дорога веде від Клошмерля до гордого замку Куртебішів, що стоїть край перших лісів, які правлять йому за заслон.

Звідти* він неподільно панує над долиною, і впродовж віків смиренні погляди клошмерлян несамохіть зводились до цього замку, що в ньому вони вбачали неодмінний щабель між своїм становищем і небом. Якийсь, відголос цього психологічного стану живе й у голові Рози Бівак. Мала до того сповнена покірливістю, що, безліч разів напоумлювана, вона вже не знає, чому підкорятися, а чому ні. Оця хвальна покора й призвела її до ганьби. Бо, підкоряючись отак усім і всьому, вона дуже просто підкорилася й Клодіюсові Бро-декену, не вбачаючи істотної різниці між цією покорою та іншими, з яких, правду кажучи, жодна їй нічого не коштує. Ця Роза Бівак дуже подібна до своїх предків, жі-пок середньовіччя, які пройшли, принижені й забуті, крізь жорпа сторіч у цій самій клошмерльській долині, де вони викопували свою чорну роботу, родили та годували дітей і страждали, як робоча худоба} не розмірковуючи, не бунтуючи, а потім покидали цю $емлю, непримітні, так і не збагнувши нічого з отієї неймовірної суєтливої пригоди, через яку вони народжувались й жили. Дуже подібна до цих жінок давнини і Роза Бів к: як і вони, вона мало думає й ніколи не розуміє, підкоряється чоловікам, впливам місяця, буденщині, заповідям природи й заведеним потребам за звичкою безвідмовного послуху і без гризоти, без будь-якого неспокою. Хіба що з деяким подивом, бо з нею трапляються дивні речі, однак цей подив відступає перед почуттям непереборної приреченості — найсильнішим людським почуттям, що дійшло до неї незайманим. Вона думає дорогою: "Ну що ж..." і "Оце маєш!" — ці формули є полюсами її розумової діяльності, що їх часом заступають фрази: "Справді дивно..." і "І все-таки нічого не вдієш". Однак це ще не значить, що вона по-справжньому думає. Ці слова скорше виказують хід навпомацки зародкової думки, неспроможної вирости до розмірів думки справжньої. Роза Бівак купається в приємних потоках, що ллються на неї зі сліпучого неба, зі свіжого повітря, із сонця, з краси речей, але ці відчуття її тіла не дають поживи її мозкові. Вона бачить зелену ящірку на тремтливих ніжках. І каже: "Онде маленька ящірка!" Виходить на роздоріжжя, вагається, в який бік іти, а потім вирішує: "Це, мабуть, осюди треба!" Пітніє й бурмоче про себе: "А печ,е ж сьогодні!" Цими зауваженнями вона констатує наявнісгь-ящірки, спеки та своїх вагань.

Люди кажуть, що вона грішна й дурна, оця мала Роза Бівак, дівчина-мати, якій щойно сповнилось вісімнадцять літ. Але йдучи сама дорогою, здорова, свіжа, зі своєю невизначеною, бездумною юною усмішкою на обличчі, вона мені видається зворушливою, майже гарною й такою хороброю, оця мала Роза Бівак, яка без опору скоряється своїй долі, бо добре знає, ще й як знає,— вона, яка не знає нічого,— що людську долю не одуриш, що жіноча доля, як не крути, здійснюється ловністю: дівчина стає жінкою і сприяє, віддаючи усю свою снагу й здоров'я, народженню нового світу.

Ця сільська дівчина гарна по-сільському, вродлива на свій манір, дещо незграбна і добре збудована для справ, які на неї чекають, вона має дужі руки, міцні ноги, широкий таз та повні груди. Неможливо тому, хто її бачить, як оце я, не відчути себе зворушеним від такої простодушної хоробрості, не всміхнутись їй, не підбадьорити ласкавим словом. Хода в неї тверда й спокійна, її дещо простакувате обличчя променіє величчю процесу, що в ній відбувається; це простує сама молодість, із бездумною впевненістю, новонародженою силою, юною й потрібною несвідомістю, без чого все перейшло б у світ дідів. Вона ступає далі, і це йде вічна ілюзія, а ілюзія — це правда людей, їхня бідна правда. Тож сміливіше, маленька Розо Бівак, маленька носійко праці, майбутнього й життя, сміливіше, бо дорога ще далека і такий це марний похід!

Роза Бівак не почуває ані гризоти, ані тривоги, її тільки непокоїть думка, що вона зустрінеться з баронесою. І ось вона справді заходить до замку, підіймається величними сходами, ось її проводять до порога великої кімнати, куди красивішої і багатшої, ніж середина церкви. Вона не наважується ступити на блискучий і небезпечний паркет. Чується чийсь владний голос, вона повертає голову. То до неї озивається баронеса:

— Це/ ви Роза Бівак? Підійдіть-но ближче, дівчинко моя. Отже, це Клодіюс Бродекен, як мені сказали, призвів вас до такого стану?

Зніяковіла й червона, юна грішниця ствердно відповідає:

— Так, це він, пані баронесо.

— Вітаю вас, панночко! Треба думати, вам десь дуже свербіло! І чого ж він вам такого нарозповідав, оцей хлопець, щоб вас звести? Поясніть мені, зробіть таку ласку.

Таке пояснення не до снаги Розі Бівак з її примітивними засобами висловлення.

— Він мені нічого не розповідав, пані-баронесо,— відповідає вона.

— Нічого не розповідав, кажете? Що далі, то краще. Ну, й потім?

Відкинута на свої останні позиції, мала червоніє ще дужче. А тоді пояснює своє падіння якомога простіше й щиріше:

— Він нічого не розповідав... Він мене взяв.

Ця відповідь, нагадавши баронесі час, коли вона сама не вдовольнялася словами, збиває її з плигу. Але вона провадить далі усе ще суворим тоном:

— Він її взяв, бачили таке! Він вас узяв, бо ви йому віддалися, маленька дурко! —

— Я не могла йому перешкодити, пані баронесо,— щиро відповідає колишня "дитина Марії".

— О господи! — вигукує господиня замку,— То це перший-ліпший баламут може мати від вас усе? Дивіться мені в вічі, панночко. І відповідайте.

На цей докір Роза Бівак відповідає цілком переконано. Правда, яку вона каже, додає їй духу.

— Е, ні, пані баронесо! Багато хлопців хотіли б закрутити мені голову, та я їх ніколи не слухала... Але Клодіюс — аж самій дивно...

Баронеса впізнає мову пристрасті. Заплющивши очі, вона поринає в спогади, де таких непереборних спокус ще й як багато. Коли вона їх знов розплющує, обличчя її лагідніє. Нараз вона досвідченим оком оцінює Розу Бівак, невисоке на зріст свіже дівча.

— Маленька хороша самичко! — мовить вона, пестливо плескаючи Розу по щоці.— Скажіть мені, дитино моя, а цей завзятець говорив вам що-небудь про одруження?

— Та Клодіюс згоден одружитись, але батьки ніяк не домовляться між собою через той виноградник на Бзн-Пант..

Нараз Роза Бівак заговорила впевненим голосом: пожадливість на додачу до покори — це один з первісних інстинктів, який вона успадкувала від жінок своєї раси. Ця малявка-селянка, і хоч яка молода, та все-таки знає ціну винограднику на гарній місцині. Баронеса, навпаки, цього не знає: вона надто високородна панія, щоб принижуватись до таких дрібниць. Тож Розі Бівак доводиться пояснити їй.причину суперечки між двома родинами. І Роза пояснює, плачучи, мов та Магдалина. Баронеса слухає її і помічає, що оцей потоп сліз не змінює рис обличчя малої.

"Щасливий вік,— думає баронеса.— Якби я отак заплакала, на кого б стала схожа! Треба бути молодою, щоб переживати так легко прикрощі".

— Заспокойтеся, дитино моя,— мовить вона.— Я візьму за барки цих скупердяг, і то негайно. Матимете ви свого Клодіюса разом з

виноградником, обіцяю вам.— А подумки додає: "Треба мені буде трохи навести лад у цьому краю голодранців".

Вона ще раз дивиться на Розу Бівак, таку просту, заспокоєну, схожу на троянду, щойно покроплену дощем. "Мила, дурненька й така правдива!" І каже їй на прощання:

— А-я буду хрещеною матір'ю. Але надалі будьте обережні! — І, всміхнувшись,— докидає: — Хоча тепер вже нічого не важитиме. Це важить тільки один раз. А взагалі то це дуже слушно, коли вчасно комусь віддатись. Ті, хто довго чекає, потім ніяк не можуть, наважитись на цей крок. Усім жінкам треба бути такими несвідомими...

Ці слова звернеш, не до Рози Бівак, яка вже вийшла і однаково б їх не зрозуміла. У неї в голові самий тільки

містечка.

— То що вона тобі сказала — добре чи погане? — питає Клодіюс, коли Роза підійшла ближче.

Мала по-своєму переказує розмову, і Клодіюс, якому Роза сягає по груди, цілує її в щоку.

— То ти задоволена? — питає він.

— Авжеж!

— Отак, слухаючись мене, ти вийдеш заміж найперша.

— За тебе, мій Клодіюсе,— тихо додає вона, п'яна від щастя.

Вони дивляться одне на одного, обоє щасливі. Стоїть чудовий спекотний день. Термометр, мабуть, показує тридцять у холодку. їм уже ні в чому признаватись одне одному.

Вони слухають привітальний концерт, що його пташки дають на їхню честь. І далі йдуть мовчки.' А потім Клодіюс каже:

— Ще три тижні отакої погоди — і буде добре вино!

Гпполіт Фонсімань заслаб на ангіну. У цього високого вродливого хлопця було ніжне горло. Уже кілька днів він не виходив з кімнати, і це турбувало Адель Торбайон. Не тільки турбувало, а й, треба додати, тішило й спокушало. Турбувало як господиню заїзду, яка відповідала за хворого під. своїм дахом. Тішило, бо Фонсімань, поки лежав, зачинившись, не підпадав під вплив іншої. І, нарешті, спокушало, бо Адель Торбайон почувала в серці велику ніжність до свого пожильця з огляду як на фізичні його якості, так і на прагнення взяти реванш перед Жюді Туміньйон, ненависною і звитяжною суперницею. Бажання помсти, яке дрімало в ній уже багато років, можливо, найдужче прихиляло її до Фонсіманя.

Одного ранку, коли Артюр Торбайон був у льоху, розливаючи вино у пляшки, Адель Торбайон піднялася до кімнати Іпполіта Фонсіманя, несучи тепле полоскання, при-готовапе за рецептом лікаря Мураля. (Цього хлопця шкода було кидати напризволяще, бо якби.більше нікому було

її Клодіюс. Він має чекати

замку до

поклопотатись про нього, крім; його Жюді, то бідолаха міг би й померти!) Від учора віяв поганий південно-західний вітер, провісник грози, яка все ніяк не могла зірватися, і розморене тіло Аделі Торбайон

прагнуло чогось, що б поклало край її тривозі, [тому гнітючому настроєві, який відбирав ноги й стискав груди. їй чомусь хотілося залитися слізьми, зробитись беззахисною, зітхати й невідь що кричати.

Вона ввійшла до кімнати й підступила до ліжка, де хворий Фонсімань відчував свіжий приплив сил, під'юджуваних любострасними мріями. Прибуття господині так доречно конкретизувало ці його мрії, що він обійняв стегна Аделі Торбайон з виглядом вередливої й хворої дитини, котрій закортіло попустувати. По тілу Аделі Торбайон розлилась заспокійлива ніжність, ніби врешті почалась гроза й великі дощові краплі освіжали їй гарячу шкіру.

— Не смійте й думати, пане Іпполіте! — мовила вона з удаваною суворістю.

— Навпаки, я про це дуже багато думаю, красунечко Адель! — відказав підступний юнак, що скористався з' незручної пози господині для своєї подальшої вигоди.

І, щоб показати, що тілиста жіночка таки дуже .займала його думки, він заходився доводити це діями, проти якпх всяка клятва видалася б сміховинною. Вельми стурбована господиня почала захищати честь Артюра Торба-йона перпгими-ліншими доказами, і то дуже слабкими:

— Схаменіться, пане Іпполіте, у мене внизу повна зала людей!

— Отож-то й є, красунечко Адель,— вперто провадив зрадливець,— і їх не треба примушувати, щоб довго чекали.

Він спритно засунув засув, який легко було дістати з узголів'я ліжка.

— Ви замикаєтесь зі мною, пане Іпполіте,— промимрила господиня заїзду,— а це вже негоже!

Забезпечивши собі про всяк випадок це виправдання, Адель Торбайон, як комерсантка, що знає ціну часові, без подальших церемоній лагідно піддалася. Ця добра жінка ховала під байдужим виглядом і простим вбранням справжнє вміння й чудові тілесні несподіванки, вельми цілющі — та ще й цо стількох днях вимушеної дієти — для чоловіка, що одужує після хвороби, і секретар суду високо оцінив їх. Господиня була не менш утішена й щаслива.

Фопсімань підходив до цієї справи з хорошими, вченими манерами, з відтінками, переходами й високою винахідливістю людей, що звикли працювати головою. ("Розумного чоловіка видно всюди!" — неясно подумала Адель. Іі враз її осяяла думка, що піднесла її щастя до апофеозу: "Д Артюр розливає вино в пляшки...") Атож, цей спритний, чарівний Фонсімань зовсім не такий, як Артюр Торбайон: чоловік її, звісно, дужий і здоровий, але він абияк прикладає свою силу, без усякої вигадливості.

— І все-таки,— мовила Адель Торбайон із запізнілою ніяковістю, поки стихав бурхливий прибій її грудей,— і все-таки я ніколи цього від вас не чекала, пане Іпполіте!

Ця двозначна фраза могла бути похвалою або й поблажливою доганою. Але Фонсімань дістав надто приємну винагороду, щоб відчувати якийсь неспокій. Це переконання дозволило йому прибрати вигляду вдаваної скромності.

— І ви не дуже розчарувались, бідна моя Адель? — спитав він, вдаючи співчуття і вибачливість.

Господиня заїзду потрапила в пастку, наставлену на неї марнославством гарного хлопця. Дивуючись із того, що здавна відкладану справу можна було зробити так просто, все ще сповнена щастя і вдячності, вона відповіла йому:

— Ой пане Іпполіте, відразу видно, що ви досвідчений чоловік!

— Якраз настільки, щоб тримати в руках перо?

— Який же ви все-таки шалапут! — ніжно мовила Адель, пестливо перебираючи волосся свого пожильця.

Вона знову відчувала у собі глухий неспокій, що брався десь із дивно розворушеного тіла. Але почуття обов'язку взяло гору. Виплутуючись із надмірних лестощів, якими її щедро обсипав чемний секретар, і хапаючи тацю, вона заявила:

— Треба піти подивитись, що робиться внизу! Якщо клієнти почнуть гукати, Артюр підніметься з льоху...

При цих словах вони всміхнулись одне одному. Схилившись над ліжком, Адель ще раз висловила свою ніжність:

— Повір мені, чудовисько, що це я вперше одурила свого чоловіка.

— Ну і як: не страшно?

— Дивна річ, що я зважилась на таке!

І добра господиня, кинувши на нього останній погляд, вислизнула в коридор і тихо причинила за собою двері,

Лишившись на самоті, Фонсімань повернувся до своїх мрій, значно збагачених цим епізодом, що вніс приємну відміну в його життя. Тепер він' дивився на себе, як на во-. лодаря двох найгарніших клошмерльських жінок, які до того ж запекло ворогували одна! з одною, через що пригода ставала ще пікантнішою. Він дякував долі, яка так легко дала йому ці дві блискучі перемоги. Відтак залишаючи осторонь

долю, яка не все зробила сама, він дійшов висновку, що в цих удачах і його особиста роль була неабияка. Фонсімань піддався витонченій втісі безмежного самозамилування. Далі він заходився порівнювати позитивні прикмети цих двох пристрасних жінок. Хоч їхні полюси притягання було розподілено по-різному, визначаючи в однієї і в.другої зовсім інші риси, як на будову та розподіл розмірів, вони обидві були привабливі, обидві були щедро наділені від природи. Жюді, можливо, була більш любострасна, більш співдіяльна в коханні, проте воркотлива податливість Аделі теж дарувала свою насолоду. У всякому разі, обидві вони були живим доказом цілковитої щирості,— з їхніми переконаннями, то їх скорше навіть треба було стримувати, оглядаючись на сусідів. Він радів, що одна була така золотиста блондинка, а друга така темна брюнетка. Ця протилежність буде добрим підохоченням, бо ж відмінна приваба, скрашуючи одноманітність застарілого зв'язку, сповнюватиме серце новим зачаруванням/ Після щойно зазнаної втіхи з 'Аделлю Фонсімань ще дужче відчув силу своєї прив'язаності до Жюді. Але ця прив'язаність не повинна чинити перешкоди щирому визнанню чеснот Аделі, що так просто, зручно й доречно віддалася, коли він занудився в своїй кімнаті і йому вже набридло читати. Його огорнула легка втома, повернувши йому цінну потребу в сні, що тікав від нього ось уже сорок вісім годин. Він сказав собі, що іще добре виспиться перед вечірнім полосканням, яке йому винесе Адель під четверту годину. Щн продумав нові способи, як підступатись до неї, щоб мати змогу оцінити ті приваби цього багатого тіла, які було залишено без уваги першого разу. Володіння буде повне тільки при тривалому вжиткові з випробуванням усіляких можливостей. Треба дійово застосувати весь свій досвід, щоб скласти собі остаточне уявлення. Він заплющив очі, і на уста йому набігла усмішка при думці про розмаїття втіх, яке таїло в собі це чарівне завдання,

— Адель... лагідна товстуха...— ніжно пробурмотів він.

Оце ще він спромігся подумати і, забувши про хворе горло, міцно заснув з тією внутрішньою полегкістю, яку дає чисте сумління в поєднанні зі спокоєм почувань.

Спустившись униз, ще розімліла від вишуканої насолоди, яку подарував їй вродливий секретар, Адель Торбайон вийшла й стала на порозі заїзду. Навпроти, на порозі своєї крамниці, стояла Жюді Туміньйон. Погляди двох молодиць зустрілися. Жюді Туміньйон вразив новий вираз на обличчі своєї супротивниці. Це вже не була зненависть ображеної жінки, що прагне відплати, а зневажлива поблажливість переможця до переможеного. Звитяжна й глузлива посмішка, що скривила уста господині заїзду, і та щаслива знемога, що нею вона вся так і сяяла, викликали у Жюді Туміньйон страшну підозру. В усій поставі своєї суперниці вона впізнавала ознаки тієї внутрішньої радості, через яку й вона часто зі зверхньою жалістю дивилась на інших жінок. Жюді не сумнівалася в причинах цього торжества. Відступивши в крамницю, щоб сховатися з очей Аделі Торбайон, вона стала пильно дивитись на вікно кімнати, де лежав Фонсімань, тужливо чекаючи, що її коханець, ледь помітно піднявши завіску, подасть знак, що зостається їй вірний у своїх думках, як він це звичайно робив по кілька разів на день, коли вони не могли зустрітися. Ал*е Фонсімань міцно спав і бачив легкі сни, де чудові в своїм розмаїтті жінки палко визнавали його не-перевершену в Клошмерлі досвідченість "у коханні. Красуня Жюді відчула нестерпний біль, що буває від передчуття зради. Між нею та її коханцем, від якого її відокремлювала відстань у кілька метрів, поставали всі перешкоди незаконного кохання. Вони й забороняли їй перейти цю відстань, щоб здобути докази, в яких вона відчувала таку шалену потребу. Багато разів того дня вона бачила на обличчі Аделі Торбайон ту саму посмішку, що виказувала певні наміри, і ця посмішка штрикала її, мов ножем у серце.

"Якщо це тільки правда... і я це знатиму напевне..." — думала вона.

У мозку в неї блискавично змінювали один одного плани помсти, та такі жорстокі, аж її врода, звичайно спокійна, прибрала лютого вигляду.

ВІТЕР ШАЛУ

— Як, як, хто я така?

— Брудна підстілка, пані. Брудна підстілка в домі — ось хто ви!

— А хочете, Пюте, я вам скажу, хто ви?

— В усякому разі, у мене нема отого паскудства з чо-ловікамиу що у вас.

— ЯкщЗ ~вас ніколи не чіпали чоловіки, то не через вашу чесноту, а через бридоту! Ви здохнете від цієї своєї злидацької чесноти!

— А ви... ви здохнете від поганої хвороби!

— Зате я повік не стану бігати за кюре. Знаю я про ваші зальоти, гидотнице!

— Чуєте, що вона меле, оця пришелепувата?

— Послухайте-но її, Бабетто Манапу, ви тільки послухайте оцю святу та божу! Вона.й кроку не ступить між людьми, щоб когось не образити. 4

— Таж вона обжерлася чоток, мов тої квасолі! А тепер і смердить ротом!

— Ідіть краще своєю дорогою, кумасю з пральні! Пір'їна тобі в зад, жебрацька коханко!

— А ти, Пюте, була б страшенно рада й жебракам, якби вони поласились на твоє гидюжне м'ясо. Та вони краще самі спатимуть під тином, аніж торкнуться до твоєї об-каляної гени!

і,

— Про що це ви тут сперечаєтесь, добродійки?

— Ви прийшли якраз вчасно, пані Пуапанель. Уявіть собі, оця погань, від якої в чоловіків враз уся хіть пропадає, і вона взиває інших брудними підстілками!

— Я вам усім скажу, спокусниці чоловічого роду: я вас зневажаю, панії мої!

— Коли вже казати правду, то чоловіки нам ніколи нічого лихого не робили. Як і те правда, що вони тобі нічого доброго не зробили, нещасна Пюте! В цім-то й уся твоя біда!

— Розпусниця!

— Сухоребра шкапа!

— А я чую — тут суперечка, панії мої, тож мерщій замкнула крамничку й чимдуж сюди... То що тут у вас на порядку денному, як казав мій Адрієн?

— Та знов оця біснувата Пюте завелася, пані Фуаш.

— Я не біснувата, я тільки виказала щиру правду оцій рудій!

— Щастя її, що нема близько Франсуа Туміньйона!

У неї аж надто отієї доброчесності, за яку він ще з нею поквитається, будьте певні!

— Хотів би я знати, панії мої, яка причина оцього галасливого зібрання серед вулиці?

" — Ви прибули саме вчасно, пане Кюдуане...

— Це все Туміньйониха, пане сержанте. Іду я повз крамницю...

— Це все Пюте, пане Кюдуане, я її зовсім не чіпала...

— Брешете, пані!

—— Сама ви брешете!

— Я не дозволю обзивати себе повійниці, яка ганьбить...

— Чуєте, що каже ця завидюща негідниця, пане Кюдуане?

— Гнилятина!

— Священикова сучка!

— Задеринога!

— Колупалка!

— Містечкова шльондра!

— Тебе й паличками гидко взяти!

— Товстогепа!

— А ти й зовсім без гени!

— Підстілка!

—— Муха без липучки!

— Годі, а то я!..

— А я вас не боюсь, скракля!

— Чуєте, як вона мене взиває?!!

— Ви чули, пане Кюдуане?

— Цього далі терпіти несила! 1

— В буцегарню її! ;

— Вона глузує, коли я йду вулицею!

— Та я цій старій дурепі й слова не сказала!

— Ця чорнописка!

— Воша ти паршива!

— Ви врешті замовкнете, обидві?! Хочете, щоб я викликав поліцаїв?

— Це вона, пане Кюдуане, ця гадюка...

— Замовкніть!

— Туміньйониха, пане Кюдуане, тільки й знає, що...

— Замовкніть, я вам сказав! Наказую вам замовкнути й забратися з дороги. Розійдіться по домах геть усі! Ще. тільки раз вас тут застану...

— Це не я, цане сержанте...

— Ви чуєте цю відьму з ризниці? Таж ви тут стояли, Бабетто Манапу; ви можете посвідчити...

Сержант Кюдуан схопив дужою рукою Жюстину Пюте за кістляву руку й потяг у завулок Ченців, погрожуючи відвести її просто до арештантської, якщо вона негайно не замовкне. Інші жінки поспішили сховатися в Божолей-ських галереях, щоб там обговорити цей яскравий випадок. Пані —фуаш на цьому зібранні вирізнялася особливо.

— І подумати тільки! — розводилась вона.— Мені в моєму віці бути свідком отакого неподобства! Мені, що прожила всю свою молодість серед високородних осіб, вихованих зроду-віку не підвищувати голосу, та таких чемних, що навіть, проходячи повз вас, вони казали "перепрошую", можете собі уявити? На язиці тільки й крутиться "спасибі", "прошу", одно чути "люба пані Фуаш" та "люба пані Фуаш", поштивість, яку лишень можна собі уявити, а ще ж і дрібні подарунки... Кругом така повага, карети біля порога, машталіри в шапокляках мов ті міністри, щоранку начищені до блиску ґудзики —— і оце тепер почути отаке під старість! Мабуть, це все оця війна, що через неї так змінився світ...

Щойно затихла суперечка біля Божолейських галерей, як у долішньому містечку, за п'ятдесят метрів далі, ви-<никла інша. Звідти долинало:

— Може, скажете, не ви вигадуєте плітки, що їх Ба-бетта Манапу скрізь розносить? Не ви, скажете?

— Ні, пані, не я. І прошу вас добре зважити все, що кажете!

— То, виходить, я брехуха, еге'

— Та вже ж так, пані!

— А ви завше кажете правду?

— Авжеж, так!

— Коли й кажете правду, то це, мабуть, уперше в житті. Так, уперше в житті, злодюжко!

— Стривайте, пані, я знайду, чим вам заткнути рота!

— Побалакайте собі, всі знають, яка ви!

— Та вже ж, пані, мене всі знають!

— Тільки це не додає вам честі!

— Навпаки, додає. Ще й якої, пані!

— А пам'ятаєте, як ви збрехали Туанетті Нюнан? Може, скажете, теж не ви?

— Та вже ж, пані, не я!

— — Т Берті нічого не брехали, і Марі-Жанні теж?

— Ні, пані, авжеж, ні!

— А в лісі Фон-Муссю з Босолейлем теж були не ви?

— Цікаво, з ким це там були ви, що так добре все бачили?

— А пам'ятаєте, як раз на базарі ви вкрали три козячих сири?

---— Ну, це вже занадто! З мене досить, чуєте? Авжеж, досить!

— З мене теж досить, бо сьогодні я це чую не вперше! Час кінчати з цим!

— Та вже ж, пані,, час кінчати!

— Ви таки в мене замовкнете! Бігме, вгрію праскою!

— Хто — ви?

— Еге ж, я! Годі вже! Я прищіпну вам язика, що ним тільки нужники лизати!

— Ану-ну, спробуйте! Я вас чекаю, пані. Авжеж, чекаю.

— Самі спробуйте, боягузко!

— Ось бачите — духу не стає! ч — Самі спробуйте, чуєте!

— Була б охота, а спробувати не страшно!

— Але ж ви не наважитесь, еге?

— Боюсь закаляти руки, пані, об усяку нечисть! Ав— жож, так, нечисть!

— Ви вже й так брудна по саме нікуди! Задрипанка!

— Я не ходжу вічно гола по кухні, як декотрі, що виставляються напоказ сусідам. КШ пані!

— Куди вам, красунечко, роздягатись догола з вашими двома торбами аж до пупа! СпрЬбуйте-но мені ще побалакати,— я вас так побалакаю, стара почваро...

Ось до якого шаленства дійшли сварки на вулиці, і такі сварки за останні дні вибухали раз у раз. Клошмерлян годі було впізнати. Але пора вже розповісти про ті нові події, які отак розпалили людей.

У Клошмерлі завжди подейкували, що нотар Жіродо відіграв нечисту роль у підготовці розрухів після баталії в церкві, і що цей облудник злигався з єзуїтами, від яких кюре з Монтежура діставав настанови до політичних дій.

Однак нічого цього ніколи не було доведено, і все можна тлумачити як завгодно, не вплутуючи сюди ще й єзуїтів. Але досить імовірно, що нотар Жіродо й справді — з ненависті до Бартелемі П'єшю, якому він повік не міг простити його першенства у Клошмерлі,— роздмухував розрухи, хоч як саме — ніхто не міг сказати напевне. Бувши дипломованим міністерським урядовцем, Жіродо —нишком думав, що в мерії по праву мав би порядкувати він, а не якийсь там селюк. Так він називав П'єшю позаочі, дарма що приймав мера вельми ґречно. Але П'єшю не ловився на т ачок і в найважливіших своїх фінансових справах радився з нотарем із сусіднього містечка.

У Монтежурі, цьому сусідньому містечку на дві тисячі жителів, до якого від Клошмерля було шість кілометрів нерівної дороги, порядкував дуже завзятий кюре разом із войовничими парубчаками, з яких він власними зусиллями сформував загін католицької молоді. Весь запал цих хлопців віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти літ.скеровувався на корисні для церкви побоїська. До того ж між Монтежуром і Клошмерлем здавна існувала ворожнеча, спричинена тим зухвальством, з яким

клошмерльська парубота повелася із монтежурськими дівчатами у 1912 році на храмовому святі в Монтежурі. Відтоді між клошмерля-нами та монтежурцями ніколи не припинялись бойові дії. З цих баталій клошмерляни майже завжди виходили переможцями — не тим, що були дужчі, а тим, що показували себе —хитрішими й винахідливішими, що використовували підступні засоби більш доречно й більш рішуче, Свою вигадливість у військовій майстерності вони, безперечно, завдячували схрещенню народу, який проживав колись на цих землях, із різними завойовниками. Мон-тежурцям було завжди дуже прикро, що супротивники перевищували їх підступністю: клошмерляни неперевершено заманювали ворога в засідки, де його щедро молотили, маючи перевагу в силі, в чому, власне, полягає мета всякої стратегії, мета, якою не гребував і сам Наполеон. Оскільки монтежурці єднались під священним знаменом, то вони вважали себе божими воїнами, і тим кривдніше їм було повертатися від єретиків з наклепаними обличчями. Вони розповідали, що покидали по ровах силу відлупцьованих клошмерлян, та ці розповіді, хоч і рятували честь, не могли заспокоїти самолюбства. Звідси можна зробити висновок, чи могли монтежурці відкрито втручатися в клошмерльські справи, знаючи, наскільки це для них ризиковано. Запекле-бо монтежурське вояцтво чуло неабияку відразу до дубців та кованих черевиків клошмерлян.

Проте потай уночі монтежурці почали навідуватись до Клошмерля. Ніхто не бачив ані як вони прибували, ані як відбували, але деякі жителі чули гомін та порипування велосипедів, що мало припадати на час утечі зловмисників. Уранці виявлювано сліди їхніх відвідин: образливі написи на дверях мерії, Божолейських галерей та у лікаря — доказ того, що їм дано точні настанови. Якоїсь ночі було пошматовано муніципальні оголошення й побито вікна мерії. А одного ранку побачили, що хтось зафарбував у червоний колір солдата на пам'ятнику загиблим — гордості Клошморля. Пам'ятник зображав групу: молода жінка, символ Франції, поклала руку на плече солдатові з енергійним обличчям, що прикривав її своїм тілом, наставивши на ворога багнет.

Можна собі уявити, яке вранці справив враження на клошмерлян оцей червоний солдат на головній площі! Старі й малі озвалися одним-єдиним зойком: "Чи ви бачили таке?!"

Весь Клошмерль зібрався в горішньому містечку. Солдат, заквацяний червоною клейовою фарбою, був цікавий на вигляд, однак гнів клошмерлян був великий. Не стільки через колір — сам по собі приємний,— як від образи. Шатія Фаде пропонувала піти пофарбувати на чорне або червоне пам'ятник загиблим у Монтежурі, який' так само символізував спокійну Францію за спиною безстрашного солдата. Але ця пропозиція нр залагоджувала справи. Терміново зібрали раду, щоб ОБГОВОРИТИ становище. Лікар Мураль сказав, що червоний колір войовничий і надає пам'ятникові ту перевагу, що його дужче видно. Він запропонував зберегти цей колір; дбайливо наклавши ще один шар фарби. Ансельм Ламолір завзято виступив проти й виклав моральні міркування опозиції. Червоний колір, сказав він, це ' колір крові. Не годиться змішувати спогади про кров зі спогадами про війну. Людей, забитих на війні, слід зображувати мерцями в ідеальному вигляді, славному й упокоєному, щоб ніщо нице, непристойне чи то сумне не затьмарювало пам'яті про них. Треба, мовляв, подумати про молоді покоління, яких ми маємо виховувати на культі традиційного усміхненого героїзму французького солдата, котрий уміє вмирати кокетливо. Існує неповторна манера вмирати на війні, що вважається чисто французькою,— вона, напевно, береться з національного духу, найвищого в світі, як це кожному відомо. При доречній згадці про цю вищість по всій раді перебіг патріотичний дрож. Кількома подальшими випалами свого красномовства Ламолір остаточно добив супротивника.

— Можливо, люди, які розтинають трупи, нічого святого не шанують. Але це не значить, що у нас, селюків, менше почуття ідеального, ніж у блазнів з міста. Треба їм це показати.

Красномовство, що спирається на факти, завжди переконливіше. Ансельм Ламолір умів якось особливо гарно говорити про загиблих на війні. Війна в нього забрала трьох небожів і зятя (сам він був

залізничним сторожем цілі п'ять місяців від початку війни, через що тепер належав до категорії жертв війни. "Мертві щасливіші за живих, які ще можуть зазнати бозна-якого лиха"). Отож його думку підтримано й вирішено запросити спеціаліста, котрий би поновив попередній колір пам'ятника.

Та сталася поважніша подія. Якось уночі, близько третьої години перед ранком, увесь Клошмерль здригнувся від вибуху. 'Довге відлуння викликало спершу думку про землетрус, і клошмерляни злякано занишкли, питаючи себе, чи вони ще довго займатимуть горизонтальне положення у вертикальних будинках. Потім найсміливіші подалися на вулицю. Запах" вибухівки привів їх до завулка Ченців, і невдовзі, оскільки вже почало світати, люди побачили, що сталося. Динамітна шашка, покладена під убиральню, пошматувала загородку, і відламками розбило велике церковне вікно. Цього разу жаль взяв обидва табори. Таке варварство викликало обурення. Двох монтежур-ців, заскочених на другий день десятком хоробрих клошмерлян, було побито мало не до смерті.

Рівнобіжно з цим частішали сварки між окремими мешканцями, втягуючи представників обох партій, а все це ще дужче каламутило уми. Щодо цих сварок, то треба спинитись на них осібно.*

Свою молоденьку служницю, таку собі Марію Фульяве, Жіродо нещадно прогнали одного дня, навіть не заплативши їй грошей, бо вона, мовляв, ганебно зазіхала на особу юного Рауля Жіродо, виховуваного в отців-єзуїтів, хоч насправді провина була взаємна. Нотарів син мав близько сімнадцяти, а дівчина трохи менше дев'ятнадцяти літ, і доброчесний батько звинуватив в усьому нещасну дівчину, як старшу. Великий був батьків гнів, коли він дізнався, що його син, майбутній міністерський урядовець, під його дахом ділить ліжко зі служницею! Однак виглядало на те, що почин у цій справі, явно несумісній з добропристойністю нотаревого дому, зробив Жіродо-мо-лодший, який уже проявив себе й іншими потаємними вчинками.

Рауль Жіродо мав, зі свого боку, кілька виправдань. По-перше, юна служниця була більш ніж треба податлива: найнята для всякої роботи, вона не знала, де кінчається послух перед господарями. Соціальний устрій видавався чимось страшним для простої и боязкої істоти з далекого гірського сільця. Переслідувана по закутках брехливим студентом колежу, котрий міг зробити так, щоб її прогнали, вона кінець кінцем погодилася на його пестощі, які їй забезпечували заступництво й робили не такою самотньою в цьому домі, де всі нею попихали, наганяючи на неї страх. Ця Марія Фульяве не була гарна, але мала досить принадний рум'янець і особливо пишно розвинені груди, що їх вигляд до краю збурив хлопця, який, страждаючи по дев'ять місяців на рік від суворого інтернатського режиму, день і ніч терпів муки від владної зрілості. За цих умов зближення між юною служницею й сином нотаря стало неминучим. Останній приїхав на вакації, твердо вирішивши з'ясувати кілька істин, не передбаче-пих навчальною програмою єзуїтів, і Марію Фульяве послала сама доля, щоб дати йому всі необхідні пояснення.

Робила вона це так само мовчки й ретельно, як і загадувану роботу, не думаючи, що через це має право входити зі своїм молодим господарем у панібратські стосунки. Спільна недосвідченість обох початківців нарешті привела до розв'язки й задоволення, що його частку скромно брала й Марія Фульяве. Хоч частки ці1 було розподілено не завжди справедливо, обопільні нічні втіхи зміцнили прив'язаність служниці до своїх господарів, що сприятливо позначилось на її роботі.

— Ця дівчина помітно обтесалася від кінця липня. Вона вже здається мені менш дурнуватою,— охоче приказувала пані Жіродо, якій не так легко було догодити.

— Еге ж,— погоджувався нотар,— вона мовби вихова-ніша стала. Я бачу, що й Рауль останнім часом змінився на краще. Зробивсь якийсь розсудливіший, спокійніший. Читає, чого з ним ніколи не бувало, не тиняється вічно по місту, як у ті роки. У мене таке враження, що він береться за роботу.

— Він уже в такому віці, коли починають серйозніше дивитись на деякі речі. В нього формується характер.

Однак нічого з цього поступу не було враховано, коли вийшло наяву, як глибоко проникла Марія Фульяве в інтимність сім'ї й завершила виховання нотаревого сина, її прогнали всю в сльозах, і вона пішла, скрізь щиросердо розповідаючи про своє лихо. Скарги її неабияк дискредитували родину Жіродо й церковну партію.

— Які 5к4?о мерзотники "оці Жіродо! — казали люди.

— У них чотки близько від ширіньки!

Але Марія нарікала не на всіх Жіродо однаково.

— Особливо лиха була господиня,— казала вона.— Бо господар дуже дбав про моє здоров'я. Він завше боявся, щоб я не заслабла, і все мені казав: "Ой Маріє, які в тебе великі й гарні груди! Гляди, Маріє, гляди, щоб з ними нічого не сталося. Тобі не боляче, коли я беруся отак?" — завше питав у мене господар по закутках. Він дуже про мене дбав, бо дівчата, казав він, дуже за них бояться. Він мені не раз закладав за пазуху папірця в п'ять франків, а двічі запхнув навіть по десять. "Це,— казав він* мені,— для маленької Марії, в якої такі гарні груди!" Хороші то були місяці, поки господиня не взнала!

— Ну, а як же Рауль, Маріє?

— Він просто брав мене, не питаючи. А я була така сонна. Поки зберуся захищатись, то вже й по всьому.

— Тобі треба було кричати, Маріє!

г— Мені було дуже соромно, щоб хто взнав...

— А що було далі, Маріє?

— А далі я ніби й звикла. І менше стидалася.

— Мабуть, мала з цього велике задоволення?

— Куди подінешся, коли вже почала,— казала я собі. Тільки це мене ще дужче стомлювало. І я не мала від цього ніякого пожитку.

— То Рауль дуже гарячий?

— Він молодець. Бувало, я падала від сну, особливо після прання та коли прибирала в суботу. Тоді він утішався сам, я навіть нічого не чула, мені було геть зовсім байдуже...

Одного дня раптом десь пропала Клементина .Шавень, суперниця в благочесті Жюстини Пюте. Вона вийшла кудись увечері й не вернулась ні того дня, ні другого — небувалий випадок зі старою панною. Сусіди сполошилися і кинулись на розшуки — трохи з цікавості, а трохи в неясному передчутті якоїсь незвичайної події: ці риси були в них, видно, розвинені дужче, ніж хвалене їхнє почуття милосердя.

Встановили, що напередодні Клементина Шавень пішла до Пуальфара. У нього вона хотіла спитати поради щодо болю, який у неї почавсь, як гадали, від фіброми — наросту, та ще й у досить делікатному місці. Стара панна вважалась однією з тих аптечних завсідниць, які мріяли створити для Пуальфара домашнє вогнище, де б його старість протікала в мирі, скрашеному молитвами. Вона ко-ристала з усякого приводу, навіть зі своїх інтимних недуг, щоб привернути вдівцеву увагу до несправедливо не-хтуваного й ще придатного для доброго вжитку тіла. Тож усі розшуки скерували в тому напрямку.

Було доведено, що сам Пуальфар від попереднього вечора-теж не подавав ніяких ознак життя. Привчений до раптових зникнень

дивакуватого хазяїна, його помічник Базеф, не вельми турбуючись, зачинив. у належний час аптеку, де вже звик порядкувати сам. Однак збіг між двома зникненнями давав привід думати про відсутність Пуальфара зовсім інакше. Помічник ніби пригадував, що бачив напередодні, як Клементина Шавень заходила до Пуальфара, а от чи виходила — цього сказати не міг. Його примусили піднятися до хазяїнового помешкання над аптекою. Невдовзі він повернувся й покликав жінок,

— Підіть самі подивіться,— сказав він,— там, здається, робиться щось дивне... і

В коридорі їм ударив у ніс запах воску й ладану, а коли вони постукали, за дверимаі зчинилась якась велика метушня. Потому почувся лютий голос, в якому насилу впізнали голос,Пуальфара:

— Забирайтеся геть, пекельні могильники!

Ці бентежні речі супроводив вибух пронизливого й ще бентежнішого сміху: адже доти ніхто в Клошмерлі не чув', щоб аптекар сміявся. Помічник знов застукав У двері.

— Це я, пане Пуальфаре,—мовив —він.— Я, Базеф!

— Базеф. помер,— почулось у відповідь.— Весь світ вимер. Позоставались тільки пекельні гробарі!

— Ви бачили Клементину Шавень, пане Пуальфаре?

— Вона мертва. Мертва, мертва, мертва!

І знов почувся сміх, страшний і моторошний. Двері лишалися зачинені. Запала тиша. Занепокоєні жінки зійшли вниз, щоб обміркувати

дальші дії. У цей час вулицею саме проходив Босолейль і його гукнули всередину на пораду.

— Треба заявити Кюдуанові,— заявив, подумавши, Босолейль.

Покликали сержанта, а з ним і слюсаря. Ті тихо піднялися нагору, щоб висадити двері зненацька. Двері легко піддалися, і перед усіма постало страшенно дивовижне видовище. Вікна були зачинені, штори опущені, кімната тонула в швмороці, ледь-ледь освітлювана блиманням свічок, розставлених круг ліжка, та ще в чашечках потріскували ароматичні пастилки. На килимку перед ліжком, стоячи навколішки у скорботній позі 'й'тжовавши галову в руки, бовванів Пуальфар. А на ліжку непорушно лежала Клементина Шавень. Допитливі клошмерляни вдерлися так щвидко, що аптекар не мав часу й опам'ятатися. Він підвівся на гамір і глухо мовив, прикладаючи пальця до уст:

— Тихше! Вона мертва. Мертва, мертва, мертва! Я її оплакую. Ніщо нас тепер не розлучить.

— Якщо вона мертва,— зауважив Кюдуан,— то її тут залишати не можна.

Пуальфар хитро всміхнувся.

— Я її забальзамую, люди добрі,—мовив він.—І виставлю у вітрині.

Базеф спробував був повернути хазяїна до дійсності, нагадавши йому про його професійні обов'язки,

— Пане Пуальфаре, клієнт просить іпекакуани. Де ви поставили іпекакуану?

Аптекар з великим співчуттям подивився на свого помічника.

— Брехливий нікчемний кретине! — просто відказав він.

І нараз розлютився, вхопив свічника й, несучи його у витягненій руці, рушив на ошелешений людський гурт — чисто мов той архангел у ярмулці з китичкою.

— Геть, мерзенні блюзніри! Геть, пекельні гробарі, перебрані чорти!

— Таж він з глузду зсунувся, хіба ви не бачите! — вигукнув завжди тямущий Босолейль.

Усі кинулись до нещасного Пуальфара, який відчайдушно відбивався, горлаючи:

— Моя кохана померла. Вона мертва, мертва, мертва!

Пуальфара зв'язали й відвели вниз, а тим часом побігли по лікаря Мураля, щоб він зайнявся Клементиною Шавень.

Вона не була мертва, як це встановив Мураль, а тільки в глибокому схожому на летаргічний сні, викликаному штучними засобами. * ;

— Якби я знав, що їй дали...— мовив лікар, дивлячись на непорушне тіло старої панни.

Розглядаючись довкола, він помітив на круглому столику дві чашки і попросив Базефа провести аналіз їхнього вмісту. Аналіз показав наявність сильного снотворного, далі Мураль легко дізнався, якого саме,

перевіривши замкнуту на ключ шафу, де зберігались "ОТРУТИ. І відразу вжив необхідних заходів.

Клементина Шавень очуняла в незнайомій кімнаті, заповненій стривоженими й страшенно зацікавленими жінками, які чекали, коли вона нарешті заговорить.

— Де я? — Жалібно спитала аптекарева жертва.

— А ви нічого не пригадуєте?

— Ні, нічого.

— Мабуть, це й краще,— єхидно прошепотів хтось у гурті.

Це озвалась Жюстина Пюте, що прибігла в числі перших; звертаючись до сусідів, вона докинула:

— На цілісіньку ніч зачинитися з цим божевільним! Як подумати, що могло статись,— аж мороз дере по шкірі.

Читач уже знає про Пуальфарові дивацтва й розуміє, що нічого лихого не сталось. Але становище старої панни залишалось невизначеним: пролежавши без пам'яті чотирнадцять годин, вона ніяк ЦЕ могла точно дізнатись, який у неї фізичний стан. Дляі цього їй треба було звернутись на обстеження до лікаря Мураля. Боячись найгіршого, вона на це не зважувалась. Померти їй судилося через сім років від операції, так і не дізнавшись, чи вона мала цілковите право до кінця життя називатись панною.

Пуальфара лікували протягом шести місяців у божевільні, де психіатр нової школи застосував до свого пацієнта метод дедалі докладніших зізнань. Розворушена запитаннями, пам'ять аптекаря виказала його таємницю: у чотирнадцятилітньому віці він уперше відчув

статевий потяг у ногах ліжка, де лежала його мертва кузина двадцяти трьох літ, яку він потай пристрасно кохав. Запах квітів, змішаний із запахом трупа, особливо подіяв йому на юну плоть, і відтоді його потім завжди тягло відтворити це приємне почуття. Це поступово вирване зізнання допомогло вилікувати Пуальфара повністю. З лікарні він вийшов із додатковою вагою в дванадцять кілограмів, з рум'яним і веселим обличчям. Та коли він знов з'явився у Клошмерлі, клошмерляни натякнули йому, що тепер не довіряють його лікам. Тоді він перебрався до невеличкого містечка От-Савуа, де його й тепер вважають душею товариства.

Що ж до Клементини Шавень, то вона назавжди втратила свій' авторитет, бо її лютий ворог, Жюстина Пюте, одним тільки словом, що нашептав їй лихий геній, увіко-вічнила прикрий спогад про ту безславну ніч. Жюстину вже не вдовольняли наклепи позаочі на нотерпілу суперницю: вона хотіла заявити тій у вічі своє презирство. І вона при кожній нагоді зачіпала Клементину, щоб почати суперечку, якої та все уникала. Але врешті Клементи-ні Шавень терпець увірвався. Вона не змовчала. А Жюстина Пюте, цього тільки й чекала.

— Я дивуюся,—сказала вона,—з вашої гордості, потому як ви дозволили з собою таке зробити.

— Що саме я дозволила з собою зробити? — спитала Шавень, стаючи в оборону.

І тоді Пюте привселюдно мовила це жахливе слово:

— Таж усі добре знають, бідна дівчинко, що ви дозволили себе ПУАЛЬФАРУВАТИ!

Від того часу слівце "пуальфарувати" назавжди ввійшло в клошмерльську говірку.

✓

ВІТЕР ШАЛУ (Продовження)

Поки стільки подій ішло своїм швидким плином, небезпечно переплітаючись між собою, вибиваючи із звичної колії родини та ламаючи добрі давні звичаї, які ось уже три чверті сторіччя створювали щастя Клошмерля, кохання плюндрувало нове серце, і то серце особи визначної з огляду на її соціальний стан. Люди високого походження не можуть кохати так просто й природно, як це заведено серед плебеїв, де кохання не спричинює ні переміщення капіталів, ані нерівного шлюбу.

Схилімося ж на мить над ніжною постаттю дівчини, свіжої й цнотливої, яка переживає то радість, то смуток, то велике захоплення, то глибоке пригнічення, що беруться їй просто з душі. Завжди й попри все вона чарівна, і ніколи глибоко не відчуває ні болю, ні сподівань, що в неї легко змінюються, як от небо міняється, — характерна прикмета істот, народжених для беззастережного кохання, на голос якого вони вирушають, тільки-но їм у поле зору потрапляє об'єкт пристрасті. Така була в свої двадцять років Ортанс Жіродо — закохана по вуха. Ще ж і те слід сказати, що вона була гарна собою, та й серце мала палке.

Коли взяти до уваги Іасента Жіродо і його жіпку_— подружжя, яке, з огляду на власний досвід, вважало дії, пов'язані з зачаттям,, ганебними для всього людського роду,— то воно дивно, як це така, замріяна врода, таке трепетне серце могли з'явитися в іц>ому середовищі. Нотари-ха (пихата, обличчя червоне від невиліковного нетравлення десь від тридцяти років, волосся" рідке й сухе, очі невиразні, уста принадні, як ото вічко в тюремній камері, у дівоцтві Філіппіна Тапак, з роду Тапаків-Донделів, багатих діжонських бакалійників, украй засліплена своїми привілеями й переконаннями, своїм походженням і посагом, портретами своєї родини у себе в вітальні, своїм талантом гри на піаніно та хистом до пірогравюри) була здорова, сухоребра жінка, яка своєю худорбою охолоджувала будь-які любовні: зазіхання і відбивала охоту навіть у власного чоловіка.

Вона була вища на цілу голову за нотаря, тонконогого, клишавого та. вузькогрудого, що був жалюгідним спільником по "ліжку,— уся його велич містилася в поважному животі, такому дивовижному, що він нагадував скорше великий гнійник, аніж мішок з нутрощами. Довгий і загострений ніс ніби вистромлявся назустріч усім запахам. Сіре солодкаве обличчя було наче виліплене з— м'якої глини, що втікала під накладний комірець брезклими зморшками, як у товстошкірої тварини. Але нещирі, жорстокі й жовтаві очі, зволожувані білуватою рідиною, бігали з крижаною жвавістю, що виказувала в усій його істоті, як і в усіх його вчинках, прагнення витягти з усього якомога більшу грошову вигоду. Ця панівна пристрасть уособлювала вдачу пана Жіродо й визначала його поведінку. Є закони, які дозволяють грабувати вільно й почесно,— ними й послуговуються хитрі вельмишановні мерзотники. Він ці закони знав як свої п'ять пальців, вміючи обійти кожен і так заплутати суперечності, якими вони аж кишіли, що жоден експерт не міг ні до. чого докопатись в його оборудках.

Тож як від цих двох потворних прояв, обтяжених одна претензійною буржуазною глупотою, а другий законним шахрайством, та народилась чиста чарівна донька — годі й пояснити. Безперечно, доведеться звернути все на духовні* примхи атомів, на відродження клітин, які, стомившись бути жертвами повсякчасних неморальних потягів у тілах огидних Жіродо, розцвіли одного чудового ранку в прекрасній Ортанс. Ці загадкові чергування репрезентують закон рівноваги, що дозволяє світові існувати, не лриходячи до повного занепаду, .Часом на гноївках потворності, скупості та ниць нахилів пускають коріння рідкісні квіти. Не усвідомлюючи цього сама,— та й ніхто круг неї цього не усвідомлював,— Ортанс Жіродо втілювала ту тендітну довершеність, яку природа часом пускає поміж страхітливий люд, так, як ото вона простягає веселки в небі на знак своєї химерної приязні до нашої злиденної раси.

Щодо вроди, то Ортанс Жіродо було далеко до Жюді Туміньйон. Та й ніхто їх не вважав суперницями, бо ж їхні поля дії були зовсім різні і гучна слава однієї не применшувала слави другої. Кожна уособлювала

жінку в одній з двох стадій життя: перша вродилась, щоб у своєму розквіті побути в ролі молодої дівчини й нареченої, тим часом як друга колись перескочила, не віддівувавши, в заміжнє життя, завдяки чому набула сталої незалежної вроди, що так полонила чоловіків. Яскрава тілиста краса Жюді неминуче викликала плотські почуття без усяких сентиментальних двозначностей, тоді як стримана врода Ортанс вимагала терпіння й потребувала співпраці душі. Одна поставала в звабливій цинічній голизні, а в натурі іншої розкривалось таке, що присоромлювало зухвалу уяву.

Ортанс Жіродо найкраще описати тільки через порівняння. Але хай читач спробує уявити її собі так: вона гнучка, тендітна, хоч і з округлими свіжими формами; має довірливу усмішку, темно-русяве волосся, яке забирає в неї надмірну лагідність блондинок, водночас рятуючи її від гордої суворості брюнеток. І вона кохала.

Кохала вона юного поета-неробу, такого собі Дені Пом'є, хлопця, щоправда, завзятого й веселого, дарма що мрійника, який доводив до розпачу батьків, як то звичайно молоді поети й художники, навіть найгеніальніші, оскільки їхні таланти визнаються тільки з часом. В тоненьких часописах за підписом цього хлопчини зрідка з'являлися дуже дивні вірші, прикметні головно тим, що їх друковано найвигадливішими шрифтами. Він цього й не заперечував, казав, що пише "для очей", і мріяв заснувати так звану СУГЕСТИВНУ школу. Однак, пересвідчившись, що поезія в наш вік — кепський засіб будити маси, Пом'є змінив зброю. Він відзначався честолюбством, запалом, великим хистом переконувати, самовпевненістю, а також тим, що вмів зацікавлювати жінок. Ще зовсім молодим він поклав собі за мету прославитись і визначив для цього термін — до двадцяти п'яти років; але почавши без-

славно двадцять шостий рік, вирішив надати собі відстрочку до тридцяти. Він вважав, що чоловікові, який не здобув слави до тридцяти років, нема чого затримуватись на цьому світі. Виходячи з цієї засади, він узявся за велику роботу— написати багатотомну серію романів,

трагедію у віршах (відновлюючи цей жанр) і три комедії. Він мріяв також написати — між ділом — кілька детективів. Але, на жаль, цей жанр вимагав, на його думку, диктофона — приладу, на який треба було затратити чималу суму грошей.

Дені Пом'є відзначався особливою манерою творчої праці. На палітурках багатьох зошитів він понаписував заголовки своїх творів, а-потім став чекати годин натхнення. Він вважав, що витвір мистецтва має писатись, так би мовити, з голосу богів і майже без правок, а також без усяких зусиль, які тільки зіпсували б справу.

Просидівши досить довго в Ліоні під приводом навчання, Дені Пом'є уже півтора року жив у Клошмерлі. Вдаючи тут, ніби в нього творча робота, він був тільки зайвим ротом у родині, яка вважала його невдахою і неробою, що ганьбить працьовитий рід дрібних землевласників. У нього було задосить дозвілля, щоб підсотатися до Ортанс Жіродо й закидати її поетичними листами, які справили належне враження на цю ніжну натуру.

Неможливо розгадати всі хитрощі, до яких вдавалися Ортанс, Дені, щоб бачитись і листуватись. Найнелукаві-ша дівчина виявить безмежну вигадливість, скоро якийсь баламут закрутить їй голову. Вдома Ортанс кілька разів згадала в розмові Дені Пом'є. Обуреними відгуками всі Жіродо дали їй наздогад, щоб вона й не сподівалася дозволу на одруження з цим хлопцем, і навіть більш того: згодом рідня почала насідати на неї, щоб вона пішла за Гюстава Лагаша, сина батькового приятеля,— для батька це був би майбутній помічник, вихований у такому самому дусі, що й він. У розпачі Ортанс вилила все своє горе тому, кого вважала своїм справжнім нареченим.

Життя здавалося дуже легким цьому поетові, який був на "ти" з богами і запанібрата з музами: він владно порядкував своїм майбутнім, не маючи сумніву, що йому судилася славна доля. Його родина погодилася пожертвувати десять тисяч франків, аби він спробував щастя в Парижі й більше не потикався додому. Цих десяти тисяч на

додачу до суми, що її могла одержати Ортанс за кілька власних коштовностей, мало б вистачити па перші видатки в пригоді, якій, на його думку, судилося проторувати йому чарівну дорогу до слави.

Він вирішив узяти Ортанс, і то так, щоб це сталося зненацька. Спершу він дав їй прочитати кілька старанно підібраних романів про ніжну любов, чим поступово довів дівчину до стану ніжного захвату, який позбавив її здатності оборонятись. І все відбулося дуже швидко серед мальовничого поля в день, коли нотарева дочка йшла до Вільфранша брати урок гри на піаніно. Надто довірлива Ортанс стала жінкою, навіть не випустивши з руки нотної теки, що й оберегло її від усякого страху. А оскільки її сором, пробудившись запізно, вже не міг нічого повернути назад, вона вирішила за краще схилитись перед доконаним фактом, закохано поклавши голову нак плече Дені Пом'є. А цей заявив, сміючись, що дуже задоволений, дуже щасливий, дуже гордий, і у винагороду прочитав їй свою останню поему. А потім сказав, що така безцеремонність у дусі традицій Олімпу і найкраще личить поетам та їхнім коханкам, бо вони не можуть поводитись як прості смертні. Ортанс, яка ставила запитання, наперед вірячи відповідям, і цього разу повірила, вона слухала його з заплющеними очима, чим знов скористався пройда, щоб "пересвідчитись, чи то був не сон", як він лагідно мовив по всьому. Ортанс, мало не божеволіючи, і сама питала себе, чи це їй, бува, не сниться. Пізніше, вертаючись додому вже сама, вона, дивувалася, що дівоча доля може визначатись так несподівано й без попередження і що молоді дівчата так швидко дістають розгадку страшної, на думку матерів, таємниці. Відтоді вонаївже знала, що її життя назавжди зв'язане з життям відважного першовідкривача її плоті, який умів робити почин ї дивитись на наслідки із заспокійливою безтурботністю. Вона тільки чекала його наказу, і їй досить було одного його знаку, щоб піти за ним на край світу.

Однієї вересневої ночі горішнє містечко розбудив зі сну постріл, після чого почулось несамовите торохтіння мотоцикла. Клошмерляни, котрі встигли прочинити віконниці, побачили мотоцикл із візком, що відчайдушно мчав великою вулицею, пахкаючи вогнем; його дирчання

ще довго відлунювало в долині. Декілька сміливців, озброївшись мисливськими рушницями, пішли на розвідини. В нота-ровому будинку горіло світло, і там неначебто була якась мотушпя,

— Це ви стріляли, пане Жіродо? — звернулися вони до нотаря.

— Хто там? Хто там? — замість відповіді, спитав схвильований голос. .

— Не лякайтеся, пане Жіродо! Це ми: Босолейль, Ма-шавуан і Пуапанель! Що тут таке скоїлося?

— А, це ви, це ви, друзі мої? — з незвичною привітністю хутко озвався Жіродо.— Зараз я вам відчиню.

Він їх запросив до їдальні,, і, мабуть, через хвилювання випорожнив їм у склянки аж три чверті пляшки фрон-тіньяну, наготованого для визначних клієнтів. А потім пояснив/що почув, як зарипіла жорства у дворі, і добре побачив, як неподалік від будинку скрадалась чиясь постать. Поки він надяг піжаму та схопив рушницю, постать уже зникла. На його оклики ніхто не відповідав, тож він навма'ння вистрелив. Він гадає, що то, напевне, були злодії. Думка про злодіїв уночі ні на мить не давала спокою панові Жіродо, який завжди тримав у сейфі значні суми грошей. >

— Тепер стільки всяких негідників розвелося! — мовив він.

Він мав на думці солдатів, що поповерталися з війни із небезпечними настроями, а надто тих пенсіонерів, яким уряд платить такі гроші і які мають удосталь часу на всякі лихі заміри.

— Злодії? Не думаю,— відказав Босолейль.— Скорше дрібні крадії. У вашому садку найкращі груші в Клошмерлі. Декого може брати заздрість.

— Садівник мені коштує досить дорого! — відповів Жіродо.— Тепер майже не знайдеш чоловіка, що досконало б знав це ремесло. А як хто й знайдеться, то ставить такі вимоги...

Він сумно похитав головою' й додав у розпачі:

— Всі тепер так запаніли!

— А чого вам нарікати, пане Жіродо? Адже ви теж маєте якусь дещицю?

— Оце таке кажуть? Ех, любі друзі мої, знали б люди справжній стан моїх справ! Гадають, що як у мене такий будинок... Оце й приваблює злодіїв.

— Я думаю,— мовив Пуапанель,— що це, мабуть, були урвиголови з Монтежура.

— Либонь, таки вони,— зауважив і Машавуан.— Треба гадати, їх було кілька.

Нараз почувся розпачливий зойк. Розчахнулися двері, й на порозі стала пані Жіродо. Шановна дама була вбрана в нічну одіж усіх чесних Топаків-Донделів жіночого роду, славних тим, що ніколи й ні за ким не упадали, навіть 8а своїми чоловіками. Папільйотки правили за кумедну прикрасу на її кутастому обличчі, пласкі груди прикривала якась кофтина, а жалюгідні стегна приховувала стара спідниця. Господиня була бліда як мрець, і переляканий вигляд ще дужче спотворював її виродливість.

— Таж це ти на Ортанс!..— вигукнула вона й змовкла, побачивши відвідувачів.

— На Ортанс? — озвався слабким відлунням Жіродо, та й сам змовк, заціпенівши з жаху.

Клошмерляни, нанюхавши таємницю, яку вони могли розкрити перші — рідкісна знахідка! — запалали бажанням дізнатись більше. Пробний камінець закинув Маша-вуан:

— А то, бува, не Ортанс вийшла погуляти вночі на свіжому повітрі? Дівчаткам у такому віці часом не дають заснути всякі думки... Ну й вийшла собі подиіати. Правда, пані Жіродо, це могла бути ваша донька?

— Вона спить,—мовив Жіродо, що ніколи не втрачав самовладання до к:інця.— Одне слово, гаразд, друзі мої. Зараз і нам час спати. Ще раз дякую за те, що прийшли, дякую.

І провів невдоволене тепер товариство до ґратчастої хвіртки.

— Може, скласти протокола, пане Ждродо? — запропонував Босолейль.

— Та ні, не клопочіться, Босолейлю,— сквапно відповів нотар.— Я завтра сам подивлюся, чи нема яких слідів. Не варто сушити голову цією справою. Зрештою, мені могло й привидітись...

Така стриманість тільки посилила підозру та невдоволення товариства. Машавуан на прощання зловтішно кинув:

— Та й торохтів же той мотоцикл! Видно, хтось утікав із краденим скарбом. Інакше чого б він так гнав!

— Крадіжка як у кіно! — не заспокоювався Пуапанель.

Гомін їхніх не вельми люб'язних коментарів поволі даленів у темряві.

А боягуз Жіродо й справді стріляв у свою дочку. Тільки, па щастя, не влучив. Цей махляр зовсім не вмів володіти вогнепальною зброєю,— він убивав на смерть гербовими паперами. Але, не влучивши в дочку, він кинув ще одну пляму на вже заплямовану й без того славу Жіродо. Нічний переполох привернув загальну увагу до його дому та до зникнення Ортанс, що збіглося із зникненням Дені Пом'є, в якого був американський мотоцикл і якого відтоді більше не бачили в Клошмерлі. Слід ще зауважити, що Рауль Жіродо втратив свою сестру саме після того, як звів бідну Марію Фульяве.

— Жіродо дістали добру покару! — була одностайна громадська думка. ,

Ця покара впала тільки на Жіродо, які лишились у Клошмерлі, бо щодо Ортанс, то вона була сліпа зі щастя, їдучи до Парижа на диркотливому "сайдкарі", що зупинявся тільки для запаморочливих обіймів молодих коханців. Несучись уперед, Ортанс не відводила закоханого погляду від Дені Пом'є, який відчував повне задоволення, коли спідометр показував швидкість сто кілометрів на годину. В руках поета, що їхав з коханою, мотоцикл перетворювався немовби на ліричний пристрій.

Щось нещадне криється у спокої природи, і воно гнітить людський розум. Самодостатня і владна пишнота природи викликає в людей усвідомлення своєї плинної мізерності й доводить їх до нестями. Поки сила-силенна істот ненавидять і шарпають одне одного, байдужа природа осяває своїм блиском усі ці жахи, а коли супротивники дозволяють собі короткі перепочинки, то чарівні вечори або прегарні ранки надають ще комічнішого вигляду людським чварам. Скільки пропадає примирливої краси, лише спонукаючи людей до ще більшого завзяття у своїй запеклій ворожнечі, з остраху, щоб не зникнути, не зоставивши по собі слідів! І не стають люди від цього ані дужчі, ані довговічніші, а тільки чинять величезну руйнацію, та й годі.

Отак спекою, кольорами, достатком, квітами та безхмарною блакиттю природа діяла й на клошмерлян. Взимку вони були б спокійніші, позачинявшись по своїх теплих будинках, розважаючись сімейною гризнею та з заздрощів обмовляючи сусідів. Але цієї пори, що змушувала тримати навстіж розчиненими вікна та двері й виганяла на вулицю, вітер розносив усілякі плітки, і-це скрізь розкидане насіння буйно проростало в розпалених, подібних до перегінних кубів головах, де найсумирніші думки відразу ставали алкоголем, а алкоголь — отрутою.

То був нез'ясовний шал, що ширився, мов пошесть. На позолочених уже досить пізньою осінню схилах, де легко ходити вгору й униз, у благодатному краю, де лагідне видноколо повсякчас усміхалось під променистим з любові та приязні небом, три тисячі клошмерльських голів кипіли нерозумною люттю, псуючи цей прекрасний супокій. Увесь Клошмерль гув плітками, погрозами, суперечками, змовами, чварами. Поставлене на цьому місці як столиця радості й щастя, як оаза мрій у неспокійному світі, це містечко, поступившись своєю традиційною розсудливістю, губило й розум.

Починаючи від прикрого ранку 16 серпня, справи тільки погіршувались, події йшли одна по одній тривожною ходою. За кілька днів сталося так багато пригод, далеких від буденної одноманітності, що вони вкрай скаламутили голови клошмерлянам. Загальну розгубленість, що ділила Клошмерль на два табори, однаково, не здатні ані на справедливість, ані на щирість; як буває завжди, коли розпалиться думка, з горою вивершила суперечка. Це була все та сама давня ворожнеча між добром і злом, боротьба між добрими й лихими людьми, які всі хотіли називатись добрими й справедливими, нітрохи не сумніваючись, що право й правда на їхньому боці. Всі, крім декотрих досвідчених осіб, скажімо, якогось П'єшю, якогось Жіродо чи то якоїсь Куртебіш, що діяли в ім'я вищих засад і що їм правда мала підлягати, наче їхня підданиця.

Парафіяльна партія нещадно прокоментувала першу Тафарделеву статтю, що, сяйнувши блискавицею у "Віснику виноградаря", часопису Бельвілля-на-Саоні, дійшла до Клошмерля. На жаль, тепер уже неможливо відтворити цю статтю повністю, і дуже шкода. Починалась вона цілим рядом гучних підзаголовків:

ЕПІЗОД З ДОБИ РЕЛІГІЙНИХ ВОЄН

ОБУРЛИВИЙ НАПАД У ЦЕРКВІ

ЦЕРКОВНИЙ СТОРОЖ НАПІДПИТКУ НАПАДАЄ

НА МИРНОГО ГРОМАДЯНИНА

КЮРЕ НАДАЄ ПІДТРИМКУ ЦЬОМУ ГАНЕБНОМУ

ПОЧИНОВІ

І далі в тому самому дусі. Сповнений законної гордості, Тафардель походжав по містечку, приказуючи:

— Це добрий лящ взуїтам, Жіродо і колишнім аристократам!

Бідолашний учитель ніяк не міг забути баронесиного "карапуза". 1

Ця гучна проза відразу знайшла відгук у "Великій Ліонській газеті", головному органі лівих. Редактор "Вісника виноградаря" був кореспондентом цієї газети. Клош-мерльська справа дала йому матеріал для багатослівної копії, оплаченої від рядка,— де він понаставляв своїх підзаголовків, що силою не поступались перед Тафарделе-вими. В Ліоні охоче її видрукували: саме йшла підготовка до муніципальних виборів, і з цієї нагоди дві газети — "Велика Ліонська" та "Традиційна"4 — обмінювались незвично підступними ударами. Клошмерльські чвари,

подані за версією Тафарделя, ставили "Велику Ліонську газету" у вигідне становище. Але й "Традиційна" чудово зреагувала, "опублікувавши через сорок вісім годин ще тенденційнішу версію, вигадану в кабінеті головного редактора, з такими підзаголовками:

' НОВЕ НЕПОДОБСТВО!

МЕРЗЕННИЙ ВЧИНОК П'ЯНИЧКИ,

ПІДКУПЛЕНОГО ВІДСТУПНИЦЬКИМ МУНІЦИПАЛІТЕТОМ НІКЧЕМА ОСКВЕРНЯЄ СВЯТЕ МІСЦЕ

ОБУРЕНІ ПАРАФІЯНИ ВИКИДАЮТЬ ЙОГО НА ВУЛИЦЮ —

Подана в такому світлі новина потребувала додаткової інформації} яка й не забарилась у наступні дні. Редактори з одного й з другого боку, до того ж за куцу платню, заходились завзято вигадувати огидні факти та ганьбити людей, яких вони й у вічі не бачили, згадуючи лихим словом Бартелемі П'єшю, Тафарделя, баронесу, Жіродо, кюре Поносса, Жюстину Пюте та інших. Безстороння людина, перечитуючи по черзі газети обох таборів, дійшла б висновку, що божолейське містечко Клошмерль населяє всуціль ниций набрід.

На прості уми преса, як це не дивно, впливає з надзвичайною силою. Запекло відкидаючи очевидне, відмовляючись від одвічного братерства и терпимості, клошмерляни стали оцінювати один одного тільки за одкровеннями численних газет, Що їх вони читали однаково ретельно, одні радіючи, інші обурюючись. За таких умов гнів брав їх чимраз дужче й незабаром опанував геть усіх. Справи Марії Фульяве, Клементини Шавень, зникнення Ортанс Жіродо та наскоки монтежурців кінець кінцем зовсім засліпили громадську думку, створивши передумову до неабияких катастроф. Від образливих слів перейшли до дій. У церкві розбито ще одну шибу, цього разу навмисне. Каменюки побували у вікнах Жюстини Пюте, П'єшю, Жіродо, Тафарделя і впали в садок біля

церковного будинку, мало не проваливши Онорині голову. Почастішали написи на дверях. Жюстина Пюте назвала брехуном і почастувала ляпасом Тафарделя за те, що той згадав її у своїй статті. Від сильного удару йому з голови злетіла дорогоцінна панама, і стара панна потоптала її ногами. Хтось розбив удрузки скло в лімузині, коли в ньому їхала баронеса. Блазо розіслав кілька анонімних листів. І нарешті зла пригода завдала великої шкоди честі Оскара де Сен-Шуля.

Цей відважний дворянин хвалився тим, що мирить Клошмерль, спираючись на свій авторитет та красномовство, які у сполученні з вишуканими вбраннями світлих барв були просто невідпорні. Якогось вечора він хвацько приїхав на поганому мерині, що вже не слухався підбадьорливих острогів, але ще затаїв якісь норовисті примхи в своєму конячому мозку. Цього кандибу хазяїн називав просто Парадним. Отож він їхав верхи на Парадному, що виказував лихий гумор, смішно дрібцюючи, від чого вершника здорово било в поперек і вся естетика верхової їзди зводилася нанівець. Щоб урвати цей алюр, Ос-кар де Сен-Шуль скористався з першого приводу зробити зупинку, і цим приводом невідомо чому . стала пральня. Вершник привітався до праль, невимушеним красивим жестом руки піднісши пужално до капелюха.

— Ну то як переться, мої добрі жіночки? — мовив він з протекційним панібратством знатної людини.

Було там п'ятнадцять праль, п'ятнадцять язикатих кумась, непереможних у суперечці, а серед них і Бабетта Манапу, дуже схвильована подіями того "дня. Вона підвела голову трохи вище від сідниць.

— Ти диви! — мовила ця козир-молодиця.— Так це ж наш Тютюпан! То що, мій жевжику, можна й позалицятись, як нема жінки близько?

П'ятнадцять голосів озвались дзвінким сміхом, зчинивши під дахом пральні веселий гамір. Дворянин розраховував на легко завойовувану

поштивість, а не на кривдні глузи, і такий прийом збив його з пантелику. А Парадний, зачувши плюскіт води, зробив порух, щоб підійти й напитися. Сен-Шуль вдав, ніби хоче щось спитати.

— Скажіть-но мені, мої сланні жіночки...— почав він, але не зміг відразу придумати продовження. Бабетта Ма-напу заходилась його підбадьорювати:

— Кажи, кажи, мій жевжику! Кажи все, що маєш на думці. Не бійся нас, моя ти морквинко!

Нарешті одчайдушним зусиллям волі дворянин спромігся пробелькотати:

— Скажіть-но мені, славні мої жіночки, чи вам не дуже жарко? /

Мовивши ці слова, він подумав, що папірець у двадцять франків почесно прикрив би його відступ. Та Парадний не дав йому часу перейти до дії. Цей примхливий скакун раптом пойнявся таким завзяттям, що Сен-Шулеві треба було докладати всіх сил, щоб усидіти верхи. Впасти до ніг оцих дам з пральні було б найгіршим нещастям, і вершникові судомні вихиляси, аби втриматись у сідлі, були такі незвичайні, що веселий галас розважних кумась привернув увагу й інших клошмерлянок до особи бідолашного Оскара, котрий уже чимдуж мчав у напрямку свого маєтку, мов той кавалерист, що відстав від ескадрону, якиц по невдалій атаці повернув коней назад. Він мав такий наляканий вигляд, що в серцях жінок зародилась велика відвага, і злива перестиглих помідорів супроводила баронесиного зятя аж до межі долішнього містечка; троє з цих набоїв таки влучили в бежевий костюм.

Ця образа дійшла до баронесиних вух. Вона, як ми вже казали, вважала свого зятя довершеним йолопом геть в усіх відношеннях. "Я б померла голодною смертю з цим хлопцем! — признавалась вона маркізі д'Обена-Тезе.— Я себе питаю, як може— Естелла... Тільки ж я думаю, що

в Естелли зовсім нема темпераменту. Вона якась сукровата, інертна жінка. Милий боже! В мій час у нас був вогонь! "

Однак, попри всю свою зневагу до Оскара де Сен-Шуля, шляхетна дама вважала, що навіть за найменшу кривду високородному кретинові треба відшмагати все селище голодранців. То була суворість, що грунтувалася на засаді: "Посполитим дурням далеко до дурнів великосвітських". І вона вирішила негайно втрутитися через високі інстанції.

ВЖИВАЮТЬСЯ ЗАХОДИ

Монсеньйор де Джакконе правив ліонською єпархією з рідкісною ґречністю. У нього була римська голова, манери старосвітського дипломата й тонка єлейність давніх італійських придворних. Походив він від такого собі Джу-зеппе Джакконе, приятеля знаменитих Каданів, що перебрався до Франції разом з Франціском I, у якого був фаворитом, і поселився в кварталі Шанж, у Ліоні, де швидко наскладав капіталець у банку. Слідом за цим члени його сім'ї блискуче поодружувались і далі примудрялись не тільки зберігати, а ще й . примножувати багатство — хто через свій діловий геній, хто через вроду. Була ще така традиція, що один Джакконе з кожного покоління має бути духовною особою,— цієї традиції дотримуються й у наші дні.

У своїй церковній кар'єрі Еммануель де Джакконе проявив розум і гнучкість, завдяки чому його було призначено в п'ятдеоят один рік на високий пост у християнській церкві. Він там відзначився усміхненою і показною, але й непоступливою, чемністю, яка вигідно контрастувала з манерами його попередника, простацького прелата, що носив пурпурову мантію як селянин святкову одежу. Кожне з таких різних призначень пояснюється добрим політичним чуттям церкви, рішення якої випливають з її

глибокої поінформованості та далекоглядності, через що вона має таку могутню, хоч і приховану, силу.

Коли ліонському архієпіскопові, монсеньйору де Джак-коне, що пробував у своєму кабіпоті, доповіли про баронесу де Куртебіш, він ледь помітно кицнув головою у відповідь, скрививши уста в слабкій усмішці. Цо означало, що відвідувачку можна впуокати. Віп дивився, як вона йде довгою й похмурою кімнатою, освітленою збоку трьома високими вікнами, ало назустріч їй но підвівся. Коли він був у мантії, то, давши поцілувати персня, він мав привілей цим і обмежити свою чемність перед жінкою. Зайвиною чемності він, як архієпіскоп, до чогось зобов'язував би всю церкву, а церква ставить себе вище від якоїсь баронеси. Однак, бувши вродженим Джакконе, він знав, якої уваги заслуговує Куртебіш, вроджена д'Ейшо-даль д'Азен, уже й не кажучи про то, що їхні родипи знались. Отож прийняв він баронесу з запобігливою поштивістю, яка хитро переходила межі звичайної архієпіс-копської єлейності, і показав їй на крісло поряд із собою.

— Вельми радий вас бачити,—мовив він своїм лагідним голосом з точно витриманими інтонаціями.— Ви при доброму здоров'ї?

— При досить доброму, дякую вам. Звісно, я повинна терпіти деякі недуги мого віку. І терплю їх якомога по-християнському, оскільки мені дозволяє вдача. Адже д'Ейшодалі ніколи не славились терпінням.

— Ви зводите наклеп на вашу вдачу, я певен цього. А втім, усяка, навіть найдрібніша, діяльність дійовіша за байдикування, а я знаю, що ви багато робите для нашої справи.

— В цьому не моя заслуга, монсопьйоре,— щиро й з деяким жалем мовила власниця замку.— Тепер я відійшла від світу. Мені немає більше чим розважитись. Усякому вікові своє. Я все роблю в свою пору... —

— Я знаю, знаю,— з люб'язною поблажливістю мовив архієпіскоп.— Ви маєте до мене справу?

Баронеса розповіла йому про події, що схвилювали Клошмерль. Архієпіскоп і сам знав про них, крім останніх подробиць. Але він не вважав їх такими важливими, як то випливало зі слів баронеси.

— Отже,— докінчила вона,— становище створилося справді нестерпне. Парафія скоро буде збурена до краю,

Наш кюре Поносе— чесний чоловік, але дурний і безвільний і нездатний тримати в пошані права церкви, з якою пов'язані всі великі роди. Треба провчити П'єшю, Тафарделя й усю їхню братію. Треба подіяти через високі інстанції. У вас є які-небудь ефективні засоби, монсеньйоре?

— А ви особисто, баронесо? Я вважав, що у вас є зв'язки...

— Е! — відповіла власниця замку.— Моє становище давно вже не те, що було. Ще кілька років тому я б подалась просто до Парижа, де мені не важко було б зробити так, щоб мене вислухали. Я скрізь мала доступ. Але тепер я більше нікого не приймаю і втратила всі свої зв'язки. Наш жіночий вплив кінчається рано, щойно ми втрачаємо зовнішню привабливість. Звісна річ, окрім тих старих лепетливих папуг, які держать салони й сприяють просторіканню підстаркуватих знаменитостей. Але то не мій стиль. Я волію зійти зі сцени.

На хвильку запала мовчанка. Біла випещена рука прелата гралася хрестом на грудях. Схиливши голову, він думав.

— Гадаю,— озвався нарешті він,— що ми" можемо подіяти на потрібних нам людей через Лювелу.

— Алексіса Лювелу, міністра?..

— Внутрішніх справ.

— Але ж це один з верховодів їхньої партії, тобто один з найбільших наших ворогів!

Монсеньйор де Джакконе всміхнувся. Йому було приємно пограти на цьому подиві. Так само, яіГбуло приємно деколи в довірчій розмові показувати тих непомітних людей, які насправді є важелями в суспільстві. Через цих осіб ширилася слава про його могутність, і він вважав за доречне деколи давати на здогад, що вона сягає найрізноманітніших кіл. Деякі його одкровення були попередженнями або навіть погрозами, які кінець кінцем завжди діяли на зацікавлених осіб. І він пояснив, ніби говорячи сам до себе:

— У нас є Французька академія. Ніхто не думає серйозно про Академію та її роль противаги в рішеннях певних честолюбних політиків. Але насправді це чудовий ефективний засіб, що лишається нам у спадщину із Рі-шельє, один з найкорисніших закладів старого режиму. Академія ще й у наші дні дозволяє нам справляти серйозний вплив на французькі уми.

— Не бачу, як це можна пов'язати з клошмерльською справою, монсеньйоре... !

— Одначе можна, і я до цього веду. Алексіс Лювела палає бажанням, щоб його обрали до Академії, а для цього йому потрібні ми, тобто голоси, які церква має в Академії, або ж принаймні щоб не було контрольованої церквою опозиції.

— А хіба ця опозиція така вже сильна? Адже, монсеньйоре, вчені-католики не становлять більшості в Академії?

— Це тільки так здається. Я не називатиму наших прибічників, але ви б здивувалися, побачивши, як їх багато. А істина, баронесо, всупереч

давнім позиціям, а також деклараціям молоді, така: церква має дуже сильний вплив на людей, у яких немає ніякого іншого майбутнього, крім смерті. У кожного в житті настає вік, коли він починає розуміти, що мислити правильно — це мислити більш або менш по-нашому. Тим-то всі люди, що досягли почестей, захищають лад, який їм надав ці почесті й намагається їх увіковічнити. А ми — найстаріша, найміцні-ша опора цього ладу. Ось чому майже всі високі сановники певною мірою підтримують церкву. Якщо хто поставить" себе проти церкви, то йому не так легко бути обраному до Академії. Оце ж вам і пояснення, через що ми тримаємо в руках такого собі Алексіса Люволу. До речі, додам — і це суворо між нами,— що його ще не скоро оберуть до Академії. В ролі боязкого прохача він нам якийсь час буде корисніший. Хай нам трохи послужить. Йому ще треба спокутувати перед нами чимало гріхів.

— Однак, монсеньйоре,— ще раз заперечила баронеса,— чи не стане, на вашу думку, Лювела вагатися, вибираючи між партією та своїм честолюбним бажанням стати академіком?

— Звісно, не стано вагатися,—лагідно відповів монсеньйор де Джаккопе,—вибираючи між туманними доктринами й цілком визначеними особистими бажаннями. Він знає, що партія вдовольниться й промовами, а ми вимагаємо конкретних доказів. Тож він виступатиме з промовами, а нам даватиме докази.

— Виходить,— вигукнула баронеса,— ви вважаєте його здатним на зраду!

Монсепьйор де Джакконе вишуканим жестом відхилив таке надміру категоричне судження.

' —г Це надто гучпе слово,— мовив він з чисто духовною стриманістю.—Треба врахувати, що Алексіс Лювела політик. Він мав загострене чуття при виборі засобів, оце й усе. Ми можемо довірити йому цю справу. Він виступатиме завжди проти нас, виступатиме ще'

несамовитіше, ніж будь-коли, але діятиме нам на користь. А зі свого боку я можу вас запевнити, що ваше гарненьке містечко незабаром віднайде мир.

— Мені залишається тільки подякувати вам, монсеньйоре,— мовила, підводячись, баронеса.

— А я вам дякую за ваші цінні повідомлення. Як поживає ваша чарівна доня? Я був би дуже радий Ті візитові. Як ви гадаєте, чи не пора їй зіграти більш активну роль у паших організаціях? Я оце недавно думав про неї в зв'язку з одним із наших доброчинних комітетів. Чи не погодилася б вона, щоб у числі членів комітету фігурувало і її ім'я? Вона Сен-Шуль. Чи не так?

— Так, монсеньйоре. Це досить скромний рід.

— Але ім'я значне. Колись воно мало неабияку репутацію. І, можливо, воно незабаром прославиться в політиці, якщо я вас правильно зрозумів.

— Мій зять ні на що не здатний, монсеньйоре. Я його навіть в економи собі не взяла б, отож вів може займатися тільки громадськими справами, і то без шкоди' для своєї сім'ї. Бо, на щастя, він балакливий і марнославний. Тут він може досягти успіху.

— Перекажіть йому, що він матиме від нас усіляку підтримку. Обов'язок людей певного стану—брати участь у боротьбі нашої епохи. Я охоче зустрінусь особисто з паном де Сеи-Шулем. Ви мали на увазі наші ролігійні колежі? * *"

— Так, монсеньйоре.

— Пришліть його до мене. Ми подивимось, що можна буде зробити, коли настане час висунути його кандидатуру. "

— В тім-то й уся перечепа. Адже на це, гадаю, треба буде багато грошей...

— Господь подасть, як і тому, хто перетворив воду на вино...— пробурмотів монсеньйор де Джакконе з вишуканою чемністю, якою завжди натякав, що прийом закінчено.

Баронеса попрощалася.

"Чого від мене треба цьому старому штурпакові?" — думав Лювела, хапаючи простягнену йому візитну карт-

ку. Він нервово забарабанив пальцями по столу. "А якщо йому треба влаштувати конференцію або побачення з президентом?" Річ була ризикована: якщо відвідувач дізнається, що йому безпідставно відмовлено, то міністр наживе собі грізного ворога. Цей заздрісник уже й так був йому ворогом (у того, хто при владі, самі лише вороги, особливо у власному таборі), тільки не запеклим. Розважність спонукала поводитися з ним обережно. Міністр дотримувався твердого правила: менше панькатись із друзями,— цих нема чого боятись,— але якомога більше обхідливості, всілякі вияви поваги щодо ворогів. У Політиці найважливіше обеззброїти супротивника, зробити його примирливим. Відвідувач, що просив у нього аудієн— ції, був один із супротивників, які робили все можливе, щоб його вибити з сідла, при кожній пагоді, однак,, йому всміхаючись. І то вже добре, коли хтось тужиться, підвозячи тобі візка. Старий, звісна річ, штурпак, але саме через своє штурпацтво й небезпечний, бо воно забезпечує йому — в кулуарах палати й за кулісами партії — клієнтуру невдоволених і дурнів. А повідганяти дурнів не можна — це вже надто несерйозна гра...

— Він знає, що я сам? — спитав Лювела у секретаря. .— Каже, що певен цього, пане міністре.

— Гаразд, тоді впускайте! — наказав Лювела, злогка скрививши лице, від чого щоки йому взялися зморшками.

Щойно двері розчинилися, як він уже підвівся й з виглядом зачарованого подиву рушив назустріч відвідувачеві.

— Любий мій друже, з вашого боку це справді люб'язно...

— Я вас не потурбував, любий мій міністре?

— Та ви жартуєте, мій любий Бурділья! Ви, наш старий республіканець, один із стовпів партії — і раптом потурбувати! Ваші поради — нооціонна для мене допомога. Ми, молоді, багато чим вам зобов'язані. Багато чим, повторюю і повторюватиму при всякій нагоді. Ваше чуття великої республіканської традиції, ваша демократична поміркованість, ваш досвід—ось чого я щодня потребую. Ви були при владі у велику епоху. Сідайте, любий мій друже. Чим я можу бути корисним? Будьте певні, що для вас я зроблю все можливе... Гадаю, нічого не сталось серйозного?

Колишній власник кав'ярні не жував слів, а почимчикував навпростець. Сповнений зневаги до молодих .гМІністрів, які його так швидко витіснили, він став ще брутальніший. Він не припускав думки, що людина біля державного керма спроможна на щось путнє, коли їй не минуло шести десятків. Так він думав ось уже дев'ять років.

— Кюре зовсім розперезались і плюють на нас,— сказав він.— Тож мені цікаво, чим ви тепер можете зарадити з усім вашим штатом.

Лювелі такий вступ не сподобався. Міністр був дуже гнучкий і спритний, чудовий стратег, завжди ладний порушити свої засади, але він мав дуже вразливе марнославство. Коли зачіпали це його марнославство, він ставав відразу злий. Отож і цим разом,— він помовчав, звузив усмішку, і його люб'язність зробилась гострою

— Любий мій колего,— відповів він.— Колись ви мали справу з сільським господарством. Чи не так? Худобою адмініструвати легше, ніж людьми, з вашого дозволу. Я знаю, що ви добре поралися з картоплею, буряком, ша-роллейськими биками та алжірськими баранами. Але всі ці поживні рослини й корисні тварини не мають душі. А мені довірено душі, сорок мільйонів душ, любий мій Бурділья! Це я нагадую вам мимохідь, щоб ви просто відчули певну різницю, яка могла й не впасти вам у вічі, любий мій друже. На посаді, що я обіймаю, тягар влади важкий, дуже важкий... То в якій же ви справі?

— У справі Клошмерля,— відповів Бурділья, сподіваючись здивувати міністра.

— А-а,— спокійно відказав .Лювела.

— Ви, мабуть, не знаєте...

— Клошмерля? Знаю, любий мій Бурділья! Чого б це я не знав! Хіба ви не звідти родом? Чарівне маленьке містечко в божолейській стороні, дві тисячі п'ятсот мешканців.

— Дві тисячі вісімсот,— поправив його Бурділья з патріотичною гордістю.— Тільки ж,— повів він далі, намагаючись ошелешити співрозмовника,— ви, мабуть, не знаєте, що діється в Клошмерлі? А це ж просто ганьба, щоб отаке робилось у середині XX віку! Божоле простісінько ось-ось підпаде під владу кюре! Уявіть собі, любий мій міністре...

Лювела не уривав красномовства Бурдільї. Схиливши голову, міністр креслив на аркушику настільного записника геометричні фігури, які, здавалося, поглинали всю його увагу. Час від часу він трохи відхилявся назад і, приплющивши очі, дивився, що воно в нього виходить.

*— Але ж це серйозна річ, любий мій міністре, дуже серйозна! — нараз вигукнув Бугіділья, сприйнявши' таку реакцію за байдужість. '

Лювела знов підвів голову. Із1 стривоженим лицем, але з незмірною радістю в душі, він віддався задоволенню, яке вже смакував заздалегідь, тільки-но Бурділья згадав Клошмерль.

— Так, так,— мовив він,— я знаю... Фокар казав мені достоту це саме десь менш ніж дві години тому.

Вираз, що з'явився на обличчі у співбесідника, наповнив по вінця чашу міністрового торжества. Бурділья не мав дипломатської непроникності. Зморшки та червоні плями на фіолетовому обличчі відразу виказали всі його почуття. А глибоке зітхання аж ніяк не засвідчувало ніжності до щойно названого депутата.

— А що, Фокар уже був тут? — спитав він.

— Я ж сказав.: менш ніж дві години тому. Він сидів у. тому самому кріслі, де й ви. оце сидите, любий мій друже.

— Оцей Фокарчик,— закричав Бурділья,— несосвітенний зухвалець! Куди він пхає свого носа?

— Але ж, як мені здається, Клошмерль сходить до його виборчої округи? — підкинув Лювела, тішачись дедалі дужче.

— Ну то й що? Клошмерль — це моя батьківщина, чорт забирай, моє рідне містечко, любий мій міністре! Кого ж найбільше це обходить, як не мене, скажіть? І от за спиною у мене, колишнього міністра, сміють заводити інтриги! Я ще покажу цьому крутієві!..

— Я думав, що Фокар,—обережно мовив Лювела,— перше ніж зайти до мене, мабуть...

— Що значить "мабуть"?! — знов вигукпув Бурділья. і — Я хочу сказати, що він повипон був, так, безперечно, повинен був иореговорити з вами. Очевидно, він хотів, силкувався якомога швидше зарадити...

Міністрове припущення, насмішило Бурділью. Він не вірив жодному слову Лювели, який між іншим, теж не надавав значення своїм порожнім фразам і казав їх тільки, аби загострити стосунки між Бурдільєю і Фокаром. Чинячи так, він застосовував ще одну із своїх великих політичних засад: "Двом, що ненавидять один одного, і на думку не спаде об'єднатися за спиною у третього". Це була нова форма давньої засади, якою послуговуються сильні світу цього: розділяй і владарюй.

— Якщо Фокар прибіг просто сюди, то це тільки для того, щоб мене випередити й пошити в дурні! Знаю я цього паскудника, бачив уже його за роботою. Мерзенний плюгавий кар'єрист!

Тут Лювела проявив стриманість у судженнях, яка й повинна характеризувати державного діяча, а надто міністра внутрішніх справ, щоб ніхто не насмілився твердити, ніби бажання якнайбільше вивідати вбивало в ньому всю великодушність.

— Здається, любий мій Бурділья, ви трохи перебільшуєте. Зауважте собі: я дуже добре розумію ваше невдоволення в даному випадку, тому охоче вибачаю вам ваші крайності, і це повинно зостатися цілком мія* нами. Але треба таки визнати, що Фокар — один з найблискучіших політиків молодого покоління, найвідданіших партії людей. Коротше кажучи, це людина, що йде вперед.

— Скажіть краще: біжить, любий мій міністре. Потрійним чвалом з добре продуманим наміром промчати потоптом по наших животах — вашому й моєму.

— Але я, здається, в дуже добрих стосунках з Фока-ром. Щоразу, коли нам доводилося спільно вирішувати якесь питання, він виявляв

себе дуже делікатним і розважливим. Та й сьогодні він був чарівний і вельми люб'язний. "У нас не завжди однакові точки зору,— сказав він мені,— але це не так важливо, коли повага загладжує дрібні розходження думок". Вам не здається, що це дуже гарно з його боку?

Бурділья мало не задихався від гніву.

— І оцей підсвинок вам таке сказав?*" Після того, що він розповідав про вас позаочі? Послухали б ви його десь там! Іще йому й язик повертається говорити про повагу! Таж він вас зневажає... Може, мені не слід було вам цього казати?

— Чому, Бурділья? Це все тільки між нами.

— Зрозумійте, я це розповідаю лише у ваших інтересах.

— Авжеж-бо! То що, Фокар і справді не дуже чемної думки про мою особу? ,

— Одно слово, він розповідав усякі бридкі речі. Там усе: і приватне життя, і громадська діяльність. Історії з жінками, пиятика...

Уважно слухаючи, з усмішкою, якою він показував, що стоїть понад приписуваними йому гріхами, Лювела вивчав Бурділью. "Ти ба,— думав він,— а старий бевзь, крім всього, ще й викажчик! То, виходить, правда, що він був інформатором у поліції... І!оцей шинкар був міністром!"

— ...продажний тип діє давніми методами: змовлятися з буржуазією і плутократією, служити інтересам важкої промисловості. Тобто, мій любий міністре, Фокар уже поклав мене з вами в один мішок і тільки чекає нагоди, щоб пожбурити нас у воду.

— В один мішок, кажете? І не вбачає в нас ніякої, різниці?

— Аніякісінької. В один мішок, повірте.

Остання стріла проникла глибоко в Лювелине марнославство, заподіявши йому криваву рану. Цей дурноверхий щойно сказав йому таке, що справді боляче його вразило; подумати тільки: люди не вбачають ніякої різниці між ним, Лювелою, блискучим викладачем університету, і цим колишнім корчмарем, вартим зневаги. Ця відвертість аж ніяк не могла прихилити Лювелу до Бурдільї, ба навіть зробила останнього йому ще осоружнішим. гІ він почував тільки одне бажання — швидше вже урвати цей візит. Міністр непомітно натис на сховану під стільницею кнопку дзвінка. Як і завжди по цьому— сигналу, йо-!му подали фіктивне термінове повідомлення, яке нібито вимагало від нього негайної відповіді якійсь високопоставленій особі республіки. Це був випробуваний засіб здихуватися набридливих відвідувачів. Але, зрештою, І сам Бурділья бачив, що нічого нового не повідомить, та й клошмерльський розрух став цікавити його куди менше, відколи він довідався, що Фокар його випередив. Він во-хтаннє попросив міністра дати суворі настанови, аби вжито рішучих заходів, але попередній його запал уже згас.

— Можете розраховувати на мене, мій любий друже,— заявив Лювела, тиснучи йому руку.—Я сам старий республіканець, вірпий великим засадам партії, і ставлю понад усе свободу думки, яку ви завжди так самовіддано бороните.

Обидва добре знали, що такі запевнення, якими вони щедро обмінювались при кожній зустрічі,— порожні звуки. Але що ж іншого мали вони казати в таких випадках? Вони не любили один одного й неспроможні були цього приховати.

Ві Лювела по збрехав про візит Фокара, і цой візит молодого, честолюбпого й рішучого політика його непокоїв. ЇУ ньому крилась погроза. Але ще поважніша погроза

крилася в третьому потаємному візиті — преподобного каноніка. Трюда, що звичайно правив за посланця паризького архієпіскопату. Цей — спритний служитель, вкрадливий нашіптувач вдачею, дуже добре поінформований про підводні течії в політиці, прийшов тільки для того, щоб натякнути Лювелі, що церква, стурбована клошмерльськими подіями, покладається на протекцію міністра, якому вона в певному випадку й в іншому високому місці обіцяє протекцію зі свого боку. "Голос церкви — хай і через інші голоси — буде кінець кінцем завжди почуто, пане міністр",— мовив цей посередник з рукою, набитою на торгах, що провадяться з півслова й завжди далекі від вульгарного цинізму. 4

Залишившись наодинці, Алексіс Лювела задумався над цими трьома візитами. Він намагався передбачити небезпеки, які вони звістували. Змушений вибирати між двома ворожими таборами, що повсякчас буває на такій, як у нього, службі, він був повний рішучості приєднатися до сильнішого угруповання, давши іншому видимість гарантії. Церква, безперечно, в найближчому майбутньому не допоможе йому в здійсненні його честолюбних мрій щодо Академії, і належної підтримки треба шукати десь-інде. Поки що вистачить спритно діяти, щоб Бурділья і Фокар не висунули проти нього формальних доказів. У всякому разі, їхнє невдоволення йому було відоме: обидва дорікали йому за місце, яке він посідав. Але хоч би там як, а сонце Бурдільї, що згорів на партійній роботі, було вже на вечірньому прузі. З цих двох найдужче треба остерігатись Фокара, бо йому пророкують неабияка майбутнє. Він мав авторитет, його вплив зростав, але йому ще бракувало того хитрого досвіду, що дає змогу збільшувати число залежних від тебе й здобувати через них підтримку більшості. Міністр прошепотів:

— Оцей Фокар трохи зелений, щоб виступати з обвинуваченнями проти мене! Зрештою, найпростіше буде...

Лювела знав з досьє поліції, що Фокар був у великій грошовій скруті: він заліз у борги через надмірні, як на його можливості, запити вельми дорогої коханки. Людину в такому становищі завжди можна втягти в якусь фінансову пастку. Раз спіймавшись, він буде вже в твоїх руках.

Любела перевірив, кого з неофіційних агентів поліції — хлопців надійних, дуже досвідчених у таких справах і спритних створювати нагоди для перетворення чесної людини в нечесну й податливішу,— можна буде використати. І поклав собі негайно переговорити з цього приводу з начальником поліції. Все іще. неспокійний, він терміново викликав до себе начальника відділу.

і

Вийшовши від міністра, начальник відділу зайшов просто до начальника спеціального секретаріату.

— Не знаю,— сказав він,— що там отой придуркуватий Бурділья намолов шефові. Від'їжджаючи, шеф був страшенно злий.

— То він поїхав?

— Так. На відкриття чогось спортивного, а потім він має обідати з якимсь фінансистом. А у мене важливе побачення з редактором однієї великої газети. Ось вам, любий друже, папка. Розгляньте клошмерльську справу й зробіть, що потрібно. Гризня між кюре та муніципалітетом в якійсь маленькій порі на Ропі. На мій погляд, якась дурниця, але Любела НАДАЄ цьому певного значення. Тут два-три рапорти й кілька газетних вирізок. Ви відразу побачите, в чому суть. Категоричний наказ шефа: ніяких ускладнень з ліонським архієпіскопатом. Це головне. Зрозуміло?

— Цілком зрозуміло,— відповів начальник секретаріату, кладучи папку біля себе на стіл.

Лишившись сам, він окинув поглядом море паперів .на столі і почав бурчати, думаючи про міністра й начальника відділу:

— Дивні люди! Залагоджують свої інтереси, ходячи до фінансових тузів та редакторів газет, а я, мов та машина, розв'язуй усякі дражливі питання. А якщо де яка помилка, то, звісно, мені й влетить! Але взагалі...

Знизавши плечима, він виявив своє примирення з таким станом речей, тоді викликав дзвінком першого секретаря й передав йому папку разом 8 інструкціями.

Перший секретар, Марсель Шуа, нещодавно написав дві сценки до наступного номера журналу "Паризькі безумства". Його попросили внести кілька поправок з метою посприяти виставам такої собі Бебі Мамур, юної зірки, що, казали, була в найкращих стосунках з Люсьєном Варамбоном, колишнім президентом ради, який мав незабаром знову ним стати. Догодити цій юній особі значило догодити й Варамбонові і прив'язатись таким чином до колісниці політичної фортуни. Можливо, все майбутнє Шуа залежало ВІД оцих ДВОХ сценок. Тож у дану

хвилину він не бачив нічого такого в державних справах, що можна було б за важливістю прирівняти до кількох хитрих куплетів, які мали сподобатись гарній дівчині, давши їй зайвий привід ще раз підняти гарненьку ніжку. Бебі Мамур, співаючи, силкувалась якнайбільше виставляти свої ноги, і всі казали, що в неї чарівний голос. Шуа мав" сьогодні зустрітися з нею у директора театру після репетиції. Йому тільки й залишалося часу, щоб ускочити в таксі. Тримаючи напоготові капелюха й рукавички, він передав папку другому секретареві.

Останній був заклопотаний тим, що старанно обпилював свої нігті. Не припиняючи цієї роботи, він промимрив стиха: "А мені що: начхав я на Клошмерль! Я маю ось-ось зустрітися з префектихою Режіною Ліоше й повести її до дансингу. І я не збираюсь сушити собі голову якимись там муніципальними сварками! Запропонуємо цю розвагу нашому приятелеві Раймондові Бергу".

Раймонд Берг, схилившись над брудними від правок аркушами, надзвичайно ретельно й швидко їх переписував. Ліва рука підпирала чоло, судомно стискаючи його пальцями, що мало засвідчувати шалені зусилля думки.

— Я вас потурбував, старий? — спитав другий секретар.

— Так,— без манівців відказав Раймонд Берг.— Якщо ви з шпаргаллям, то у мене справді немає часу. Я закінчую для журналу "Епоха" статтю, яка завтра має йти до складання. Гадаю, початок чудовий. Хочете, я вам зачитаю? Скажете свої враження.

— Хвилиночку, старий, і я в вашому розпорядженні. Мені ще треба дати необхідні інструкції щодо ось цієї справи.

Другий секретар поквапився втекти. Він перейшов у сусідній кабінет — четвертого секретаря — і артистичним жестом простяг тому папку.

— Любий друже,— почав він,— тут у мене одна невеличка справа...

— Ні! — відтяв четвертий секретар.

— Таж це суща дрібниця. Ви швидко впораєтесь...

— Ні! — ще голосніше повторив четвертий секретар.

— Все-таки мені дивно...— знов почав другий секретар.

І втрете не дав йому четвертий секретар доказати.

— Я працюю, чуєте? — розлючено закричав він,

№

І це була правда. Він працював, та ще й над державними справами. У цьому міністерстві було кілька таких, як він, хлопців без надій на майбутнє, що відзначалися дивною працьовитістю. 1

— Пробачте, любий друже!

І другий секретар пішов далі, мовивши про себе: "А через роботу люди й справді стають нелюб'язними!"

В сусідньому кабінеті елегантний, рішучий на вигляд молодик порівнював кілька розкладених на письмовому столі фотографій автомобілів.

— Ви не хочете купити комісійну машину? — спитав він у другого секретаря.— Я маю двох-трьох відповідних клієнтів. Хутко все залагодимо, любий. Беріть, поки не пізно..Ось шестициліндровий "делаж", наїздив усього десять тисяч кілометрів. Чи, може, ви волієте "балло", "вуазен", "шенар"?

— Я прийшов не за цим...

— Це не причина. Автомобіль завжди купують тоді, коли зовсім не мають такого "наміру, повірте. А з ваших знайомих нікого не цікавить "ролс-ройс"? Остання модель, розкішний кузов. Продає один американець, що повертається на батьківщину. Я пропоную машини з перших рук, а це дуже важливо при комісійному продажі. Отож якщо хочете, то я для вас зарезервую одну і скоро залагоджу справу.

— Я подумаю. А ви б не. хотіли зайнятися Клош-мерлем?

— Скільки кінських сил? — спитав молодик.

— Та це не автомобіль, а справа. Ось папка. Молодик скривився.

— Послухайте,— мовив він,— просіть мене що хочете, тільки не давайте папок. Запевняю вас — це не моя парафія.

— А яка ж ваша парафія?

—. Щиро кажучи, маклерство. А з ваших знайомих ніхто часом не шукає помешкання? Я знаю два в гарних місцях. Комірне не надто високе, та й цілком виправдане. У мене є ще три комерційні приміщення: одне на бульварах, друге на вулиці Ла Боееі, а третє, зверніть увагу, на вулиці Пе. На кожне комерційне приміщення можу зробити вам знижку в десять папірців. То жодна з моїх пропозицій не може залагодити вашої справи? І.", — В даний час мою справу може залагодити тільки людина, що взялася б за цю папку.

— Послухайте,— мовив молодик,— я все-таки працюю в цьому міністерстві і завжди можу спробувати вам допо-могти. Що там таке?

— Та партійна гризня в провінційному містечку. Треба підготувати інструкції для префекта.

— Чудово! — одказав молодик.— Я знаю, хто вам може зарадити. Зайдіть у четвертий кабінет поверхом вище і передайте вашу справу заступникові начальника, такому собі Птібідуа. Якщо там ідеться про прийняття рішення, він буде в захваті. Це жартівник, що любить догоджати своїм сучасникам. Скажете йому, що ви від мене. Я пещодавпо йому влаштував страхування, давши половину першої премії. Відтоді я можу звертатись до нього з будь-яким проханням.

— Іду просто туди, — сказав другий секретар.— І щиро вам дякую. Ви мене врятували з незручного становища.

— З незручного становища завжди можна знайти вихід,— заявив молодик.

Узявши другого секретаря за руку, він усе ще не відпускав його.

— Послухайте,— казав він далі,—я знаю, де організовується одне товариство — першорядна справа! Це вас не зацікавить?

— На бога, тільки не мене! А чому вам не переговорити з нашим шефом?

— З Лювелою?

— А то з ким же? В його руках хтозна-скільки товариств.

Молодик знову скривився.

— Ет, Лювела! З ним працювати нецікаво,— пояснив він.— Збирає всі вершки, а в разі халепи ладен кинути всіх напризволяще. Цей наш міністр — добра птиця!

Отак урешті справа, в якій треба було прийняти рішення, потрапила до помічника начальника бюро Серафена Птібідуа, незвичайно похмурого добродія. Цей чорний гумор походив у нього від однієї кривдної вади, яка справляла на його вдачу, а отже й на його кар'єру згубний вплив. Про Птібідуа можна було сказати те саме, що деякі історики казали про Наполеона: іп тв яісиі риегі але бідолашний помічник начальника не мав генія на противагу до цієї вади, завдяки чому він міг би

Маленький, як у хлопчика (лат.).

давати коханкам бодай духовне задоволення, яке, проходячи через різні комплекси, визначені психоаналізом, часом підводить і до фізичної втіхи, хоч це ще сумнівно. £На довершення свого нещастя іПтібідуа вабили тільки здорові жінки, і саме від цих велеток його кидало у захват. Але він через їхні руки переходив, так би мовити, непоміченим і

був у їхньому житті чимось на взірець легкої закуски, яка не гамує голоду.

Обійми кінчались замисленим подивом, пойнятим іронією або співчуттям.

При вивченні людського характеру недостатньо, враховуються звичайні природні дані, які можуть мати на нього певний вплив. Душа найчастіше багато що завдячує тілу, де вона пробуває, і деякі невідповідності між тілом та душею призводять до чогось майже трагічного, коли,— як це було в даному разі,— брак відповідності починався з дрібниці, яка може бути темою жартів і яку важко довго втримати в цілковитій таємпиці. Слід визнати, що доля чинить жорстоко, коли псує людям усе. життя кількома сантиметрами плоті, на які вона тут поскупилась, а десь дала їх аж надто щедро, що теж не краще. Але оте друге нещастя Птібідуа волів би в сто разів дужче від свого: все було б краще, аніж байдужа мовчанка, в якій замикались жінки після його легкої прохідки.

За таких умов він вирішив, що розумніше буде прикликати собі па допомогу недосвідченість та вірність обов'язкові. Отож він оженився замолоду, взявши дуже молоду дівчину, яка щойно вийшла з монастиря. Та, на лихо, пані Птібідуа невздовзі дізналась,—принаймні з розповідей інших, адже жінки люблять хвалитися,— що вона позбавлена втіхи, яку їй мав дати законний шлюб. Невдоволеність зовсім розхитала її порви, і спільно життя біля домашнього вогнища зробилось для Птібідуа майже нестерпним; він по смів підвищити голосу, знаючи, як його непростимо обдарувала доля. Однак на цю хворобу існував простий лік, і в Птібідуа не бракувало, як на те, вірних друзів. Тільки ж бідолаха був ще й ревнивий. Те, що, власне, нічому не могло зашкодити, його й губило. Пані Птібідуа справді знайшла йому підміну, вибрану на свій смак, і добре за все відомстила чоловікові. Та щоб не будити підозри в нього, вона й далі влаштовувала йому сцени. Отож віп не мав ніякого пожитку навіть від цього поліпшення її настрою та тієї догоди, яка часом усуває нелад у сім'ї,

Тим-то нікого не здивує, що від постійного приниження з боку дружини, яке перейшло в переслідування, через що всі кпили з нього позаочі, характер Птібідуа швидко аіпсувався, і він трактував найсерйозніші речі з таким тріскотнявим сміхом, аж здавалось, ніби це з нього вихлюпує найщиріша радість. Бувши сам жертвою долі, Птібідуа мстив за свої нещастя, ставлячи по лінії свого міністерства не знайомих йому людей у найбезглуздіші, ситуації. Він враховував те, що між ними, напевно, є несправедливо привілейовані особи, які вміють доводити жінок до такого сентиментального рабства, до якого він їх довести повік по зможе. Ця фізична перемога була єди-пою великою темою його мрій, що ніколи не виходила йому з голови. Все своє дозвілля він розкошував, уявляючи собі п'янкі зітхання казкових жінок, які довкола нього, дужака Птібідуа, встилали своїми пишними, знеможеними від обіймів тілами килими та дивани, тим часом як інші гарні претендентки, сперечаючись між собою, добивалися своєї черги.

Ніхто й не підозрював, що Птібідуа за опущеними нові--ками вершив подвиги у своїх переповнених гаремах. Він мав репутацію пересічного дивакуватого чиновника, і посада заступника начальника бюро була останньою віхою в його службовій кар'єрі/ Він і сам це знав. І вбивав у собі всякий запал до роботи, хіба що в особливих обставинах. А тоді цей запал набував характеру помсти, скерованої проти цілого людського роду, і в цьому полягало друге його улюблене заняття. Птібідуа дуже б хотілося мати справжню силу. Не бувши нею обдарований, він використовував бодай ту жалюгідну силу, яка в нього пробивалась, заради того, щоб висміювати державні заклади, примушуючи їх при нагоді грати роль дурного й зловмисного' божества.

"Якщо все на світі безглузде,— казав він,— то чого соромитись? Життя — це торбинка з фішками лото. Нехай усе вирішує випадковість".

Застосувавши цю доктрину до ведення державних справ, він вигадав систему, яка давала "безглузду нагоду чинити добро". В невеличкій кав'ярні, де він був завсідником у гурті з таким собі Кузіне, службовцем із свого бюро, він ставив на карту рішення, які мав

приймати іменем міністра. Це надавало грі своєрідної привабливості — інакше-бо вона велася б на інтересг а обидва гравці були ж біднів

. Ось у чиїх руках опинилась доля Клошмерля. В кав'ярні два приятелі обмірковували становище. Птібідуа, зробив кілька нотаток, вивчаючи справу]

— А що б ви вирішили, Кузіне7

— Я? А що тут довго думати: послав би листа префектові, що зобов'язав би його надрукувати в місцевій пресі комюніке, яке б відновило лад. В разі потреби нехай виїде на місце подій, поговорить з мером і кюре.

— А я,— сказав Птібідуа,— навпаки, послав би до Клошмерля загін жандармерії. Ну то як, тисяча очок в пікет?

— Та ні, тцсячі, мабуть, забагато. Вже пізно.

— Тоді вісімсот. Я здаю, Зніміть.

Виграв Птібідуа. Долю Клошмерля було вирішено. А через двадцять чотири години префектові департаменту Рони було відправлено належні інструкції.

і/а 8 2-1599

ЦЕНТРАЛЬНА ВЛАДА

ТА ІНСТАНЦІЇ

Префект департаменту Рони, такий собі Ісідор Ліоше, був чоловік з напрочуд гнучким хребтом, хоч ця гнучкість не завжди рятувала його

від примх долі, яка любить собі покепкувати зі смертних. Страх дістати штурхана від своїх опікунчих богів цілком позбавляв його рішучості. Він думав— до сьомого поту, поки зважувався підписати ордера на арешт. Цього чоловіка у розквіті сил зраджувала жінка. І ніхто й не думав приховувати від нього зрадництво. Але безпомилкове чуття підказувало йому, що, змінивши жінку, він би не тільки не виграв, а навіть у дечому, можливо, й програв. Бо його обманювано в ім'я його ж таки честолюбства, і оця ганьба насправді добре ставала йому в' пригоді. Одно слово, підводячи воду до свого млина,— на манір гарної мірошничихи, завжди готової робити те, що робить жінка мірошника в пісні,— префектиха робила чоловікові кар'єру. Проти такої завзятої жінки префект здавався лемішкою. І, навпаки, перед цим безхарактерним адміністратором, своїм чоловіком, префектиха вигукувала повним розпачу голосом, б'ючи себе в непристойно пишні груди, що були однією з окрас третьої республіки: "От якби я та була чоловік!"

Несправедливим був цей її закид своїй долі, бо ж те, що вона була жінкою, та ще й вродливою, неабияк сприяло у здійсненні її планів. Ще невідомо, чи навіть великий геній дав би їй, якби вона була чоловіком, бодай чверть того, що вона мала, як жінка зі своїми іптимними талантами, а надто те, що вона зробила з Ліошо, цього вкрай бездіяльного префекта. Це справді була її робота для їхнього спільного добра, викопана з природпого щедрістю, почуттям міри та знанням потаємних звичок усіх могутніх осіб режиму, які визнавали папі Ліошо за найпершу спритницю нашого часу.

Префектиха легко діставалася до високих політичних яфер. Слід віддати належне жінці, яка може все згубити, крім голови. Якщо вона чесно платила натурою, то таки платила' за щось реальне, бо ніколи нічого не давала, перше не одержавши того, що мала на меті. Не плутаючи задоволення з життєвими потребами, вона зберігала в повному ажурі бухгалтерію своїх інтимних стосупків з офіційними особами.

Що ж до задоволення, якого ця попаситпа жінка аж ніяк пе цуралася, то вона вибирала коханців з-посеред вишуканого персоналу міністерства, де терлася, проштовхуючи свого Ліоше: тепер вона якнайнахабніше силкувалася зробити з цього нікчеми посла або губернатора колонії. Вона мала звичай підбивати клинці під юних секретарів, вибираючи їх собі до вподоби, від чого у гарних хлопців аж обличчя пашіли. На самий тільки вигляд її уст у них опускались очі; що й слова не мовлячи, вони вже виказували обіцянку. Чоловік, на якого задивлялася ця жінка, враз почувався голим, привселюдно голим. А вона, нахилившись нібито в якійсь справі до того, кому віддавала перевагу, голомшила його далі чарами своїх славнозвісних персів, цієї пастки для чоловіків, і мовила зі страшенно принадною усмішкою: "Як би я вас хотіла проковтнути, моя дитипкої" "Проковтнути" було якраз відповідно слово для кохання прокрпсгюї Рожіни Ліоше. На пайпятому помешканні, куди Режіпа заводила молодь, вона брала від двадцятип'ятилітпіх хлопців усе до решти, і вони виходили від неї здивовані, горді, бліді й з цілковито порожньою головою. Цю шаленку мало хто довго витримував. Коротше кажучи, вона була досить багата жінка і під свої сорок років досвідчена й несамовита в коханні.

Зоставшись без дружини, яка поїхала вирішувати всі його важкі питання, префект по зпап, що діяти. Бо саме під час чергової відсутності папі Ліоше він одержав інструкції Птібідуа, які міністр підписав, не читаючи. Вони загнали Ліоше в глухий кут. Він передчував, що ця справа може мати неприємне ускладнення, а найменше таке ускладнення зашкодить інтригам його дружини. Послати до Клошмерля загін жандармерії означало привернути загальну увагу до цього закутня Божоле, викликати коментарі у пресі. Але якесь рішення треба було приймати, і це його жахало. Він безперестану думав про наступні вибори й намагався нікого не розгнівати. "Якби ж то знаття, де впадеш!" — стогнав цей хиткий чоловічок. "Партія при владі,— казав він,— завжди викликає невдоволення виборців. Наступного разу у нас, мабуть, теж зміниться громадська думка". Отож він не хотів виразно ставати ні на чий бік. Його нерішуча діяльність зводилась до того,, що він примиряв протилежності, а отже, викликав певне невдоволення в усіх.

Префект довго,думав і кінець кінцем нібито знайшов одне з тих безсторонніх рішень, які він завжди приймав. Замість посилати до Клошмерля контингент жандармерії, чи не краще відрядити туди регулярні частини просто під виглядом маневрів? Так і порядок буде відновлено, і громадської думки не потривожено.

По тверезих роздумах така ухвала видалась йому дуже вдалою. Він викликав машину й наказав їхати до військового коменданта.

Комепдант, генерал де Лафланель, походив із знаменитого роду. В XVII сторіччі одному з Лафланелів було дору— . чено стояти з ватою біля Людовіка XIV, коли король слабував на розлад шлунка, що зле впливало і на його настрій, і'на державні справи. Дворянин, приставлений ходити біля найсвітлішого затилля, так делікатно виконував свою роботу, аж якось монарх,— з тією високою гідністю, за яку він заслужив у історії ім'я "Великий",— не втримавшись, сказав йому: "Добрий мій друже, як же ви мене гарно підтираєте!" "Бо це, сір,— відповів той пад звичай винахідливо,— не вата, а фланель!" Мадам де Моптеспан, яка. теж була в будуарі, виставивши груди для втіхи свого коханця, дуже засміялася з цього дотепу, який, пішовши по Версалю, вкрив великою славою Лафлапелів,— такою славою, яка не припадала пилом до самого повалення старого режиму. Революція, що не мала милосердя і до най-г шанованіших традицій, обійшлася і з цією так само не-" щадно. Але самі де Лафланелі з гордістю передавали від батька до сина культ вірнопідданства, який взяв початок ще за. королів. Трошки цієї гордості припало й комендантові.

Генерал де Лафланель був чоловік добромиспий ——— звичайне явище серед генералів, " що командували па війні й наказали повбивати багато людей, які, цього це відаючи, завдяки переконанням свого командира дивізії, повмирали дуже по-християнському. "Non nobis sed tibi gloria, Domine" l. Ця велична дурість — велична в час,.коли з'явилася, — яка прославляла не що інше, як провал французького наступу, і яку необачно, майже по-блюзнірському, дописав до повідомлення від 18 вересня 1915 року цей самий генерал, що спосторігав війііу через

пижній кінець перископа — необхідний відступ до розсудливості — мав товстий бетон над головою для підкріплення цієї розсудливості,— ця пам'ятна дурість цілком пояснювала його спокій при вигляді фронтових кладовищ, які він так щедро постачав. Генерал де Лафланель просто вважав себе славним знаряддям у господніх руках і вітав ' господа з таким вдалим вибором. Бувши добромисним, генерал думав, що війна загалом гарна річ, яка навчав цивільних цінувати життя, що армія — це найкращий заклад у світі і що немає людей, які.за розумовими здібностями перевищували б генералів. Думаючи так, він не відчував потреби думати більше й старанно від цього утримувався. Хоч узагалі це був досить справний генерал, якби він тільки не вигукував часто й знов-таки добромиснск "Чорт забирай!" та ще "Скроньоньо!" — вираз, що його значення вже ніхто не знає.

Вислухавши префекта, генерал хвацько заявив йому, що в даному разі озпачало програму дій:

— Я їм усім дам бобу, сто тисяч мільярдів!

Всім, тобто клошмерлянам — винуватцям розрухів. А задля повноти інформації, як генерал вельми християнський і прагнучи прислужитися добрій справі, де Лафланель подався до архієпіскопату. Монсеньйор де Джакконе тонко його ознайомив з клошмерльськими справами, ба; мабуть, дуже тонко, і це була помилка, бо генерал зрозу

1 Не нам, а тобі слива, господи (лат.).

Ці + 8 2-і 500 '

мів усе навиворіт. Але не можна вимагати від такого собі Еммануеля де Джакконе, щоб не був завжди тонким, ані від такого собі де Лафланеля, щоб став тонким відразу. Люди такі', які вони є, раз і назавжди. Сам бувши тонким, архієпіскоп не сумнівався, що його, зрозуміють, а генерал, не мавши тонкого розуму, не сумнівався, як не

сумнівався ніколи, що розуміє все досконало й завжди приймає чудові рішення, розумні й доречні. Зауважмо мимохідь одну суперечність. Схильний швидше до скептицизму, монсеньйор де Джакконе надміру довіряв людям, а генерал, завжди оптимістично настроєний (якщо він зміг, не моргнувши оком і не взявши під сумнів своєї доблесті, послати на марну смерть відразу десять тисяч чоловік), не довіряв їм ніколи. Тим-то ці два чоловіки оцінювали один одного кожен по собі.

По цьому візитові комендант викликав свого помічника, генерала кінноти де Арнуа д'Аріделя. Він. йому виклав становище по-своему й резюмував свої інструкції такими словами:

— Дати всім бобу, сто тисяч мільярдів! Дійте по інстанціях! І тільки так!

Ми ще побачимо, як діє цей точний механізм, що зветься інстанціями. Генерал де Арнуа д'Аріделъ, як і комендант, був прихильний до інтересів церкви. І він сказав собі, що треба діяти круто й не гаючись. Генерал послав по полковника Туффа, що командував колоніальним полком. Він ознайомив полковника з клошмерльського справою й закінчив такими словами: "*

— Більше твердості. І дійте негайно.

В полку, яким командував Туфф, особливо вирізнявся своєю рішучістю один' командир батальйону, майор Біс-корн. Полковник виклав йому обстановку й сказав:

— Нам потрібен одчайдух. —Чи знайдеться такий серед ваших офіцерів?

— У мене є Тардіво,— не вагаючись, відповів майор,

— Хай буде Тардіво. Негайно давайте необхідні розпорядження.

Як і всі енергійні й рішучі люди, майор Біскорн не став заглиблюватись у деталі. Вказівки його капітанові Тардіво були коррткі й ясні: .

— Подастеся до селюків у глухомань: є такий Клошмерль, знайдете на карті. Йдеться про гризню за нужник,

кюре, баронесу, вибиті шибки, зграю телепнів і ще казна-що. Сам дідько нічого не второпав в цій історії! Одне слово, з'ясуєте на місці, в чому там притичина. Відновите лад, і то негайно. Порекомендую вам одпо: підтримуйте більше кюре. Такі накази начальства. Вам, мабуть, на це начхати? Мені теж. Зрозуміло?

— Зрозуміло, мій майоре, — відповів Тардіво.

— Нуднувато, мабуть, буде в Клошморлі?

— Так, мій майоре.

— Отже, дійте на свій розсуд. Щоб усе було як годиться.

— Слухаюсь, мій майоре.

Капітан віддав честь і обернувся йти. Майор, якого трохи гризло сумління, затримав його, щоб дати ще деякі настанови.

— Тільки дивіться — не дурійте там зі своїми хлопцями!

Отак капітан Тардіво одержав бойове завдання.

Тардіво, що дослужився до звання капітана, був характерною постаттю у війську, Цікаво простежити в основних рисах його кар'єру,

1914 року він служив понадстроково при військовій комендатурі в Бліді у званні сержанта, пройнятий честолюбним, бажанням дослужитись до старшого унтер-офіцера, а тоді піти у відставку і знайти собі пристойну й легку рдботу, скажімо, наглядача в тюрмі. Демонстративне неробство, на його думку, гідно б завершило життя доблесного вояка. Думаючи про такий заслужений вінець, він уявляв, як сидить на стільці під величезним порталом, сам у темній, готь обвішаній колоніальними медалями, уніформі, і цілісіпькі дні покурює сигарети та розглядав Перехожих суворим поглядом, виробленим довгою службою при гауптвахті, а свій пост покидає тільки для того, щоб піти заспокоїти спЬагу Дд невеличкої кав'ярні по сусідству, де чарує завсідників барвистими розповідями про свої славні кампанії. Дві-трй привітні покоївки, звісно, не залишаються байдужі до таких подвигів, І, зрештою, як чоловік, що мав коханок на всіх широтах, він підморгує гарпепьким дівчаткам, може, трохи й зухвало, але даючи їм наздогад про свої наміри, бо це ж найголовніше. А віп на людях добре розумівся і добре вмів

1!г + 8*

231

вибирати підхожих для себе жінок. Поводився з цими об'єктами своєї втіхи він досить нецеремонно і часом навіть приймав від них подарунки, якими вони вшановували його силу, утверджувану, між іншим, і кулаками, коли цей добродій напивався абсенту. Щаблі соціальної вартості розмаїті до нескінченності, і проміжки між ними всюди-однакові. В цивільному житті Тардіво вважався б довершеним пройдою. В африканській армії це був відмінний унтер-офіцер.

Щоб напевно дослужитися до своєї честолюбної мрії — старшого унтера, сержант Тардіво у дворі казарми силкувався виявити себе якомога запопадливішим, послуговуючись переважно горлянкою. Насправді він поводив себе так не тому, що це йому страшенно подобалось чи то через лиху вдачу. Він просто знав, що дерти горлянку

на службі в армії треба, бо інакше не привернеш до себе уваги начальства й не заслужиш похвали. В казармі, де всі горлали з ранку й до вечора, від вищих і до нижчих чинів, задля того, щоб тебе добре помітили, треба було горлати дужче за інших. Бувши вельми спостережливим, Тардіво відразу це зрозумів, як зрозумів і таке: чин, який не карає, однаково, що жандарм, який не пише протоколів,— такого запідозрять" у слабовільності й службовому недбальстві. Вищі чини жандармерії та армії приймають рішення, виходячи з твердої певності, що геть усі цивільні — злочинці, а геть усі солдати — ледарі. Як це не парадоксально, але переконання, що армія, з одного боку, і цивільне суспільство — з другого, складаються майже виключно з негідників, якраз і надає армії сили, а суспільство робить міцним. Армія і суспільство, щоб установлювати тверду дисципліну, кожне повинно мати велику, основну й легку для зрозуміння засаду. В ім'я цієї засади, яку він охоче визнав, сержант Тардіво дозволяв лейтенантові трактувати себе як дурня, знаючи,— що він, у свою чергу, може безкарно трактувати як дурнів усіх, хто нижче від унтер-офіцера. Тож його честолюбство прагнуло зменшити число людей, що могли трактувати його, Тардіво, як дурня і збільшити число тих, кого він міг так трактувати сам. Це чітко визначене честолюбство, яке становило таку велику частину його особистої гідності, ніколи не давало йому спокою. Отож сержант Тардіво кричав донесхочу в Бліді й розподіляв догани, карцер і тюрму, не витрачаючи марних зусиль на справедливий розгляд, як ото вищі сили розподіляють нещастя між людьми в ім'я метафізичної і не дуже переконливої мудрості, піч знати яку нам не суджено в нашому житті.

Мобілізація захопила Тар діво знонацька при виконанні службових обов'язків і перекинула його аж до перевалу Шіпотт, де він несподівано опипився проти німецьких частин, не менше пройнятих свідомістю власної вищості, та німецьких унтер-офіцерів, не менш горластих ніж наші, французькі,— адже вони так само намагались трактувати" наших солдатів як дурнів і панікерів, що було видно з перекошених гримасами облич цих рудих або бляклих пордичних блондинів, таки справді дурних, із слухняними й забитими брехнею черепними коробками.

Перша зустріч з цими рішучими людьми була мало приємна, і розсудливість давала комапду якомога швидше забратися з небезпечної території. Але гепорал, що був далеко позаду і зручно сидів у сідлі, захищений від сонця, цього клятого й небезпечного серпневого сонця, яке нещадно палило з неба,—скомандував навпаки. Генерал тримався в затінку, поглядав у бінокль і по-військовому тішився, бачачи, як з невинного . ліска хмарами валує чорний дим.

— На це варто подивитися! — мовив він до офіцерів свого штабу.

Варто було не тільки подивитися, а й послухати: з цього ліска аж до нього долинали гуркіт та слабкі звуки сурми, що кликали в атаку.

— Зараз ці свині від нас дістануть! — провадив далі генерал, маючи на увазі німців, бо ж він уявляв собі німців не інакше, як гнаними, розбиваними, розпорошуваними, рубаними, топтаними, різаними, колотими досхочу, а французи, ясна річ, лишалися в цій колотпечі неторкнуті, розпашілі від доброго здоров'я, озброєні бойовим духом на додачу до двохсот п'ятдесяти пабоїв та іскристих багнетів, які так приємно занурюються ,в тевтонські тельбухи.

І такий упевнений був генерал, що все йде за його незаперечними передбаченнями, що близько п'ятої години дня, коли вже не ризикував дістати від Феба дубцем по голові, він не побоявся прийняти героїчне рішення.

— Гадаю, панове офіцери,— промовив він,— що ми можемо тепор просунутись уперед на добру сотню метрів. Звідти нам краще буде спостерігати за боєм*

Генерал сказав це рішуче, з відвагою, від якої аж проймало трепетом.

— Не робіть цієї необережності, мій генерале,— заблагав перший полковник з його почту:

Але генерал відповів йому з невблаганною усмішкою:

— Відвага буває необхідна, полковнику. Намагайтесь ніколи цього не забувати!

Гучні слова, які зовсім не позначилися на подіях дня, що був безрезультатним, але зате надзвичайно корисним для кар'єри того, хто ці слова вирік. І генерал рішуче поїхав уперед, з наміром зупинитися на відстані близько трьох кілометрів від лінії вогню, у відкритій зоні, де зовсім не падали снаряди. Пробув він там аж до смерку, все так само спокійний, і по-своєму бездоганно оцінював обстановку й без вагань віддавав відповідні накази. До цього слід додати, що німецький генерал з супротивного боку поводився так само безстрашно й також приймав рішення як добрий знавець своєї справи.'

Отже, за перемогу в баталії бились у лісі два війська лютих, приголомшених страхом йолопів, які зовсім не знали, чого вони сюди прийшли, бились, як дикуни, горлаючи, стріляючи, бігаючи, колючи, вбиваючи навмання, пойняті досить щирим бажанням чимдуж утекти з поля бою, щоб не загинути відразу, і поволі в них починало пробиватись переконання, що великі полководці всіх чисто армій чи не найбільша наволоч від створення світу і що вони любіше поперерізали б горлянки цим великим полководцям, поперетинали б їх справді майстерно, а потім позапихали б їм у роти повідрізувані яйця, як щонайвищі жертвоприносини, ніж ото різати горлянки бідним ворожим хлопцям, котрі, як і вони, займались цим неймовірним безбожним ремеслом, яке полягало в тому, щоб тобі, пригнаному сюди, розпорото живота, вивернуто нутрощі, розкидано печінку, селезінку, серце та й усе грішне тіло посеред поля і щоб сказати собі останнім буркотливим видихом душі, що мерзотники, пересичені почестями, гарними й паскудними хвойдами та смачними наїдками, замилувані в похвалах — чорт забирай! — що ці мерзотники в тилу, ці садисти, ці патріотики власної вигоди

підло зробили оце підступне страшне пекло, щоб ухопити собі найкращу частку, коли під сонцем ще повно риби в річках і морях, повно птахів на деревах, а зайців у полях, повно зерна в землі й садовини на гіллі, повно майже безлюдних земель і скрізь подостатком жінок, в яких і без чоловіків не пригасав бажання, тим часом як ось тут колють тих самих чоловіків, мов свиней. Ось до чого розвинулася б думка тих, що в лісі, якби вони не були задурені до нестями, до останніх меж безглуздя або якби вони не були вже й мертві. А цим останнім уже нічого не треба було, крім дещиці землі тіло прикрити, та й то не заради них самих,— їм було цілком і назавжди байдуже, поховають їх чи ні,— а для живих, які все-таки не хотіли мати у сусідстві мертвяків.

Увесь цей час генерал, цілком спокійний, цілком задоволений, ба навіть веселий, перебував на своєму горбі за невеличким ліском і приказував що чверть години:

— Усе гаразд! Усе гаразд!

А інший навпроти приказував таке саме своєю мовою:

— Es gehet! Schön, sehr schön!l.

Гараздові прийшов кінець, коли він, генерал, захотів пити, і оцей клятий ідіот, майор-інтендапт, подав йому, генералові, пляшку несвіжого пива, мовивши з дурнуватою усмішкою на круглій цивільній пиці:

— На війні як на війні, мій генерале!

Після першого ковтка генерал зрозумів зухвальство цього кретина.

— Що-о? — спитав він.— Та спершу станьте струнко перед старшим по чину! На що ви здатні, майоре? Подавати мені таку ослячу сечу! Та я вас запроторю в ліс, у пекло, до інших ідіотів, і по*пізніше як завтра!

Генерал, у свою чергу, став несамовитий. Мабуть, через сонце або через не дуже легкий сніданок опівдні, що переобтяжував йому шлунок. І майор не міг нічого відказати. Це був дуже скромний майор, та ще й не який сильний у тактиці, бо не встиг пройти школи війни. Він починав розуміти, але вапізно, що генералові напої, генералів харч, генералове ліжко, генералова мала потреба, генералів денщик, ладна генералова подруга, генералів капелан — усе, що створювало добрий гумор генералові, могло мати для війни та й загалом куди більше значення, ніж генералові солдати... Однак він запізно починав розуміти, бо назавтра пішов туди, в ліс, де йому розпороли живота, як і іншим хлопцям, і, вибльовуючи свою маленьку, недосвідчену душу, яка дуже повільно виходила, цей добрий майор, виструнчений у свою останню смертну хвилину, повторював лагідно й поштиво:

Справа посувається І Чудово, дужо чудово! (Нім.)

— Вона свіжа, мій генерале, дуже свіжа... ця смерть! І тоді помер, як бідний ідіот, великий чи малий — це

вже не мало ваги. А генерал про нього давно забув. "Він казав:

— Оце життя просто неба омолоджує мене років на двадцять. Але якщо війна протриває рік або два, я закінчу її столітнім дідом!

"А може, й маршалом..." — тільки цього він уже не мовив уголос, боячись, щоб хтось не переказав його слів іншим генералам, що були,— звісно, як колеги,— дуже хитрі паскудники, кожен охочий проскочити в маршали попереду іншого і тому ладен підвести сусіда під поразку.

Перший бій зовсім не припав до вподоби Тардіво. Зрозуміла річ, що він хитрував і храбрував так само, як і інші, хто вижив, та проте на саму тільки думку, що доведеться знов туди повернутись, йому аж ставало млосно. На щастя, в долині, куди відступила рота Тардіво, лежало сільце, де в льохах було повно бочок і пляшок зі сливовою наливкою та

мірабелем. Перше ніж повернутись до лісу, всі понапивалися, і коли рота пішла в багнетну атаку через галявину, прострілювану кулеметами, то галявину вони подолали, втративши лише три чверті солдатів. Увечері овіяні славою недобитки в числі тридцяти двох чоловік вернулися в тил. Підполковник, що зупинив їх, сказав:

— Молодці, друзі мої! Ви таки молодці!

— Ми були п'яні як ніч, мій підполковнику! — просто відповів Тардіво, бажаючи цим сказати, що люди змогли впоратися з нелюдським завданням тільки тому, що вони вже не були, власне, людьми.

При цих словах підполковник насупив брови. Таке довільне тлумачення героїзму йому не сподобалось.

— Я ще вас матиму на прикметі! — заявив він Тардіво. На щастя, через кілька хвилин цього підполковника

вбила випадкова шрапнель (один з тих нечисленних за весь день набоїв, що справді зробили щось путнє), і ця смерть урятувала репутацію Тардіво, який тепер зрозумів, що не слід необдумано бовкати.

Але він не перестав мізкувати над першими воєнними пригодами. І невдовзі дійшов важливого відкриття: НА ВІЙНІ П'ЯНИЙ СОЛДАТ ХОРОБРО ЙДЕ ВПЕРЕД.

Згодом німці почали підбадьорювати своїх солдатів спиртним, казали, навіть ефіром. Як і багато інших винаходів, що їх ми не зуміли використати, цей чудовий винахід теж французький, і заслуга його відкриття належить простому унтер-офіцерові французьких колоніальних військ.

Тардіво більше не наважувався потикатись на нородову, не зарядившись спершу добрячою кількістю спиртного. Він напивався

майже1 до нестями й відчувай тільки шалену лють, яка йому чудово прислуговувалась у боях. Завдяки цій методі його швидко помічено за добру поведінку. А що військові кадри вигідно рідшали, то його незабаром підвищено до старшого унтер-офіцера, а далі й до молодшого лейтенанта. Прибувши під Верден, він уже мав дві лейтенантські нашивки і саме під час цієї битви остаточно вкрив себе великою славою. Коли посилився артилерійський обстріл, Тардіво зрозумів, що для зміцнення бойового духу треба збільшити порцію морального тоніза-тора. Але перебрав міру, і коли рота пішла через бруствер в атаку, він скотився, п'яний як чіп, у вирву з-під снаряда між позиціями, де мирно проспав упередмішку з трупами годин з тридцять, в самому осередді найруйнів-нішої бойової акції, яка будь-коли стрясала землю. Прийшов він до тями в загрозливій тиші передишки, підвладної радісному співу ластівки, що купалась у небесній блакиті. Тардіво не мав найменшого уявлення, що з ним перед цим було, але побачивши поруч два трури, від яких ішов уже досить густий сморід, відразу збагнув що до чого. І сказав собі, перш ніж подумати про свою безпеку: "Гаразд, свинюко, але цікаво, що скаже на це старий..." Старий, тобто майор, страшенний горлань. Проте лишатись між позиціями нічого не дало б, і він поповзом став добиратись до свого окопу, куди скотився зовсім приголомшений. Підлеглі не могли отямитися а подиву, побачивши його.

— То ви втокли від пих, мій лойтепанто?

Йому доповіли, що були захопили німецьку траншею, звідки їх потому вибито контратакою і вони повернулись на вихідну позицію. Все це не обійшлося без значних втрат. Тардіво пішов до майора, котрий уже почув про його чудесне повернення й чекав лейтенанта в дверях бліндажа.

— Тардіво,— вигукнув він,— ви* б'єте на орден Почесного Легіону! Як вам пощастило вирватися їм з лап?

Тардіво знав, що .ніколи по треба перечити вищій інстанції. І як стій вигадав бойовий подвиг,

"— Я повбивав вартових,— відповів він.

— І багато.їх було? —

— Два, мій майоре, два здоровила, з яких вийшло два цілком пристойних трупи.

—— І ви мали МОЖЛИВІСТЬ ПОХОДИТИ ПО ЇХНІХ ПОЗИЦІЯХ?

— Не дуже, мій майоре. Я потім убив ще двох-трьох паскудників, які ніби надто пильно приглядались до мене.

— Молодець, Тардіво,— сказав майор,— вам чимало довелось пережити! То як, вип'єте кварту після такої пригоди?

— Не відмовлюсь, мій майоре. З цієї нагоди я б і з'їв чогось.

Слава заволоділа цим подвигом, розмалювавши його як взірцевий. Через пошту, велосипедистів та обози десята версія дійшла до журналістів, які привезли її свіженькою до Парижа, і тут, нопиваючи на дозвіллі пиво, ці лакувальники надали легенді остаточного блиску. Один з помітних представників громадської думки, коли заволодів цією легендою, надрукував на першій сторінці великої газети статтю, що починалась такими словами: "ЧУДОВОЮ РИСОЮ ФРАНЦУЗЬКОЇ НАЦІЇ В ТЕ, ЩО ВОНА ІМПРОВІЗУЄ, ПРИ ЦЬОМУ ЛИШАЮЧИСЬ ВЕЛИЧНОЮ, І РОБИТЬ ЦЕ ПРОСТО, СПОКІЙНО Й КЛАСИЧНО, ЩО СВІДЧИТЬ ПРО ЇЇ НЕВМИРУЩИЙ ГЕНІЙ". Наступного тижня приплив золота до Французького банку збільшився на тридцять відсотків. Так виправдалось те, що сержант Тардіво, цей самоук у військовій справі, передбачив з першого дня війни: важливість спиртного у війні. На жаль, навіть коли його підвищено до лейтенанта, віп залишився надто незначною фігурою, щоб ці широкі відголоски дійшли до його відома. Але армійським орденом його таки було нагороджено, а незабаром у нього з'явилася й третя нашивка.

Останнє підвищення викликало в нього здорові, тобто корисні для його здоров'я міркування. "Ось я,— мовив він до себе,— у шкурі капітана. Це вже неабищо!" Він подумав, що ризикувати тепер життям було б великою, згубною дурницею. Одно слово, він був обстріляний і, як такий, дуже цінний для майбутньої армії. Офіцерів запасу (про яких він думав з презирством) скільки завгодно, але офіцерів, що вислужились від рядового, охоронців чистих традицій казарми, замінити не так легко. Було важливо зберегти кількох таких, сказати б, для вишколу майбутніх поколінь. Тардіво завважив, що він не один міркує отак, що він навіть запізнився" Багато кадрових офіцерів,

іцо вціліли після перших побоїщ, швидко поокопувались у штабах, вважаючи себе за найбільше добро нації, якій вони з невтомною відвагою показували приклад твердості в необхідних жертвах. І Тардіво сказав собі, що віднині його, місце теж там. При першій нагоді він евакуювався подалі в тил і навіть сам собі створив цю пагоду, бувши старим колоніальним вояком, що добре наламав руку на симуляціях, які можуть збити лікарів з пантелику. Він довго пробув у глибокому тилу, де заживав великого успіху в багатьох жінок, яких він вишукував у, так би мовити, дуже змішаному суспільстві. До фронтової смуги він повернувся вже як довірена особа — як офіцер-спо-стерігач армійського корпусу. Особливо він наглядав за дотриманням військової таємниці, що дозволило йому закінчити війну в чині капітана, чиї обшиті галунами груди свідчили про героїзм.

Таким був вояк, що йшов на Клошмерль навести там лад.

ДРАМА

У справах людських нічого нема насправді смішного, бо всі вони приховують у собі щось невблаганне, всі кінчаються болем і зневірою. Під комедією нуртує трагедія, під смішним б'ють джерела поважності; з-під блазнювання проглядає драма. Завжди настає момент, коли люди починають викликати жалість, якщо не жах.

Розповісти про подальші події міг би й історик. І він не завагався б так зробити, якби не знайшлося кращого способу повідомити про них читача. Виявляється, що один чоловік знав підспідок усіх подій, бувши в них безпосереднім учасником з огляду на свою муніципальну посаду. Маємо на увазі польового сторожа Сіпрієпа Босолейля, громадянина Клошмерля, в якому він часто й радо і завжди в доброму гуморі брався мирити людей. Гадаємо, що краще подати його розповідь, яка, звісно, точніша за те, що ми написали б від себе, бо перед нами справжній свідок, котрий, природно, переказує все на місцевий манір. Цей манір тут дуже необхідний. Отже, зараз ми почуємо розповідь Сіпрієна Босолейля. Послухаймо, що цей чоловік розкаже про минуле, з безсторонністю й без поспіху, користаючи з часу, який ставить усі речі на належні місця й показує людям їхню мізерію.

. — Отак Адель Торбайон раптом стала страмницею. Зітхає та й зітхає, під очима наче хто синців наставив, а вигляд на лиці такий, як бував в усіх жінок, коли їм любов памороки забиває. Жінка довго вола .себо спокійно, чесно торгувала — і ось маєш: геть вдуріла через Іпполі-та Фонсіманя. А телепень Артюр,— толопопь, бо чоловік, а це завше одбирає розум,— нічого по бачить, хоча від мене цього не приховаєш, я зпаю всіх жінок у Клошморлі й поза Клошмерлем. Польовий сторож в уніформі, з правом писати протоколи, зугарний па язик і па руки,— він б'є байдики, але все помічає, дарма що вдає, ніби нічого не бачить, і швидко дізнається, всякого про жінок і держить їх у руках тим, що мовчить, бо воно було б негоже, якби чоловік, що вміє бачити дещо й на затиллі, та став раптом усе вибовкувати!

Гарний то був час, їй же бо, як я наглядав за ними, тобто жінками., і знав слушну мить, коли їм показатись на очі. Еге ж, слушну мить, бо це найважливіше, як маєш діло з цими ніжними ослицями. Для чоловіка, що має смак і знає їхню моду, неважко вибрати хвильку, щоб з'явитись ніби зовсім ненароком.

А ця Адель наче здуріла зненацька: зробилась якась неуважна, стала погано лічити гроші, можна було вибратися з заїзду й не

заплативши. Коли жіпка доходить до того, аж починає отак забуватись, — такого зовсім не водиться в нашій стороні, де всі вони трясуться над кожним су,— то вже певний знак, що її добре взяло за одне місце та й припекло неабияк. Я кажу про таких жінок, як Адель і Жюді,— вони жінки гарячі й беруть від цього діла всю втіху, та ще й завзято, що вам но оті кривляки, не оті холодні ропухи, що відбивають всяку хіть, зпаю я й таких.

Ті, що зроду-віку но розпалюються, то все мегери й зануди, від яких чоловіки повтікали б світ за очі. Таких жінок у нас називають головатими. Еге ж! А жінки не створені для того, щоб працювати головою, така моя гадка, бо коли вони працюють добре головою, то тоді працюють погано десь-інде,— це я вам кажу, Босолейль! А я, добродію, жінок знаю: я з ними знайомився, доходив згоди, мав амурні іптереси й усе таке — у мене їх водилось десятками. Та й де ж би воно було інакше, коли ти польовий сторож, а вони самі вдома, та ще під час отаких клятих гроз, як у нас у Божоле, що, так би мовити, кладуть їх усіх перед тобою навзнак. Ось послухайте моєї ради: коли хочете миру в домі, візьміть собі добру гладуху з отих, що майже втрачають тяму, коли до них приторкнешся, їм досить і того, що на них лагідно подивишся. У таких ви завше будете розумником, хай ви й не бо-зна-який дужак. І тобі добре, й мені — так воно краще. Коли жінка горлає вдень і вночі, то хай краще горлає з утіхи, аніж зі злості. Бо таки ж правда: справну жінку в ліжку пізнається. Яка в ліжку добра, та й у житті не лиха — так здебільша й буває. А коли їй припече й вона починає заводитись, покажіть їй, на що ви годні: це їй відразу вижене всіх чортів з тіла, ще й краще від Понос-сового кропила.

Після того вона стає лагідна як овечка й думає на ваш. копил. Хіба ж ні?

У той час, що оце я вам розповідаю, Адель була з біса гарна молодичка жартувала собі з клієнтами, а клош-мерльські чоловіки заходили випити до заїзду, щоб бодай хоч подивитись на неї. Через це, як правду мовити, Ар-тюр-і зажив великого багатства. Йому досить було

тільки дозволяти іншим зирити на свою жінку, щоб зала завжди була повна людей, а шухляда ввечері повна грошенят. А як дехто трошки мацав Адель, то він удавав, ніби не бачить. Він не ревнував, бо майже нікуди не випускав її з дому, тож до неї було важко підсотатися. До того ж треба сказати, що Артюр був дужак: клав на воза повне барило не хекнувши! І впорати якого-небудь хирлявця одною рукою йому було за іграшки. Отож при ньому кожен поводився сумирно.

І раптом Адель геть ізмінилася, кинула жартувати з клієнтами, навіть стала помилятись собі на збиток, як давала решту. Ну, думаю, щось воно тут не те! Я вже давно думав, що ця жінка, така буцімто спокійна виглядом, що вона добра штучка. Але ніхто не чув, щоб вона ставила ріжки своєму Артюрові. Та щоб почати, для цього вистачить одного разу й зовсім небагато часу треба, бо кляті жінки, як їм припече, завше знайдуть привід відвинутись бодай на п'ять хвилин. Коли я побачив, що Адель так змінилася, то сказав собі: "Ну, цього разу Артюра таки облигано!" І може, навіть і зрадів — бо воно ж було б тільки справедливо, Адже, погодьтеся, що це ж не по правді, коли в містечку всього дві-три справді гарні жінки й ними користуються завше одні й ті самі чоловіки, тоді як інші мусять мати кислу втіху від сухоребрих зануд, так і не покуштувавши цукерки з лікером! Отоді я й заходився шукати того клятого щасливця, який зумів так хитро заволодіти Аделлю, що навіть я по помітив. Невдовзі я й переконався, хто віп. Досить було побачити, як Адель їла очима Фонсіманя, як до нього всміхалась, нікого не помічаючи навколо, як нахилялась і терлася грудьми йому об голову та забувала про все на світі, тільки б не втратити жодної хвильки, милуючись тим баламутом, поки він у залі. Жінки в отакому стані зраджують себе по двадцять разів на день: любов їх проста в рясний піт вкидає. Щоправда, тоді й чоловіки теж дуріють, самі не знаючи чого. "Гаразд,— сказав я собі, побачивши таке діло.— Але скінчиться вопо кепсько!" Я думав по так про Артюра, як upo Жюді павпроти,1— вопа ж не хотіла, поділитися бодай найменшим шматочком цієї лагомини, бо якраз Іпполіт був у неї за тістечко з кремом.

Все сталося, як я й гадав, і то дуже швидко. Та й Жюді відразу все пронюхала. Вона все стовбичила, мов той бовдур, перед дверима, не зводила очей з заїзду і, 'здавалося, ось-ось не втримається й кинеться видирати очі тій Аделі. І наче мало цього, то ще й послала свого дурного Туміньйона спитати в заїзді, чи хто по бачив її любчика, Фонсіманя. А тоді давай усім розповідати у себе в крамниці, що Адель і така й сяка, що вона піде в заїзд і все тій викаже просто перед Артюром. І зчинила такий гемонський ґвалт, що поголос пішов по містечку й дійшов до Аделі та до Артюра; люди чули, як він сказав із страшенно підозріливим виглядом, що коли він матиме когось на прикметі, то живцом його не випустить. І він розповів про те, як убив кулаком чоловіка, коли якось уночі йшов пішки до Вільфраншу. Отож Іпполіт, якому погрожували з обох боків Жюді та Артюр, кінець кінцем злякався й утік жити в долішнє містечко, зоставивши Адель убитою горем вдовою. А Жюді навпроти раділа вже й не знати як: то було вона їздила раз на тиждень прогулятися велосипедом, а тепер стала їздити двічі і верталася ще веселіша, ніж доти. Іпполіт теж тихенько вислизав з містечка. Адель не криючись плакала. А все містечко дивилось на цю історію й помічало геть найменші дрібниці в —стосунках трійці.

Одначе про всю правду дізнались лише пізніше, і воно було так, як я й гадав: винуватий був сам Іпполіт, що, напившись, став привселюдно хвалитись, як то він гарно розрахувався з Аделлю. Краще б уже мовчав! Але рідко буває, щоб чоловік рано або пізно не вибовкав таких подробиць. Коли всьому кінець, зостається ще втіха похвалитися,—— нехай, мовляв, позаздрять інші, якщо справа варта заходу, як це було з Аделлю. Адже вона зроду-віку не стала б шукати собі Иосифа, якби їй спало на думку грішити з клошмерльськими хлопцями. Як на мене, то я в цьому нітрохи не сумнівався. Я вже й сам якось був налаштувався підсипатися до неї. Але це її не зацікавило. Вона щось--своє мала па думці.

Все сталося за три тижні перед тим, як до Клошмерля ввійшло військо. Протягом цих трьох тижнів Адель трохи заспокоїлась, і зосталось лиш поранене себелюбетво, та й потім вона була звикла до

Фонсіманя: з ним же легко було зустрічатись, коли охота — махнути на другий поверх, та й уже. Він міг у всякий час заходити до заїзду й через чорний хід, з двору. Погані звички, можливо, дають найбільшу втіху, а потреби, що у вас з'являються пізно в житті,— найстрашніші, їй-бо. Знаючи дещо про Адель, ви, мабуть, розумієте, про що це я. Адже ж і Артюр, либонь, зробився-з часом не такий завзятий, *як то звичайно буває в сім'ї, коли харч усе однаковий. Індичка з трюфелями приїдається врешті так само, як і притухла яловичина. Тільки-но жінка стане буденною, і вже тобі й не кортить лізти до неї. А думка знайти щось нове, хай, може, й гірше,— хоч узагалі то те саме,— не дає нам спокою, я кажу за нас, чоловіків, бо у жінок воно зовсім інакше. Якщо їх задовольняти, то вони вже не шукатимуть цеї втіхи деінде. Але їх рідко можна вдовольняти повністю, і це їм безперестану точить мозок, бо вони не мають про що інше думати. Отак було, певне, й з Аделлю. Цій гарній кобилиці забракло вівса, тоді вона до нього допалась, аж ураз зосталась із порожньою шанькою, і їй так прикрутило, що й не сказати. Можете уявити собі, який то був для неї струс під тридцять п'ять років. Це її зовсім з розуму збивало, як ви добре розумієте.

А потім, кажу ж бо, до Клошмерля вступило військо — сотня хлопців урозповні молодечої снаги, що звістувала справдешню пожежу, бо ці веселі парубки тільки й думали про спідниці. Всі жінки чули себе під прицілом і гадали собі, що отака свіжа сила та пропадав без ужитку по казармах,— це ж бідолашним хлопцям і неспокій, і мука! А наші добросерді жінки — вони жалобливі до цього діла і люблять полегшити страждання ближньому. Скажу вам, як я розумію деякі речі. Коли прибувають солдати, то це завше збурює жінок. Кажуть, на пих дів уніформа. А я гадаю — це скорше така велика сила хлопців, молодих та завзятих, що пропікають їх поглядами, пу й та гадка, яку вони собі мають про солдатів. Завше жваві піддирати спідниці, вони охоче вірять солдатам і квапляться віддатись, не питаючи ані поради, ані дозволу. Вони аж горять, щоб їх узяли,— це, мабуть, у них отаке ще від пра-прабабусь,' які скуштували цього добра, коли всякі хар-цизькі армії переходили через містечко. Воно відразу видко, що думка про солдатів пробуджує в пих усо те, що спить у глибині жіноцької натури. Кожпа

жінка,— я розумію, нормальна жінка,— мрів поверещати з жаху перед гарним хлопцем, котрий обійдеться з нею без церемоній, коли з переляку живіт їй лежма опиниться. Жінок, які воліють, щоб у них не питали згоди,— таких аж занадто, і вони не відчувають опісля ані жалю, ані докорів сумління: мовляв, я ж не винувата. Ці соромітниці, тільки-но побачать солдатів, як уже думають, що от зараз котрийсь може накинутись на пих, і вже на саму цю думку їх мов приском обсипає. Щойно солдати й жінки починають перезиратись, як це буває, коли проходить полк, стільки тоді визначається майбутніх рогоносців! Якби все потім діялося направду так, як воно діється в уяві, то годі було б добрати глузду в цьому свинстві, їй-бо.

Побачивши оцю добру сотпю славних хлопців, що стали на постій у Клошморлі, я відразу собі подумав, що пригод усяких буде, що й не одна. Всі жінки зараз посунули на вулицю, буцімто брати воду з помпи, і давай світити ззаду стегнами, а спереду грудьми з-під корсажів, коли нахилялись над відрами. В оці корсажі, де глибоко було видко, та під спідниці, що нічого не ховали, погляди хлопців ковзали, мов в'юни. Бісові жінки, либонь, добре це знали, тим-то й бігали так часто до помпи, куди вопи звичайно заглядали' тільки вряди-годи: в нашій виноробній стороні по дуже потребують води. І ось уже жінки й солдати починають перезиратись "між собою, а далій жартувати, жінки —' по виказуючи своєї думки, а. солдати — виказуючи її аж надто відверто й голосно, що не дуже до вподоби клошмерльський чоловікам, котрим звичайно байдуже до своїх жінок, поки хтось інший на них не позирне. Жінки, безперечно, вабили до себе й уже від цього мали втіху: ті, що були сумні, раптом заходжувалися співати, інші виряджалися до пральні, де хоробріші тільки й видивлялись нагоди, щоб трохи довше затриматися смерком. Звісно, все це так дарма не минало. Слово за словом розмови ставали дедалі щиріші, і було там дещо й крім розмов, не без того. А щойно до котроїсь завзятішої починали дужче залицятись або їй припадало більше компліментів, ніж сусідкам, то вже заздрісниці так брались її обмовляти, що й по сказати: і страмниця вона, і таке й сяке витворяє в сараї чи в льоху. Звісно, не стільки було того діла, як лихі язики набалакували. І все ж траплялося дещо то тут, то там — і то з

такими, на кого й не подумав би. Інша часто балакає більше від усіх, а як до діла, то й сіла: .у такої все тільки на язиці, а отим, що вміють устругнути коника,— їм слів не треба. Найбільше поговорювали про жінок, в яких стояли хлопці з нашивками,— мовляв, з такими воно смачніше виходить. Либонь, і правда, що без марнославства ніде не обійдеться. І в горішньому, і в долішньому Клошмерлі повторювали, що Марсела Народе часу не дармує з молодим лейтенантиком, який одно сидить з нею, зачинившись у будинку. Та хоч би там як, а її шкода було й винуватити, бо вона була вдова з війни й діставала, так би мовити, заслужене відшкодування, що нікому не вадило, а їм обом тільки давало втіху. І ще було повсякчас стовпище біля крамниці Жюді, яка справляла велике враження на чоловіків. Але там вояцтву запала клямка: для неї найлюбі-шим за всіх був її Іпполіт, нікого не хотіла вона знати, крім нього, так-ба він її вдовольняв.

Найдужче за всіх мене цікавила Адель, у якої стояв капітан Тардіво, тепер перша особа в містечку, як авторитетний і новий чоловік. Коли її так ганебно кинув Фонсімань і про це дізналися всі городяни, Адель якийсь час ходила кисла, але тепер стала поводитись зовсім інакше: в заїзді спинився капітан, і вона повеселішала. Що не кажіть, а це їй усе-таки лестило: ще б пак, капітані Це вам не якийсь там писарчук Фонсімань. Я-то добре бачив, на що бив цей капітан. Спершу він націлився на Божолейські галереї, як то робив кожен прибулець до містечка. А як побачив, що з того боку вулиці не підлатаєшся, то вирішив тут-таки, в заїзді, спробувати — поставив собі біля вікна письмовий стіл, не так для чого іншого, як для того, щоб накидати оком на Адель і швидше просувати свої справи, ви самі розумієте які. Цей чужий кнур ані з ока її не спускав. Нас, клошмерлян, воно навіть ображало, бо ж Адель — жінка з нашого містечка. Коли якась наша та дурить свого чоловіка з кимось із наших, то можна сказати, що з'явився новий рогоносець, але водночас і новий щасливець, і якби чоловіки були щодо цеї матерії надміру суворі до своїх, жінок, то як би, на вашу думку, вони могли самі скочити в гречку, живучи серед такого невеликого гурту, де всі знають один одного як облуплених? Але щоб наша жінка та зраджувала свого чоловіка з чужаком — це вже важко стерпіти. А прото

ось тут — клошмерляни сиділи, мов тюхтії, позгортавши руки, тим часом як негідниця розкошувала усім своїм тілом! І навіть бачивши, що вже пахне смаленим, ніхто не збирався надто заступатися за Артюра, якого й не любили, бо він вважав себе розумнішим за всіх,— мовляв хіба ж то не дурні, що їхні грошики пливуть йому до каси? До того треба ще вам сказати, що Артюр якось забився об заклад при повній залі свідків. "Рогоносець,— сказав він,— той, хто цього сам хоче. А я цього не хочу й ніколи ним не буду".— "На скільки ти забиваєшся?" — спитав Ларудель. "А я платитиму ось як,— відповів Артюр.— Того дня, коли доведуть, що я рогоносець, я ставлю бочку отут, посеред зали, і пий, хто скільки хоче, цілісінький тиждень". Заклад хвалька й дурня, хіба ні? Всім було ясно, що Артюр програв, коли заварилось оте з Фонсіманем, але ніхто не квапився йти до нього казати, щоб розплачувався. Воно-то випити на дурничку кому не охота, ало ж навіщо робити прикрість Аделі? Тож урешті кожен волів мовчати.

Відтоді як ми не скористалися з виграного закладу, нас цікавило, чи не стане Артюр рогоносцем ще й удруге. Півроку назад ніхто б і думки не припустив, що цей задрипаний Тардіво бодай чогось доб'ється, але коли вже там побував Фонсімань, це геть змінювало становище. Двоетрое чоловіків особливо пильно приглядалися до того, як розгорнуться події, Це було нелегко, бо Адель не била в дзвони, щоб сповістити нам, як стоять справи, і ніяк було, як ото кажуть, щось пронюхати,— Отож ніхто не міг сказати напевно, чи підросли в Артюра роги.

Якогось дня по обіді зайшов я до заїзду вихилити скляночку й зауважив велику зміну. Тардіво, щоГ доти безперестанку зирив, на Адель, тепер на неї не дивився. Отоді я й сказав собі: "Коли ти на неї вже не дивишся, то виходить, що ти її вже знаєш!" А Адель, що на нього раніш не дивилась, тепер аж їла його очима. І я сказав собі: "Ну ось, — дівчинко, ти вже й на гачку!" Оце я тільки й сказав, не більше, але думку собі склав певну. Та й ви теж, мабуть, таке помітили: спершу чоловіки дивляться на жінок, а потім уже жінки дивляться на чоловіків. А опісля, надвечір третього дня, Адель почала скаржитися, що голова болить, і сіла на велосипед поїхати подихати свіжим повітрям, як ото

Жюді робила, тільки що Адель почала пізну-вато. А за нею й Тардіво не барився в залі,— наказав сідлати коня, щоб, мовляв, проїхатися по околиці. А я сказав про себе: "Ну, Артюре, ось ти й удруге рогатий!" А щоб іще більше впевнитись, я теж непомітно подався в тім напрямку, що й Адель. Як сторож, я знаю всілякі хитрі стежини до глухих закутків у довколишніх місцях, де дівчата й жінки роблять своє діло чимдалі від цікавих очей. Коли я побачив у самій гущавині лісу блискучого нікельованого велосипеда, а трохи далі — прив'язаного коня, то добре зрозумів, що Артюр ставитиме бочки цілісінький рік, якщо дотримає свого слова. Але найдужче мене здивувало, коли я надибав там нашу кляту святенницю Пюте,— адже їй зовсім не просто так заманулося поблукати в ліоі, бо проти ночі вона могла вийти туди хіба що на побачення з вовкулакою. Це мені здалось таки геть чудпим.

Мабуть, подумав я собі, ця здохлятина теж помітила велосипеда й коня без вершника. Та послухайте, що ж було далі.

Отже так. Ви все це вже знаєте: і про кошмари Пюте, і про бійку між Туміньйоном і Ніколою на велелюдній відправі, і про святого Рока, що впав додолу, мов колода, і про Куаффенава, що вдарив на сполох, наче почалась революція, і про Розу Бівак, яка перестала бути непорочною дитиною діви Марії, надміру розважаючись із Клодіюсом Бродекеном, і про монтежурців, що замазали фарбою пам'ятника, і про невдоволену Куртебіш, і про Сен-Шуля, якого нагнали помідорами, і про Фонсіманя, якого не вис-тарчило на двох ненаситних коханок, і про Ортанс Жіродо, що накивала п'ятами зі своїм любчиком, і про Марію Фульяве, що з неї глумились ці два кнури Жіродо — батько й син, і про Пуальфара, що з'їхав з глузду, і про Тафарделя, нестямного з люті, і про матінку Фуаш, яка страждала поносом слів, і про Бабетту Манапу, що в неї язик був гірший від її праника — все це, як ви здогадуєтесь, зробило наш Клошмерль незвичайним, і чогось такого паші городяни не могли пригадати, навіть покопавшись у закутках пам'яті, навіть татусь Панемоль не міг пригадати, дарма що йому минуло сто три роки і він досі зберіг чистий рог зум, бо ще добре пив чарчину та заглядався на

маленьких дівчаток, коли тим припікало й вони гралися в мисочки, як заведено в наших краях серед оцих невинненьких.

І ось в оцьому божевільному, Клошмерлі раптом усі чоловіки заговорили тільки про політику, горлаючи як на-віжені, а жінки — про сусідчині сідииці та скільки їх рук перемацало, горлаючи ще гірше від чоловіків, як воно завше ведеться. А тут іще й оця сотпя теплих, мов кролики, вояків, всі один в одного, які тільки й мріють десь побри-кати на свіжому повітрі. А наші жіночки ще всі придатні до діла, у них тільки те й на умі, тож вони й геть побоже-воліли, аж наші чоловіки почали худнути від перевтоми, неначе в перші дні після весілля. Та ще ж і сонце згори припікає. Перетворився Клошмерль на справжнісінький паровий казан, і не було ніякої ради, щоб зменшити тиск. Залишилось тільки, щоб віп вибухнув, так або інакше. "Еге ж,— казав я собі,— тут або станеться вибух, або ж прийде пора збирати виноград". Збиратимуть добрих два тижні, і якщо виноград поспів швидко, тоді все скінчиться гаразд: всі будуть у роботі зрання й до смерку, кожне ги-бітиме до сьомого поту, бо найголовніше — це надушити доброго вина. А як зборуть виноград, увось народ зпов посерйознішає. А що коли начавлять вина, тоді всі клошмерляни дійдуть згоди мов у добрім сімействі, кожне матиме лиш одно на думці: як його найдорожче те вино продати тїупцям з Ліона, Вільфранша ч та Бельвілля. Тільки що людям забракло терпцю чекати цілих два тижні. Казан вибухнув раніше.

Я вам розповім про цю кляту, дурну справу, що сталася зненацька, як ото буває, коли в Божоле посеред червня вдарить грім, а тоді відразу сипне град. І десь за годину гине врожай. Це волика шкода в нашій стороні, тільки, на щастя, не кожои рік таке бував. —

Та поки що я дійду до отієї справи, то спершу розповім вам про Клошмерль, коли в ньому стояло військо, мов під час якої облоги. В Торбайоновім заїзді, де Тардіво поставив свій командний пост,— КП, як кажуть у нас після війни,— стояла напоготові ціла команда, взвод, розквартирований у клуні,— там складали були сіно, коли ще водилися в нас коні, що їх запрягали в диліжанси. Перед заїздом стояв вартовий, а

навпроти — другий, обік нужника, біля входу до завулка Ченців. Звісно, й по інших місцях стояли вартові, але ці два наробили найбільше шелесту в цій справі. А крім цього, в дворі заїзду, на головній вулиці, па порогах будинків — усюди стовбичили солдати. Бачите, до чого вопо йшло?

Так от. Сталося це 19 вересня 1923 року, за місяць після дня святого Рока, коли почались усі оці баталії, про які ви вже знаєте. Отже, кажу, сталося це 19 вересня. День стояв сонячний і жаркий, такий ото день, коли раз у раз хочеться пити, коли збирається на грозу, яка ось-ось може намочити вам одежу й напружує до краю нерви. Перше ніж вирядитись у свій невеличкий обхід, аби ото наглянути за дечим, бо треба ж і у своїм ділі добре справувати, иу й Луїзу (я не критимусь перед вами) — і Луїзу побачити (я її інакше й не називаю, але це їй не завдає шкоди) — жінку, з якою ще можна мати втіху, і то неабияку, подержавши її за належні місця,— вона мені завше виявляла люб'язність, як я заходив до неї, а в такий день то воно неодмінно до цього вабить — отож перше ніж іти на роботу, та ще такої пори, коли пити кортить більше, піж звичайно, я зайшов до Торбайона перехилити скляночку. Коли ти польовий сторож, то завше маєш нагоду випити: частує то один, то другий, бо кожному треба мати добрі стосунки зі мною й такими, як я, а в мене така вдача, що я й сам не від того, щоб бути добрим з усіма: бо це й вигода, та й живеться так веселіше.

Отож я заходжу. Ще не було й другої години, а так десь не пізніше обіду за старим часом. Стояла, як я казав, нестерпна спека. Жаркий видався отой місяць вересень, хай йому абищо! Відтоді я такої спеки й не пам'ятаю. Отож заходжу. Бачу всіх гультяїв, що ото завше товчуться в Аделі,— Плокен, Пуапанель, Машавуан, Ларудель та інші хлопці. "То що, Босолейлю, не інакше, як зібрався на монтежурський спуск?" (Це від нас туди є така крута дорога).— "Еге ж,— кажу,— але завше можу пристати до ваших байдиків". Вони засміялися. "Несіть ще одну склянку, Адель,— каже хтось із них.— І дві пляшки*. Цокнулись ми та й сидимо собі мовчки, соваючи капелюхи на головах,— тільки на мені, як завше,

кашкет,— та посмоктуємо задоволено вино — свіже, добро. І вже мені пропала всяка охота й на вулицю йти.

Тоді я подивився на Адель. Я нічого не мав па думці, а просто приємно було ДИВИТИСЬ, КОЛИ вона ходила туди й сюди та нахилялась, прибираючи різних любих для ока постав. Вертаючись до зали, вона щоразу собі зупинялась біля столика Тардіво й тихо з ним поромовлялася — декотрі жарти казала вголос, щоб усі чули, але найголовніше казала тихо, та й узагалі вони більш перемовлялись тихцем, і з їхнього вигляду добре видно було, що вони вже знають одне одного як п'ять пальців і полюбовно залагоджують свої спільні інтереси. А потім Адель примудрялась до нього й приторішутись, тоді поглядала на годинника, а далі що й усміхалась оцьому капітанові — зовсім інакше усміхалася, ніж до решти клієнтів. І нам, що позалишали стільки су в цім заїзді, кривдно було думати, що вона ще жодного разу нікому з нас так не всміхнулась. А вони, знай, дивились одне на одного та щось балакали, наче нас зовсім і не було, і це виглядало дуже дивним, адже вона, ця Адель, була ж звичайно така неговірка!

Вони часом забувались і перебирали міри, аж нам, клошмерлянам, стало ясно, що між ними панує повна згода, як ото коли вже люди пі з чим не криються. Це було так видко, що врешті нам зробилось ніяково, і ми почали балакати про що завгодно, аби тільки вдати, ніби не помічаємо їхніх загравань. Нам-то'ще байдуже. Але Артюр?.-. "Мабуть, йому геть засліпило з гордощів та дурості",— мовив я собі. Отак подумавши, я обернув голову до дверей з надвірного коридора. Вони були трохи прочинені, і я міг би присягтися, що за ними хтось стоїть і заглядає до зали. Бо щілину паче затулювало щось у людський зріст, а вище світилось. Тільки я не встиг над цим поміркувати, бо Тардіво саме підвівся, щоб іти. Він стояв близенько біля Аделі, вона дивилась на нього, і він, ввйжаючи, що ніхто не бачить їхнього любування, ніжно погладив її — і то зовсім інакше, ніж клієнт, який остерігається доброї нотації, а Адель не відсторонилась, щоб сказати йому як клієнтові: "Послухайте ви, старий нахабо!" А що я насунув дашок па очі, то й бачив

усе, тільки вопи цього не завважували. Потім Тардіво пішов, а Адель стала на порозі й подивилась йому вслід,

І ось цю мить двері з надвірного коридора широко розчахнулись, і Артюр, увесь блідий і такий чудний, як ото чоловік, що вже не годен стримати себе, перебігає через валу й вискакує на вулицю, відштовхнувши Адель. "Куди ЦЕ він так жене?" — питає хтось із нас. Але ще пе встиг ніхто відповісти, як на вулиці почулася сварка, далі бійка, а тоді голос Тардіво: "До мене, солдати!" "Гайда подивімося!"—гукнув хтось із зали. Всі попідхоплювались вибігти, аж тут десь поблизу "ба-бах!" із рушниці, і Адель падає в нас на очах додолу й стогне отак: "У-у-у! У-у-у! УтУ-у!" — і не ворушиться, а тільки груди й живіт ходять туди й сюди швидше, ніж звичайно. Це вже було страшно, їй-бо! Якийсь негідник солдат невідь для чого вистрелив зопалу в Адель і поранив її. Але я про це розповім пізніше...

Поки там інші зайнялись Аделлю, я вискочив на вуЛИЦЮ, бо ж, знаєте, ЦЕ мій обов'язок. Господи боже ти мій, що там тільки робилося! Посеред вулиці билися солдати й цивільні: всі були червоні всі несамовито лупцювали одне одного, всі горлали мов навіжені, а з усіх усюд надбігали городяни й солдати з дубцями, залізним пруттям і багнетами. Полетіло каміння й усе замашне, що потрапляло клошмерлянам на очі. Господи боже ти мій, на таке страх було й глянути! Тоді я кидаюсь у стовпище, кричу: "Ім'ям закону!" Та де там: їм було наплювати на закон і-на мене з ним укупі, і я завівся битись, як і всі билися. В таку хвилину сам себе не тямиш. Справдешня тобі настала революція, і ніхто вже не був при здоровому глузді, це одне річ певна. Часто питають себе, як ВИНИКАють бунти. А отак і виникають, як оце, зненацька, і ніхто ні в чому не добирає ладу, ба навіть сам устряє до бійки. Аж тут два-три солдати ще стрельнули з рушниць. І це поклало край баталії, бо всі з переполоху сипонули врозтіч, коли справа стала надто поважна. Та й крім того духу вже забракло. Надто запекло розходилися наприпо-чатку, замість приберегти трохи сили на кінець.

Як довго тривала ця битва, не скажу, та й жоден клошмерлянин не скаже. Чотири, може, п'ять хвилин. Але й цього вистачило для нещастя, коли всі отак розлютились по-дурному. І нещастя сталося, хоч і важко було цьому повірити. По-перше, Адель поранено в груди. Потім Артюра штрикнули багнетом у плече. Далі в Тардіво на тілі не лишилося живого місця від Артюрових кулаків. А Тафардель дістав прикладом по черепу, від чого голова

йому зробилася наче гарбуз. Синові Манігана зламано руку. Одного солдата вдарили заступом, двох солдатів добряче стусонули в живіт. І ще багато КЛОШМЕРЛЯН та солдатів терли собі забиті місця або накульгували. Що найгірше й найстрашніше — одного було забито випадковою кулею, десь метрів за шістдесят від побоїща,— такого собі Татава Сома, на якого ще казали Татав Баран, місцевого ідіота, бідолашного сумирного дурника. Бо таки й правду кажуть, що страждають завше невинні.

. Одно слово, вийшло казна-що. А все з дурного розуму. Потім люди, знай, питали себе, як ото так швидко стались усі ці неподобства, коли ніхто цього й не хотів. Воістину все стається по-дурному. Отак і те, про що я вам розповів. Отож тепер "нічого й не залагодять жалібні примовляння тих, хто прийшов подивитись і кого пойняли іжаль і скорбота, і ні до чого тепер казати, що такі речі неможливі в містечку, де люди взагалі-то й непогані, що таки правда, скільки мені, як польовому сторожеві, відомо. Звичайно, наш народ непоганий. Але що сталось, те же не відстанеться. Годі було це заперечити, мавши перед очима гірку правду, бачачи жертви, а надто Татава, який уже поблід, ніби здивувавшись, що помер отак 'з доброго дива, бідним телепнем,— був він ним за життя, та~й тепер зостався і тільки спантеличено витріщився на небо, як би витріщився, либонь, і на землю, коли б був ЩЕ живий.

Що було далі, неважко вгадати. Зала Торбайонового заїзду перетворилась на шпиталь, туди набилося сила народу подивитись на поранених; впрілі Мураль і Базеф ходили від одного до іншого з ліками

та бинтами. Артюр дико горлав, бувши водночас поранений і рогатий, та ще через те, що йому підстрелили дружину, спершу так її вшанувавши. Здорово вийшло, хіба ні? А Тардіво горлав не менш люто за ображену військову честь, діставши доброї прочуханки від Торбайонових кулаків, — розтовчена губа й два вибитих зуби, звісно, не влаштовували капітана. Та найдужче шкода було Аделі,— вона лежала на більярдному столі, раз у раз тихо ойкала, а всі наші добрі жінки юрмились довкола й примовляли: "Господи, чи ж таке можливе?" — і вигляд; у них був гірший, ніж на сповіді. Між передніми стояла Жюді, яка відразу надбігла з того боку вулиці, зачувши про таку лиху пригоду,— иразний знак, що вона зовсім не була злостивиця, рли в неї не відбивали коханця. Вона дуже обережно

Р? ' 253 розстебнула корсаж і сорочку Аделі і так розхвилювалась, забачивши кров суперниці, аж стала раз за разом приказувати: "Я прощаю Аделі геть усе!" А це означав, що люди краще ставляться до ближніх, коли в тих нещастя. Схилившись над пораненою, а то, може, й присмертною сусідкою, Жюді зайшлася плачем і зовсім розкисла, нічого не тямила й не чула, затиснена у враженому лихом натовпі. Цим скористались два-три мерзотники, що ревно поплескували її по сідниці, знай, примовляючи з удаваним бідканням: "Ой яке лихо! Ой яка біда!" А це означає, паночку, що людське свинство ніколи не мине вигідної для себе нагоди! І ще один чоловік горлав на свій ма-нір — Тафардель! голову-бо мав розбиту, під лівим оком синець. Оцей удар прикладом по черепу добряче розворушив йому всякі ідеї. Він, знай, чиркав, щось у своєму записнику і при тім без угаву виступав проти кюре та колишніх аристократів, які, мовляв, спробували його вбити, щоб заглушити голос правди. Таке тут лихо, а без кумедного не обійшлося.' Звісно, Тафардель — людина освічена, але я завше гадав, що він трохи пришелепуватий, хоч собі й непоганий— вдачею, а оцей удар по голові, певна річ, не вставив йому клепки.

Ви, мабуть, уявляєте собі, що робилося в центрі містечка, збуреного жахом" та добрими намірами до єднання, які прийшли запізно. Коли сталось лихо, весь народ заговорив, що краще б жити у злагоді. Тут

можна було побачити матінку Фуаш, Бабетту Манапу, Кароліну Лаліш, Клементину Шавень, священикову* Онорину, Тіну Фаде, Туа-нетту Нюнан, Адрієнну Бродекен, матінку Бівак, кумась із пральні й долішнього містечка, і всі вони зчинили крикняву на вулиці ще дужчу, ніж коли ото співають псалми чи торгуються на ярмарку: усе це, мовляв, через неподобства наших розпусниць, мовляв, я ж вам казала, пам'ятаєте, що це добром не скінчиться, коли навкруг такі страхіття й отака безсоромність, пані моя! Адже, мовляв, творилось якесь жахливе, огидне, соромітне, неймовірне свинство: стільки жінок так легко піддавались чоловікам і питали поради лише у свого передка, і це ще не кінець, іще може статись не одна пригода, якщо не втихомиряться оці безсоромниці. І всі говорили й віщували погані та страшні речі, не відаючи, що вони мелють, як оце жіноцтво вміє патякати про все на світі, нічого до'буття не знаючи. Воно й те слід сказати, що більшість з отих балакух були кумасі, яким майже не випадало нагоди вдовольнити свою утробу—хіба лише зрідка, і то через зовсім щасливий випадок, коли чоловіки зарятовувались ними при великому голоді. Тож хіба ці вічно невтішені могли бути добрими суддями для інших жінок, тих смаковитих, котрі завше мали, змогу потрапити на зуб і загрібали не тільки свою частку? Все це жіночі історії, а щоб зрозуміти жіночі історії, треба знати, що робиться під спідницями у тих, хто оце так базікає. Крім того, це все мовилось упевнено й привселюдно. Вони говорили так, як ото плетуть на дротиках,— не напружуючись і вкладаючи в слово не більше здорового глузду, ніж у петлю. Кудкудакали, як ото курка, знісши яйце,— оце саме доречне порівняння.

А потім прийшов Поносе, і, видко, йому було дуже прикро бачити людей розгубленими й пригніченими. "Любі друзі мої, треба було трохи частіше ходити до церкви. То й господь був. би милосердніший до Клошмерля". Цей знав, що сказати! А як з'явився П'єшю, то спитав: "Як це все трапилось? Розкажіть-но мені". І мовчки слухав то одного, то другого,— зостаючись, як завше, при своїй думці. Тепер уже й придуркуватий Кюдуан узявся корчити з себе жандарма, хоч і запізно. А Ламолір, Маніган, Пуапанель, Машавуан, Бівак, Бродекен, Туміньйон, Фонсімань, Блазо та інші, навіть цей крутій Жіродо заходились

розмірковувати, як його краще залагодити цю справу, яку важко було заладодити, насамперед для Татава, котрий уже не воскресне, та й для Аделі, Артюра та інших, котрі могли одужати тільки підлікувавшись та відлежавши своє у ліжку. Врешті Мураль сказав, щоб, бува, не було ускладнень, та й може кому потрібна рперація,— то треба відвезти всіх поранених до Вільфранша, попередивши шпиталь по телефону, а везти машиною, щоб було швидше й не так трясло. Так і зробили. Сам Мураль забрав Адель у своє авто, бо за неї, мовляв, треба (боятись найбільше, та й потрібен, нагляд на випадок кровотечі. Туди й повезли під четверту годину всіх поранених, крім Тафарделя,— гуля у того зробилась аж чорна, але він усе чиркав і чиркав у своєму записнику, щоб порозсилати до газет мстиві статті. Там він такого пороху підсипав, що мало уряду в повітря не висадив: мовляв, це все з наказу церковників убито Татава, поранено Адель і приголомшено вчителя Клошмерля. Новина ця наробила шелесту ща. всю Францію, дійшовши аж до палати депутатів, які перелякались, щоб їх не порозганяли. А цб означав, що наука, навіть у руках довершеного бевзя може бути неабияким стру ментом!

Коли поранені від'їхали, клошмерляни .й далі все розмірковували над цією пригодою, яку можна було пояснити тільки безмежною дурістю людини — очевидячки, найбільшою її хворобою, якщо придивитись ближче. Вбити Тата-ва та поранити десять чоловік тільки тому, що Артюр став рогоносцем,— де ж пак можна це назвати розумним, нехай навіть ідеться про честь? Ви, мабуть, згодні, що честь сюди вплутувати ні до чого. ІВо коли щоразу, як став на одного рогоносця більше, заготуватись кров'ю, тоді нічого не залишається, як спакувати свої речі й замкнути крамничку. Адже жити отак було б майже нестерпно. Задоволення, що чоловік мав від жінки, то, може, найбільше задоволення на цім світі, і милосердний господь улаштував усе так, щоб цього задоволення не відбирати від людей на землі, їй-бо. Я собі принаймні так міркую.

Далі ще маю вам сказати, як почалася вся оця заваруха 19 вересня. Вранці Артюр одержав анонімного листа, що його жінка крутить із Тардіво. А коли про таке дізнаєшся, то це зразу нагадує й інші підозрілі

речі. Отож і Артюр,— коли він почав думати, як дивно стала вестись Адель, відколи прийшло військо, то з ревнощів відразу прозрів, а ті двоє нічого не помітили, і зовсім собі не крилися, тоді як Артюр задля більшої певності спостерігав за ними з дверей.надвірного коридора. І коли побачив, як Адель треться біля 'Ґардіво й тихо з ним перемовляється, то вже більше не мав сумніву. Отоді його взяла лють, і віп накинувся па Тардіво серед вулиці та й ну давати йому, куди втрапить, і то пе ляпанців, повірте. Ото саме тоді вартовий навпроти розгубився й вистрелив з гвинтівки і поранив Адель. А другий вартовий, не мігши впоратися з Артюром, дужим, мов той бусурманин, штрикнув його багнетом. Тоді вже й клошмерляни розлютились, побачивши, що Адель поранено, на додачу до того, що це підлий чужинець поставив роги Артюрові, і захотіли провчити солдатів і кинулись їх лупцювати. Ось як почалася бійка. Але це все з'ясувалося пізніше.

Так само дізналися, хто написав анонімного листа, бо відправник відлучився напередодні до Вільфранша, а лист прийшов ,із тамтешнім штемпелем. То була Пюте,— пам'ятаєте, я бачив, як вона шпигувала в лісі Фон-Муссю? Це від неї пішли всі нещастя, вона повигадувала всі оті

історії з убиральнею. Вона не могла спокійно заснути, пе заподіявши комусь лиха. А це озпачас, що релігія в руках негідниць робить з них іще більшу негідь. Велика була цадлюка оця Пюте, чиста філоксера у містечку.

— Мене дивує одио в вашій розповіді, папо Босолоилю. Як воно вийшло, що солдати мали набої?

— Ви мене забагато питаєте, мій добродію. Може, їх їм було видано па стан облоги, як ото кажуть в армії, що його оголосив Тардіво при моїй допомозі, щоб падати собі ваги. А може, тому, іцо в оцьому колоніальному загоні було чимало всяких темних типів і злодіїв. А може, через безлад у перші роки після війни. Мабуть, через усе потроху. Одне лиш певне — що було кілька набоїв, досить для того, щоб одна куля влучила в Адель, а друга в Та-тава. Та й потім що через те, що ці

солдати бологляпо пили божолойсько. А в нашій стороиі вино підступно: хто не звик, тому голова хутко ніде обертом. Правду кажучи, ці солдати ніколи й не витверезувались. Ось найкращі пояснення, які можна дати цій драматичній справі, в якій узагалі ладу не добереш. Це вже воно так ведеться: в нещасливих подіях годі шукати здорового глузду.

ДРІБНІ ПРИЧИНИ-І ВЕЛИКІ НАСЛІДКИ

Поранені щойно покинули Клошмерль. Не тямлячи себе з люті, Тафардель подався на пошту, звідки зв'язався телефоном з провінційними кореспондентами паризької преси, які в свою чергу терміново телефонували до Парижа страшні вчителеві повідомлення. Майже не пом'якшені, ці повідомлення з'явились у вечірніх газетах столиці. Драматичні клошмерльські події, роздуті ворожнечею, ошолешили міністрів, а надто Алексіса Лювелу, на якому лежав увесь тягар цієї справи та відповідальність від імені всього уряду, бо він тимчасово заступав президента.

Сам президент на той час перебував у супроводі міністра закордонних справ та важливого почту радників у Женеві, де репрезентував Францію на конференції з роззброєння.

Конференція почалась у дуже щасливу годину. Всі народи, великі й малі, приставали на роззброєння й були згодні з тим, що це багато в чому поліпшило б лиху долю людства. Йшлося тільки про примирення деяких відмінних за своєю природою поглядів, а тоді вже можна було б виробляти статті міжнародної угоди.

Англія казала:

— Ми перша морська держава в світі протягом багатьох віків. Крім того, ми, англійці, володіємо половиною світових колоній, тобто порядкуємо на половині земної кулі. Ось де вихідна точка для

роззброєння. Ми зобов'язуємось, що тоннаж нашого морського флоту не перевищуватиме більше, ніж удвічі тоннаж другого за величиною флоту в світі. Скорочення треба пбчати 8 другорядних світових флотів: тільки-но це буде зроблено, як ми негайно скоротимо і свій флот, г Америка казала:

І — Ми вважаємо за потрібне втрутитися в справи Європи, де все йде кепсько через надмірне озброєння. Однак 'Європа, зрозуміла річ, не може втручатися в справи Америки, де все йде гаразд. Отже, роззброєння торкається передусім Європи, неспроможної здійснювати контроль над тим, що відбувається на іншому континенті. ("А японці 'велика й страшна наволоч". Але таке говорилось лише впівголоса, і то за лаштунками конференції). Ми пропонуємо американську програму. Та й узагалі американські (програми найкращі, адже ми країна найвищого добробуту [на землі. А якщо ви не приймете нашої програми, то Можете не розраховувати на нашу допомогу... Японія казала:

г — Ми готові роззброюватись, але нашому народові потрібен "життєвий простір", і було б несправедливо відмовляти йому в цьому, якщо порівняти його з вироджу-рваними народами. У нас найбільша народжуваність у сві-[ті. І якщо ми не наведемо ладу в Китаї, ця нещасна країна потоне в анархії, що буде великою катастрофою для 'людства. ("А американці пихаті тварюки й небезпечні раегідники". Але таке говорилось лише впівголоса, і то юа лаштунками). г Італія казала:

І" — Скоро ми зрівняємось із Францією в силі зброї, як ©рівнялись у населенні, то відразу ж. почнемо роззброюватись. ("А ці французи — великі злодюги. Колись вони Іу нас вкрали Наполеона. А тепер крадуть у нас північ [Африки. Але чи ж не Рим зруйнував Карфаген?" Тільки Йе говорилось лише впівголоса, і то за лаштунками).'*

А Бельгія казала: —і — Як нейтральна країна, чий нейтралітет не шанується, ми вимагаємо права вільно озброюватись до зубів. [. А маленькі, нещодавно утворені держави, найнеспокійніші, найупертіші,

найгаласливіші, кричали: —* Ми за роззброєння великих держав, які нам загрожують з усіх боків. Але щодо пас самих, то ми спершу

повинні обміркувати, як нам пристойно озброїтись. ("Зрештою, озброєння дуже потрібне для підтримки наших позик, бо воно гарантує.нашим позикодавцям, що їхні гроші повернуться до них зі сплатою за поставки гармат". Але таке говорилось лише впівголоса, і то за лаштунками).

Коротше кажучи, усі держави одноголосно приймали формулу, яка складалася з єдиного слова: "Роззброюйтесь!" А що всі держави відрядили до Женеви своїх військових експертів, то фірми Крупна і ПІнейдера вирішили за доречне послати туди своїх найкращих агентів, які, безперечно, знаходили можливість поговорити у готелях про нові зразки і взяти добрі замовлення. Ці агенти досконало знали своє діло, мали дуже повні дані про державних діячів та їхнє оточення й розпоряджались фондами для підкупу, що дозволяли заспокоїти навіть найви-могливіше сумління. Інакше кажучи, потрапивши в пацифістське оточення, обидва конкуренти вважали за більш вигідне роззброюватись принаймні в торговельному відношенні — продаючи зброю. Х

— Нам вистачить місця для двох, як ви гадаєте, шановний колего? — спитав круппівський агент.

— Jawohl, jawohl,— відповів з чемності рідною мовою колеги агент від ПІнейдера.— Ich denke so 1. Звичайно, ми ж не заведемо бійку в Женеві!

— Тоді все по половині,— зробив висновок круппівський агент.— Який саме товар ви привезли?

— Мої скорострільні гармати 65-го, 75-го, 155-го, а також 380-го калібру, звісно, поза всякою конкуренцією,— відповів франпцуз.— А ви?

— Гадаю, що вам далеко братись до моїх 88-мок, 105-ток, 130-ток, 210-ток і 420-ток,— відповів німець.

— Тоді згода,— приятелю!

— .Згода! Потім, щоб ви не думали ніби я маю щось проти вас, я вам підкажу; що Болгарія й Румунія збираються поліпшити свою легку артилерію. З ними ви певно облагодите діло. Але обережніше з Болгарією: у неї кредит поганенький.

— Матиму на увазі. А ви придивіться до Туреччини та Італії. Мені відомо, що. вони мають потребу у важкій артилерії, для опорних пунктів.

Протягом сорока восьми годин обидва агенти мали низку цікавих розмов і передали кілька заохочувальних чеків.

1 Так, так, І я так гадаю (нім.). 260

А на самій конференції торги йшли не так легко. Однак уже було виголошено п'ять-шість гучних промов, наснажених пафосом думки і розрахованих, головним чином, на міжнародний резонанс. Французька, промова була одна з перших.

У ніч на 20 вересня до Женеви прийшла шифрована депеша про останні клошморльські події. Тільки-но її розшифровано, як секретар побіг до президентських апартаментів, щоб негайно доповісти про все президентові. Керівник держави двічі перечитав послання подумки і втрете толосно. А тоді звернувся до своїх співробітників, які бу-і ш біля нього.

— Чорт забирай! — заявив він.— І треба, щоб мов міністерство вскочило в отаку халепу! Я мушу негайно їха-чги до Парижа.

— — А конференція, папе президент? "" — А з цим дуже просто: ви її торпедуєте. Знайдіть кийсь привід — і з богом! Роззброєння може зачекати: оно вже чекає п'ятдесят тисяч років. Але Клошмерль . екати не може, бо ті бовдури через сорок вісім годин по-Ідадуть запити в парламенті — знаю я їх! Ґ — Пане президент,— запропонував голова групи екс-[пертів,— очевидно, можна вийти з становища. Довірте д$аш план міністрові закордонних справ. Він захищатиме 'точку зору Франції, а ми його по змозі підтримаємо. — Вам ще треба трохи підрости! — холодно відповів президент.— По-вашому, я цілісінький місяць прів над :своїм планом, а сьогодні віддам його Ранкурові, щоб він у мене за спиною заробив собі особисту славу? Як на експерта, ви дуже кепсько оціпюете деякі речі, любий [Друже!

— Я думав,— промимрив той,— що для інтересів Франції...

Це було дуже незграбне виправдання, яке відразу не сподобалось президентові.

1 — Франція — це я! — закричав "він.— І поки що це так. А тепер, панове, йдіть і порозганяйте тихенько всіх отих макак по їхніх країнах. За кілька місяців ми їм влаштуємо ще одну конференцію. Це буде для пих прогулянка. І більше не морочте мені голови цією історією, з нею скінчено. А зараз попросіть зв язати мене з Парижем, із Любелою.

Але тепер було висунуто ще одне заперечення — це озвався один з присутніх, котрий досі не мовив і слова:

— А ви не боїтеся, пане президент, що громадська думка Франції неправильно розтлумачить ваш раптовий від'їзд?

Перш ніж йому відповісти, президент спитав свого спеціального секретаря:

— Скільки ми маємо наявних коштів у секретних фондах?

— П'ять мільйонів, пане президент.

— Чуєте, пане? — мовив президент.— П'ять мільйонів! При таких фондах громадської думки не існує. І затямте: французька преса недорога, і там завжди знайдуться люди, що хочуть пожити на широку ногу. Хто-хто, а я вже це знаю, адже моя кар'єра почалася в пресі, у відділі міжнародних справ. Тож, панове, ми можемо забиратися звідси. Пороззброюємось іншим разом. А тепер заходимося з Клошмерлем.

Отак зазнала невдачі конференція з роззброєння 1923 року. Це ще один приклад того, що доля цілих держав залежить від дрібниць. Була б Адель Торбайон не така хтива, Тардіво не такий завзятий, Артюр Торбайон не такий підозріливий, Фонсімань не такий легковажний, а Пюте не така злостива, то, може, доля світу склалася б інакше...

Перше ніж розпрощатися з Клошмерлем 1923 року, слід ще розповісти, як закінчився отой драматичний день 19 вересня.

Була шоста година вечора, нестерпна передгрозова спека посилювала знемогу наляканих клошмерлян. І раптом у містечко вдерся ураганний вітер, гострий, як зимовий північак. Подібні до череватих каравел, три велетенські хмарини, гнані вітром, випливли в небесний океан. Тоді на заході, мов та орда варварів, з'явилася страшна армія чорнуватих купчастих наелектризованих хмар, що несли в собі потопи й смертельну артилерію граду. Ескадрони цих незліченних загарбників вкрили землю мороком і спонукали людей до жахітної мовчанки, завжди готової відродитися в тих, кого переслідують боги. Азергські гори, швидко тануючи в імлі, тряслись від гуркоту, розколювались блискавипями та стиналися страшними вибухами. Невдовзі ціле небо перетворилось на бліду, безплідну, по-< рожню, безладну просторінь, і в її похмурій нескінченності раз у раз спалахували пожежі, розкочувались оглушливі бомбові удари. Долини вмить наповнилися водою, горби понижчали, несподіваний приплив . перехлюпнувся через

роткі замикання підпалили світ з чотирьох кінців, планета затряслась на своїй осі аж до найглибших тисячолітніх надр, і все, гпо не мало страхітливого вигляду, зникло з очей. Зусібіч ринули стіни води, сховавши все під собою, відгородивши Клошмерль від світу як прокляте місто, лишивши його наодинці зі своїм сумлінням. Сипнув густий град з яйце завбільшки, скісні струмені впереміш із крижаними кульками вибивали шибки під дашками, затоплювали кімнати, де вікна були незачинені, заливали комори та льохи, зривали віконниці й флюгери, скидали кошелі з сирами, підхоплювали курей, що загаялись надворі, вбиваючи їх об стіни будинків.

З двох сараїв знялися дахи і, порозкидавши черепицю, мов бомби, позалітали метрів за сто. Впав димар, мов той дід, заскочений зненацька останньою годиною. Вулицею мчали, де-не-де зливаючись водно, рівнобіжні потоки, котячи в своїх каламутних водах голубувате блискуче каміння. Кипарис на цвинтарі горів на вершечку, як пригасала свічка. У шпиль дзвіниці, ніби черга з літака, шугнула блискавка, загрожуючи розвалити цей уразливий набір бантин, легенд і віків. Л тоді, змінивши приціл, ударила в мерію, зігнула, мов дротипку, громовідвід, розтрощила ,її республіканську вивіску, спалила прапор, не зважаючи на густий водоспад, розколола на фронтоні камінь з написом: "Братерство" — і позначила вогняною кривулею ту частину дверей, де були вивішені кумедні постанови з підписом Бартелемі П'бшю. Сягнувши ще трохи далі, вона щиглем розбила дощечку на дверях кабінету Жіродо й розсипалась дрібними спалахами, як коробка запалених сірників, від чого нотаря опосів страх, і він кинувся за сейф, звичне сховище його шахрайської душі.

Позабивавшись у найтемніші закутки своїх домівок, що двигтіли від бурі, охоплені сум'яттям, каяттям і страхом, клошмерляни слухали шум зливи та руйнівні удари шрапнелі, що била вікна й черепицю. Але все те ще було байдуже: буря клала долі виноградники, обносила листя, обривала соковиті грона, кидала об землю, топтала, вичавлювала з них увесь м'якуш і всю їхню наспиртовану, коштовну % запахущу кров, і це була кров цілого Клошмерля —

обрій, з'явились перші чорні

кінця світу. Ко-

вона стікала з горбів, поїла землю, змішувалася з кров'ю Татава й Аделі, що стали жертвою людського безглуз--дя, злостивості й потаємних заздрощів. Це була кров Клошмерля, що нараз перетворилась на воду струмків. До жаху прибите небесним нападом, містечко вже бачило се; 0е розореним, знесиленим, безкровним, а попереду був ще-довгий рік спокути, рік без прибутків, в:ри порожніх льо-; хах, коли тільки й лишалося кохатись із лютого розпачу.

— Оце нам покара за все!

— Це напевно ,святий Рок, що тільки й дожидав нагоди...

— Так не могло тривати довго: народ як подурів!

— Надто багато неподобств для такого, малого містечка...

— А тепер розплачуємося за всю оту розпусність!

— І відкіля в клошмерлян відразу стільки злості?

— Нічого не шанували святого — і ось маєте!

— Страшна кара! Страшна кара!

Жалібні примовляння поступились місцем безжальним розмовам. Налякані таким жахіттям, грішниці каялись у своїх ницих вчинках, діти плакали на колінах у матерів, собаки забивалися в темні місця, злякано прищуливши вуха, гуси повзали на своїх гладких черевах, неначе їх чавили згори дикі стихії; кури надміру слідили на кухні, і ніхто на це не

зважав. Заряджені електрикою коти з настовбурченою шерстю та вигнутим дугою хвостами деколи підскакували всіма чотирма лапами й падали назад, напруживши витягнене тіло, і дивились на переляканих людей по-чортячому видовженими зіницями.

Біля вікон засмучені виноградарі дивилися на небо, вишукуючи на ньому просвітку. По такій руйнації, що звела нанівець усі їхні зусилля, вони чули у себе на плечах тягар турбот усіх своїх предків, що боролись проти стихій на цих схилах, і одно повторювали:

— Яке все-таки лихо! Яке лихо!

Дощ ішов усю ніч, увесь наступний день і ще з половину наступної ночі, рясний і тихий, але невблаганний, вносячи сум'яття в душі клошмерлян. Не з'явилося жодної веселки, жодний промінчик не пробився крізь темну ґратчасту заслону цього безперестанного дощу. Клошмерль було вкинуто в глиб наймокрішого к&]>]ЩґаГ>''& БЕЗДОННЕ забуття похмурої вічності. у '

Нарешті вдосвіта третього ранку, вилікувавшись від хрипоти, пишаючись у свіжонакрохмалених жабо своїми гребенями, мов новенькими орденами Почесного Легіону, й величаючись більш ніж будь-коли," залилися співом півні, звістуючи народження нового чудового дня. Світанок випустив у небо голубів. Обрій скидавоя на щойно намальовану акварель, де прегарно чергувалися всі відтінки блакиті, запалені стійким рум'янцем хвилювання. Пагорки .здавалися ніжними на вигляд юними персами, а горби — пишними стегнами. Земля була наче вісімнадцятилітня сдівчина, яка здивовано виходить з купелі і, не знаючи, що 'на неї дивляться, прислухається. до стукоту власного — серця, узгоджуючи з ним танцівливі рухи свого тіла. ПереМИР'я було ще раз укладено. Проголошуючи його, забриніли на сході світлові сурми, і сонце, вийшовши з-за обрію, знов заволоділо своїм небесним троном. На помах його' берла перед очима постали чарівні картини, в душі зародились підбадьорливі сподівання. Потім воно наказало з'явитися

принцесі Любові, що заспівала свою веселу пісеньку. І Клошмерль побачив, що його прощено.

Але містечко таки зазнало покари, і то жорстокої. Це лагідне відродження тільки дужче виставляло на видноту страшне спустошення останніх днів. Від виноградників зосталися жалюгідні решткн. А коли невдовзі настав час збирати врожай, клошмерляни тільки подекуди знаходили прив'ялі, напівзігпилі грона, з яких повитікав сік. Зібра-1 ний у кадобах виноград виглядав дуже непривабно. Із нього вийшло, однаково що з вичавок, поганюче, кисле вино, яке можна знайти й будь-де, гидка бурда, ганебна для Божоле.

Таке вино не для продажу, боронь боже!

Та й не буде таке пити чесна людина, їй-бо.

Ще ніколи в Клошмерлі не виробляли такого свинського пійла, придатного хіба що для чужаків. Ніколи!

1923 рік — найбез.таланніший в історії Клошмерля! Триклятий огидний рік, слово честі!

' Клошмерльський скандал мав свій останній спалах уранці в неділю 16 жовтня. Стояла ще тепла золота "осіпь. Однак щовечора, десь після шостої години, холодні подуви провіщали близьку зиму. її перших патрулів зауважили на високих вершинах Азергських гір, де вони якось їнад ранок носпипялися інеєм у засідках. Сонце без бою

розігнало цих зухвалих північних гусарів, що забралися надто далеко й надто рано, і вони мусили поховатись на' день по лісах, щоб

там зачекати підкріплення, посланого рівноденням,— головних хмарних підрозділів, які вже збиралися над Атлантикою. Але всі знали, що патрулі холоду близько і погрозливість їх надавала останнім гарним дням ще дужчої чарівності, хоч трохи й болісної, бо присмеркові тумани навіювали сум. Земля мала скинути своє літнє зелене вбрання й перевдягтися у зимове, вовняне. Схили гір де-не-де були позначені темними латками голизни. В долині на полях крізь рештки змитої і перетвореної дощем на добриво рослинності проглядав чорнозем. І ось ця осіння декорація стала тлом для незвичайної події. Нам випадає нагода ще раз і востаннє надати слово Сіпрієнові Босолейлю.

— Отож сталося це вранці в неділю наприпочатку великої меси, десь так кілька хвилин на одинадцяту, щоб сказати точніше. Як і завше, поки жінки були в церкві, чоловіки сиділи по пивничках. Усі поважні клошмерляни збиралися, звісно, у Торбайона. Артюр уже вернувся з лікарні. Він волів радше сидіти вдома з рукою на перев'язу, аніж лежати в ліжку, де його аж тіпало на думку про закритий заїзд, а ще дужче тіпало — коли він уявляв собі, що його завсідники ходять пити до "Ластівки" або до матінки Бокка, в її поганючий шинок у долішньому містечку. Отож, кажу, він вернувся, не долікувавшись, а свою Адель зоставив там повільно видужувати. Цеї неділі кав'ярня при заїзді, як і давніш, була повна народу, і народ балакав про все, що хочте, а надто про загублений урожай винограду та всі оті нещастя, що спородила баталія. Бувши заразом і поранений, і явний рогоносець, Артюр зробився тихіший, лагідніший вдачею, і його через це стали більше поважати. А це означає, що люди повинні скуштувати якогось лиха, щоб трохи порозумнішати.

Отже, у заїзді люди собі пили й мирно гомоніли, позираючи на вулицю, бо там вряди-годи проходили жінки/ а ті, що запізнюються до меси, завше гарніше вбрані й привабливіші на вигляд. Якби не оці запізнілі парафіянки, то вулиця була б зовсім безлюдна. Стільки за цей рік переживши всіляких знегод, люди думали, що вже нічого гіршого трапитись не може, та й смішнішого також, коли говорити, скажімо, про Тафарделя, що так до кінця й не оклигав після удару по макітрі йіскрізь

по містечку заводив мстиві розмови, ладний трощити все упень. Від цих несамовитих балачок йому пересихало в горлі, і він мало не щодня напивався. А коли він перебирав міри, то робився страшний. За свою думку він би рідного батька-ма-тір віддав на муки. Ніколи ще я не бачив чоловіка, котрий би з лагідного ставав такий лихий від якоїсь кварти божолейського! А це означав, що думка, коли вона засяде у слабку голову, може призвести до лиха.

Отож ми всі спокійно сиділи собі там, аж розімлівши з задоволення — як ото бував, коли хильнеш вина натщесерце,— нічого особливого, правду кажучи, ми не думали й нічого не чекали, крім закінчення меси, щоб іще раз побачити, як проходитимуть наші клошмерлянки, та добре на них роздивитись, бо це у нас велика недільна втіха. Аж ураз хтось десь нестямно закричав. Усі схопилися на рівні й кинулись хто до дверей, хто до вікна. А то, що ми побачили, було безглузде поза всяку міру й до того ж моторошне. Уявіть собі таке, якщо зможете!

Від завулка Ченців перехильцем на один бік ішла страшна стара жінка, гола, як мати породила, тільки —підперезана чотками й у маленькім капелюшку на маківці. І вгадайте — хто? Пюте, мій добродію. Гола-голісінька, з божевільним лицем ступав отак і, знай, говорить, знай, говорить, вимахуючи руками, та таке свинство меле, що від неї втікав би цілий полк зуавів. Геть здуріла, бачите. Напало на неї таке божевілля, що ото ротичним називається.:.

— Еротичним, пане Босолейлго?

— О-о, саме так. На Пюте напало еротичне. божевілля тієї неділі в жовтні в годину великої меси. Либонь, воно в неї взялося від її знаменитої цноти, що вона так і не здолала нікому віддати. Ну, і врешті та цнота вдарила їй у голову. А це означає, що коли зле користуватися цнотою, то вона може зашкодити. Така довга повздержливість негігієнічна, як ото опісля сказав лікар Мураль,— а він же, певне, на цьому краще знається, ніж Поносе. А втім, мова не про це.

Отож Пюте чимчикує отак вбрана, як я вже вам казав, а ми всі стоїмо, хто де, й повитріщались на неї радше з цікавості, аніж з задоволення, бо все те, що вона виставляла, було страх яке негарне. Боже праведний! Та Ьли б ото хто з пас побачив Жюді, Адель чи то кого ще з десятка-двох інших жінок, отако вирядженых, то дивився б на неї радо-радісінько і мав би велику охоту підбігти до неї на поміч, звісно, приклавши до цього діла руки. А ця Пюте — викликала тільки прикрість, жаль і огиду. Побачивши її отаку потворну та страшну, міг уже не дивуватись, чого вона така люта. Ця зловмисна святенниця була худа — просто жах, чисто як оті привиди, що лякають нас уночі: самі тобі кістки, обтягнені в'ялою шкірою, а на шкірі щетинясте волосся, мов у тої худобини та ще й таке руде. А голос скрипучий, мов іржаві завіси. Отож куди не глянь, усюди бридота — геть усюди.

Ніхто ще не встиг отямитися з подиву, а вона, наві-жена, отак як була голяка, так і поперла просто в церкву через великі двері, горлаючи свої псалми з усіляких соромітних слів. Ми всі бігцем кинулись туди, подумавши собі, що оцей її захід у ровну церкву серед меси буде неабияка дивовижа.

А дивовижа була ще більша, ніж хто міг би подумати. Без угаву горлаючи, вона йшла великим проходом, і наші парафіяни заверещали з жаху, немов побачили диявола, що перекинувся жінкою, від чого став іще страшніший. Поносе, що саме збирався мовити до парафіян "Боттиэ УОЫЭСШП" !, сторопіло вирячився на неї й тільки спромігся пробелькотати: "Але ж, моя люба панно... моя люба панно... так негоже..." Ці слова привернули до нього увагу цієї найпобожнішої католички, і вона заходилася шпетити кюре на всі заставки, винуватячи його в усіх найбільших неподобствах, що їх чоловік може заподіяти слабшим істотам. А сама бачить, що всі порозгублювалися, та й шасть на амвон і давай виголошувати таку несамовиту проповідь, якої ще, либонь, зроду-віку не чули в жодній церкві. Нарешті Нікола прийшов до тями, поклав свою алебарду й кинувся до амвона, щоб стягти з нього негідницю. Але тільки-но він став ногою на першу приступку, як йому просто на голову полетіли святі книги Поноссові, а за ними й ослінчик,

що його ця божевільна пошпурила з усієї сили. Якби не трикутний капелюх з пір'ям, був би Ніколі капець. Але ослінчик його, таки приголомшив, і він не зміг нічого далі робити, тим паче, що був уже й так кволий у ногах, після того удару Туміньйона, якому він тоді тільки в зуби заїхав. Отож Пюте стала господинею становища, стоячи голяка на амвоні

З вами господь (лат.).

серед перелюдненої церкви, та ще' й у капелюшку набакир. Тоді всі гуртом напосілися на неї, хто з якого боку, і Туміньйон, що мав на Пюте доброго зуба, стяг її додолу, вхопивши ззаду за патли. Яка вже там могла бути меса тієї неділі! Кінець кінцем нею зав л ада ли кілька чоловік і відвели її додому. Потім прийшов Мураль, а з полудня її відвезено машиною до Вільфранша, вже вдягнену й міцно зв'язану, щоб не пручалася. Посадовили її до буйних у божевільню, і ніякої надії не було, щоб вона вилікувалася. Та ніхто за нею й не побивався. Бо то навіть було визволення для містечка,— адже якби не вона, то не скоїлося б такої тьми лихих пригод і Татав зостався б живий,— либонь же, й йому хотілося жити, хоч він був і дурник.

-! Все це я до того кажу, що Пюте була така негідь, що другої такої скільки світ світом не бачено у Клошмерлі. Хоча з другого боку, вона була бідна нещаслива дівчина. Рідко коли злі— люди бувають щасливі, еге ж? Бо вони самі труять себе своєю злістю. Отож і Пюте сама собі спаскудила життя, хоч це й не її провина,— вона ж не просила народитись на світ такою потворною, що до неї 8а ціле її життя жоден чоловік не схотів підступити. Була б вона мала свою пайку втіхи, що інші жінки мають, то, либонь, не заздрила б сусідкам. Цнотливість живота не гріє, як кажуть у нас. Справді, як подумати, то вона була бідна нещасливиця, теж на свій кшталт жертва клятого всесвітнього розгардіяшу.

Оце ж я вам і розповів, як скінчила Пюте. Відтоді настав край усяким гучним подіям у Клошмерлі, і ніколи Івже більше не траплялося такого

лиха, щоб хто вбивав чи то ранив кого в нас у містечку. І це щастя, бо що ж то за життя, коли лаються, б'ються і вбивають одне одного? А надто в стороні, де добре вино, як оце в нас. Це ви п'єте клошмерльське 1928 року. Знаменитий то був рік. Урожай дав тринадцятиградусне! Чисто вино для папського причастя, паночку!

Листопад випав холодний і сніжний, під кінець місяця термометр показував, вісімнадцять градусів морозу. Вітри мели великою вулицею, і необачних, що ризикнули вийти з дому, продимало наскрізь. Усе видавалося сумним під безбарвним пебом, де хмари пливли, мов ті повітряні кулі, Ц так низько, що аж ударялись об Азергські тори. Звиклі

жити ощадно, клошмерляни поховалися по своїх будинках, де у грубах весело палахкотів вогонь. Вони бавили своє дозвілля, пригадуючи до найменших подробиць події цього невдатного року. Все поволі входило в береги. Військо зібралось у дорогу, бувши терміново відкликане після своєї горезвісної акції, рани затягувалися, зламані кістки зростались, пристрасті влягалися, сусідки знов мирилися, позабувавши свої колишні чвари. Артюр Торбайон видужав зовсім, зате Адель оклигувала повільно. Вона знов стала на своє місце в заїзді, і всі це— вважали слушним, розуміючи, що комерцію, яка дає такий добрий прибуток, не годиться ламати через невеличкий сімейний прогріх, до того ж спокутуваний кров'ю. Сам Тафардель теж відходжувався, але став якийсь збудженіший, ніж дотн, ввійшовши в смак вина, якого він не вмів пити, через що часом наражав свою репутацію на велику небезпеку.

Хоч назовні це й не дуже було помітно, та найбільше постраждав Нікола, що втратив свою силу й гарну поставу. Можливо, це все слід було приписати наслідкам підступного удару, що його завдав Туміньйон під час бійки 16 серпня.

ЧАС

ЗРОБИВ

СВОЄ

Турист, що сьогодні проїжджає через Клошмерль, дуже б здивувався, дізнавшись, що колись це мирне містечко струснув скандал, який мав криваву розв'язку й світове значення. А втім, навіть серед самих клошмерлян спогад про нього поступово відходить у забуття. Час збігав, припосячи щодня свою частку всякої дрібної роботи, дрібних радощів, прикростей, клопотів, і його безнастанний прибій стирав спогади, тендітні й дуже несталі, розраховані на сміховинно короткий вік.

Декотрих дійових осіб драми 1923 року забрала смерть. Інші, теж підтоптані життям, заживали супокійних літ поза мирською суєтою: те, що їм ще суджено було прожити— недовга милостива відстрочка,— уже не входить як важливий складник до суми людських вчинків. Ще інші, змінивши своє становище, повиїжджали з містечка: кому всміхнулась доля й увінчала успіхом його честолюбство, а хто зазнав тяжкої поразки. Проміжком у кілька років люди не можуть похвалитись однаково. Нові прагнення й нові інтереси їх зводять або розводять, гуртуючи колишніх ворогів і роз'єднуючи колишніх спільників. Полку переможців, полку заздрісників, полку покірних долі, полку вдоволених своєю долею прибувало і убувало, а багато хто попороходив у табір ворога,

Але саме містечко лишилось майже таке саме, як і було, без нових будов, вартих особливої уваги,— довгий ряд присадкуватих будиночків з масивними сходами, глибокими льохами, терасами-балконами та альтанками. І та сама церква — строката суміш деталей, —що їх різні покоління додавали одну до одної, керуючись чуттям ощадності, яка заказувала відбудовувати більше, ніж конче потрібно, та підсвідомим почуттям прекрасного, яке підказувало, що гарно, і завдяки чому кінець кінцем споруда утримувалась від руйнації.

А за церквою осяяний сонцем цвинтар приймає свій, звичний контингент клошмерлян, який з року в рік зостається майже незмінний. З одного боку, росте потроху квартал свіжих могил, а з другого — ширшає поле майже зрівняних із землею горбків, де розсипаються на порох старі, всіма забуті мерці, яких навідують тільки пташки та комахи. Але ці покинуті могилки з постираними епітафіями на плитах дістають навесні найкращі букети квіточок, проростих тут самі по собі, яких немає на. доглянутих могилках, засуджених удовольнитись, лише нарізаними квітами в усяких склянках та горщиках. А на центральній плоїці гарні каштани завжди бережуть непроникну сутінь.

Коли стоїш у їхньому затінку, то на неосяжний сліпучий обшир під гарячим літнім сонцем було б боляче дивитися, якби цей блиск не послаблювало коливання гірського повітря, що обвіває Клошмерль. Велика липа видається більш ніж будь-коли вічною. Сягаючи своїми коренями, в численні минулі віки, вона сама становить один з найглибших коренів місточка.

Лише одне для втаємниченого може правити за ознаку тих кількох змін, що відбулися за цей час. Тепер і в горішньому містечку проти мерії стоїть вбиральня, і в долішньому, біля пральні,— разом з отією, що в завулку Ченців, вони доводять до трьох число цих вигідних споруд. Наявність їх засвідчує повну перемогу Бартелемі П'єшю, сенатора П'єшю, програму якого терпляче здійснювано пункт за пунктом, аж нарешті його честолюбство увінчала дуже доречна смерть старого сенатора Проспера Луеша.

Шанований Проспер Луеш помер у віці шістдесяти трьох років, саме перебуваючи в одному інтимному закладі, де він небезпечно стомлював своє серце забавками, для яких виразно був уже застарий. Його останнє зітхання виказувало втіху, та ще й у такід позі, що особа, яка співпрацювала з ним задля його Задоволення, цілу хвилину не могла збагнути, чому він такий бездіяльний. А потім з жахом зауважила, що обіч неї тлінь, чиї очі перекосила вже не хтивість, а вічне блаженство. Вона пронизливо заверещала, робота по сусідніх кімнатах урвалась, і на

її вереск позбігались, мов ті здивовані наяди, молоді'жінки з розмаїтими й довершеними тілами: адже цей будинок був найперший у Парижі за попитом, бо вдовольняв найвибагливіших клієнтів, у тому числі навіть скинених королів.

За розумною порадою господині, жінки з головою, ці дами сквапно заходились придумувати для Проспера Луе-ша скромне виправдання, відповідне до його сенаторської гідності. Сповіщена телефоном префектура вжила всіх належних заходів. На десяту годину ранку тіло перевезли до приватних апартаментів сенатора, і тоді офіційно сповістили про його скін. Ще за кілька годин у газетах можна було прочитати:

"Цей великий трудівник помер на службі, вивчаючи допізна справу, де розглядались соціальні питання. Всім відомо, що Проспер Луеш завжди захоплювався цими питаннями й набув у них незаперечного великого досвіду. Остання його думка була про бойовий люд наших промислових передмість, звідки він сам родом. З життя пішла велика й прекрасна людина".

Того ж дня в кулуарах сенату й палати чулися різні коментарі до цього некролога.

— Ця знаменита справа — то юна Рірі,— мовив якийсь єхида.

— Ви маєте на увазі будинок матусі Йоланд?

— А то ж який! Рірі була Просперова улюбленица. "Малявка з пальчиками феї",— казав віп.

Ця блискавично поширена новина скерувала весь персонал законодавчого корпусу до будинку пані Йоланд, де потому кілька місяців казково процвітали справи. Там відбувалось об'єднання в національному масштабі представників різних партій. Що ж до юної Рірі,

то вона відразу зажила слави, і незабаром її конфіскував один страшенно багатий дід-одинак, для якого спогад про останню хвилину Проспера Луоша був єдиним збуджувальпим засобом, який па нього ще якось там діяв. :л Не без ролчулешш сприйняв новину про смерть свого .давнього товариша сенатор до Вільпуль. Він зумів перебороти свій біль і вирік у тісному колі кілька похвальних слів на адресу небіжчика:

— Гарний кінець для старого бійця! Вмер, згорівши ПА грудях у юності. Жаль тільки, що без покаяння. Але господь буде милосердний до цього штукаря: у нього був непоганий смак. Рірі — чудова дівка.

— Казали, що він трохи зловживав...— вкинув хтось із співбесідників, але як стій дістав сувору відповідь:

— Що ви називаєте зловживанням? Краще скажіть: це був чоловік із великим шиком! — відрубав пан де Віль-пуль зі слізьми в очах.

Однак він знов подолав свій біль та породжені ним похмурі передчуття.

"Зрештою,— подумав він,— Луеш був старший від мене на три роки!" Перспектива такої відстрочки його підбадьорила. Але він подумав собі, що слід дійово розвіятись після такого згубного удару по його спокоєві, і визначив собі програму кількох спокійних утіх, що їх вирішив зажити того самого вечора у будинку пані Роз, іншому спеціалізованому закладі, де надзвичайно юний— персонал виказував вельми омолоджу вальний вплив на чоловіків його віку.

У крісло Проспера Луеша, завдяки підтримці Александ-ра Бурдільї та Арістіда Фокара, з якими він вмів ладнати водночас, сів Бартелемі П'єшю. А коли він став сенатором, то зав'язав стосунки з Гонфалон де Беками, віддавши свою доньку Франсину за нащадка цієї шляхетної родіши, яка відчувала велику потребу позолотити свій герб— і, власне,

тільки й жила з нерівних шлюбів, вміло добираючи посполитих наречених із достатком. Посаг Франсини пішов на сплату деяких нагальних боргів та на ремонт даху лівого крила замку, де мешкали молодята, чекаючи, поки П'єшю прилаштує десь зятя. Тесть намірявся зробити з нього помічника префекта або ж пропхнути його в міністерство. Цей шлюб був досить обтяжливий (високородний Гаетан Гонфалон де Бек не мав грошей навіть на необхідні видатки родини), але лестив П'єшю, допомагаючи йому налагоджувати знайомства та стосунки в"різних сферах. Поступово П'єшю став важливою персоною, що надало йому можливість виступати посередником у всіх дрібних суперечках між Саоною та Азергськими горами. Він здобув славу безсторонньої, обдарованої здоровим глуздом людини. Кінець кінцем Клошмерль від цього тільки виграв. Тут стали влаштовувати сільськогосподарські виставки, сюди тепер навідувались різні політичні діячі, а це приваблювало до містечка чимало інших сторонніх, де води залишали свої гроші. На всіх довколишніх банкетах Ц'єшю рекламував клош-мерльське вино, і це теж добре прислужувалось інтересам містечка. Комерсанти та виноградарі не могли нахвалитися своїм бісовим пройдою П'єшю.

Гонфалон де Беки та Сен-Шулі виявились якимись дуже далекими родичами. Через Сен-Шуля можна було дістатись до баронеси, а через неї підтримувати добрі офіційні стосунки з архієпіскопатом, що було неабищо. П'єшю сказав собі, що завдяки цим новим зв'язкам він стане одним з* найзначніших. людей в Божоле, господарем принаймні десятка долин. Вміло підготований обома сторонами випадок звів докупи баронесу Куртебіш і сенатора. Розмова велась про Оскара де Сен-Шуля та його політичне майбутнє.

— Ви б змогли зайнятися моїм дурнем? — без манівців спитала баронеса. 1

— А що він уміє робити? — у свою чергу, спитав П'єшю.

— Дітей своїй жінці. І гаяти час. І більше нічого путнього. Чи цього досить, щоб з нього зробити депутата?

— Цілком досить,— відповів П'єшю.— Та головне не в цьому. Я міг би своїми шляхами посприяти вашому зятеві на виборах, але з умовою, що від цього всім буде певна вигода. І щоб мені потім за це не дорікали. Ви мене розумієте?

— Я вас дуже добре розумію,—відповіла, як завжди гостро, баронеса.— Одно слово, чого ви хочете?

— Я нічого не хочу, я просто домовляюсь,— холодно відповів П'єшю, чия діалектика збагатилась багатьма відтінками, відколи він став завсідником у парламепті.— А це зовсім інша річ...

Баронеса не любила всіх оцих селюцьких висловів, схожих на повчання, і не крилася зі своєю досадою.

— Між вами й мною, любий, політичні тонкощі ні до чого. Зрозуміло, ви сильніші, і це, взагалі кажучи, прикро. Щодо цього я повік не зміню своєї думки. Мої предки укладали більше й то набагато важливіших угод, ніж ваші. Бо в мене є предки і не з поспільства, любий мій сенаторе

— Щодо предків, пані баропосо,—лагідно'зауважив на те. П'єшю,—то в мопе вопи тож с. Інакше не було б мене.

— Якісь маленькі люди, пане сенатор?

— Дуже маленькі, пані баронесо. Досить часто челядники. А це взагалі свідчить про те, що вони краще маневрували, ніж ваші. То на чому ми спинились?

. — Слово було за вами, пане сенатор. Чекаю на ваші умови зі зв'язаними руками й ногами, любий мій. Отже, користайтеся з нагоди.

— Я скористаюся з неї для того, щоб вас звільнити від пут,— галантно відповів П'єшю.— Присилайте до мене вашого зятя — це буде найпростіше. Чоловіки між собою швидше розуміються, коли йдеться, про певні питання.

— Гаразд,— сказала баронеса.— Я дам йому знати.

І підвелася, вже збираючись виходити. Але на хвильку ще затрималась.

— П'єшю,— приязно мовила вона,— в нашому світі потрібно більше таких людей, як ви... замість дженджиків із пташиним розумом, як оцей бідолаха Оскар. Ви, мабуть, були дуже справний чоловік у тридцять років. Але вже давно забули, що таке дурощі. Завітайте цими днями до нас у замок на обід. Та приведіть із собою юну Гонфалон де Бек. Адже ця дівчина тепер наша! — — Ще ранувато, пані баронесо. Боюся, що її манери залишають бажати кращого.

— То саме пора, любий мій, цим зайнятись. В мене вона дечому підучиться. Я її вже бачила: гарна дівчина. . — І не дурна, пані баронесо.

— Зате чоловік бідної кралечки дурний за двох! Нічого, ми спробуємо з неї зробити щось бодай подібне до пристойної дами. Бо кількох століть виховання їй завжди бракуватиме, не забувайте цього, любий мій! Тільки не ображайтесь на мої слова.

П'єшю всміхнувся. .

— До вашого відома, пані баронесо, мене не' так легко образити. Але я вірю, що Франсина швидко призвичаїться до ваших викрутасів. За одинадцять місяців заміжжя вона вже набралась ваших гордощів і стала

такою персоною, що куди! Чули б ви, як вона розмовляє зі своїм батьком!

— Це добра ознака, пане сенатор. Отже, домовились. Приводьте її до мене — я її навчу справжньої гордовитості. Якщо вона до мене прислухатиметься, її діти в двадцять років повністю все надолужать.

Перш ніж попрощатись, баронеса не втрималася, щоб не висловити ще кілька нарікань:

— Який жаль, що люди мого світу мають потребу в ваших грошахі ,

На ці слова П'єшю відповів, ЯКІ натуральний селюк:

— Так, наші су добре вам прислуговуються, але й кров корисна не менше! Хирлява родина Гонфалонів буде не проти того, щоб трохи оздоровитись за рахунок крові П'єшю.

— Найгірше те, що це правда! — відказала баронеса.— До скорого побачення, мій дотепний республіканцю!

— До скорого побачення, пані баронесо. Вельми влещений такою увагою...

Отак між мерією та замком було укладено хитру угоду. І Оскара де Сен-Шуля обрали депутатбм, що, однак, викликало деякі нарікання на адресу П'єшю з боку його рідні. Але він спокійно відповідав, коли мова заходила про баронесиного зятя:

— Таких дурноверхих, як він, у палаті хоч греблю гати! Нехай собі: що більше там буде бовдурів, то краще йтимуть наші справи. Бо розумні —це заздрісники, що без угаву гризуться між собою й плутають усі карти.

Така філософія обеззброювала невдоволенні, а для непримиренних П'єшю мав про запас деякі' пільги. Між іншим, з нагоди цієї перемоги на виборах баронеса влаштувала бучне свято. Весь Клошмерль пив і танцював у її просторому парку, що його вогні було видно далеко навкруги. Цей прийом улестив клошмерлян. Всі казали, що ніякий Бурділья й ніякий Фокар не вшановували їх так розкішно.

1924 року титул "Першого п'яндиги" завоював Франсуа Туміньйон, подолавши всі перепони. Але через три роки він помер від цирозу, який валив одного за другим усіх чаркових чемпіонів. А тим часом у Жюді народився гарненький хлопчик, якому вони за кума взяли Іпполіта Фонсіманя. Між іншим, усі казали, що вродливе дитятко — викапаний судовий секретар. Жюді скоротила траур по чоловікові і продала Божолейські галереї. А тоді перебралася до Макона, одружилася зі своїм вродливим коханцем, відкрила кав'ярню, де її зваблива присутність відразу зібрала чималу клієнтуру, і породила на світ ще двох близнят, так само гарних і дужо схожих па свого старшенького братика. Ощасливившись отак, вона погладшала й уже но виходила з-за каси свого эакладу, де всі ще довгий час милувались бентежною пишнотою її потилиці та грудей.

Примирені спільними інтересами, Артюр і Адель Тор-байони знов мирно зажили бік у бік. Якщо Аделі подеколи заходила в голову примха, до якої її схиляв неспокійний вік, то чоловік заплющував, на це очі. Він уже знав з досвіду, що краще надміру не приглядатися до таких речей, а головне — не зчиняти галасу. Щоденна вигода, яка певною й невпинною ходою вела до багатства, спонукала не завважувати деяких переступів, що вже не ганьбили хазяїна заїзду. Деякі прогріхи, яким ми надаємо аж надто великої ваги замолоду, більш зрілий вік несвідомо перепосить до розряду марних марнот. "Вони мені її не зітруть, зате в неї поліпшується настрій, а це краще для торгівлі!"—думав Артюр. А втім, його дружина в цьому відношенні погано сприймала всякі нотації, і він знав, що не знайде іншої такої, яка б так гарно справувалася в залі кав'ярні.

Бабетта Манапу з рум'яної веселої жіночки за кілька років зробилася здоровенною кумасею, стегнастою й грудастою, з потрісканими від прання руками та червоно-синім обличчям від божолейського вина, яке вона пила мов той дідько. ("Коли важко робиш, то й пити треба добре"). Хоч вона й стала надміру гладка, однак і досі її вважають на найбільш задерикувату й горласту жінку в Клошмерлі, беззаперечну королеву пральні, де натхненно обговорюються містечкові справи. Тим часом пані Фуаш, засушена літами, розбита ревматизмом, стала ще дужче, ніж будь-коли, зітхати, співчувати й нашіптувати. Хроніку містечка вона веде чимдалі настирливіше, аж починає вже забалакуватись. Завдяки її благочестивим турботам велична постать Адрієна Фуаша помітно вивищується над цілою епохою занепаду.

Ежен Фаде збудував гараж. Тепер він агент продажу знаменитої марки автомобіля, що випускається великою серією. Він пишається цим новим видом комерції, яка дає йому можливість відлучатися під приводом випробування машин та поїздок у комерційних справах. Однак Леонтіна Фаде суворо контролює витрату пального, кредити, ремонт і робочий час. Вона вміє наганяти страх як на клієнтуру, так і на двох чоловікових помічників. І цей страх забезпечує закладові Фаде міцну фінансову основу.

Всі людські нещастя беруться від роботи, яка відбувається в людей у мозкові. А мозок Рози Бівак, яка стала

Розою Бродекен, можна назвати найледачішим з усіх. Отож вона щаслива, бувши далека від проблем, порівнянь та сподівань, що непокоять деякі уми. Для Рози єдиний закон у житті — це її ІЦодіюс, котрий і досі лишається для неї гарним вояком, ідо з'явився колись перед нею як посланець весни. Вона йому родить дітей, варить суп, пере білизну — і то гарних дітей, добрий суп, чисту білизну. Завжди свіжа, завжди усміхнена й скромна, завжди слухняна, вона ні на що не нарікає ані вдень, ані вночі. Помирена з милосердним богом та святою дівою (яка, напевно, зрозуміла, що непорочні зачаття — не людська справа) від часу ового одруження, на яке дано згоду наступного дня

після рішучого втручання баронеси,— ця Роза Бродекен стала однією з тих клошмерльських молодиць, що їх можна виставляти як взірець пристойної поведінки та вірності подружньому обов'язкові.

— А ти не ловив гав, Клодіюсе,— ще й досі подеколи приказує Адрієна Бродекен, дивлячись на свою невістку; а та дивиться на свого Клодіюса, ніякова й червона, як і в перші дні,— вона могла б і тепер сказати, як і в перші дні: "Ой Клодіюсе,— як мені з тобою гарно!"

Це має означати, що цілий всесвіт не вартий мізинця її, Клодіюса Бродекена, завдяки якому під круговертю зір квітневого неба, що правило їм за шлюбний балдахін, прийшла до неї вся ніжність світу тієї нічної пори в 1923 році.

. А одна клошмерльська родина — родина Жіродо — зазнала прикрої зрадливості долі.

Рік 1923. Поставлений перед фактом втечі, про яку юна Ортанс повідомила батьків з Парижа, Іасент Жіродо мусив капітулювати й призначити своїй доньці гроші на утримання, щоб вона змогла побратися зі своїм гольтіпакою,— якщо їй вдасться одружити його з собою, що було б дуже добре після такого скандалу. Але хоч і притиснений до стіни, нотар призначив дуже мізерну суму; він заявив, що не хоче утримувати підлого мерзотника, котрий захотів стати йому зятем, зловживши його довірою. Тим-то Дені Пом'є мусив податися на пошуки інших ресурсів.

Хлопчина був поет, але з гіркотою відчував, що в залиганому великим капіталом світі, який аж двигтить від машип, поезія по дає з чим ходити щоранку до булочної.

І він вирішив перекинутись на банальну прозу, не втримуючись від деяких поетичних неологізмів власного винаходу та розмаїтих образів. В одній газеті, де йому пощастило прилаштуватися, Дені запропонували

скандальну хроніку, якою починало багато інших; хлопцеві натякнули, що як він зуміє відзначитись на цій дещо похмурій ділянці, то швидко просунеться вгору. І він справді від? значився, хоч і в несподіваний спосіб, особливо вражаючи головного редактора, бо його хроніка була важка для читання або й зовсім кумедна. Повний з горою лірики, Дені Пом'е пхав її всюди: в повідомлення про бійки, напади, крадіжки, самовбивства. Слід визнати, що ця лірика пасувала туди, як корові сідло. Він написав поетичною мовою звіт про вбивство в провінції й прислав до редакції дивну телеграму, дуже схожу на шифроване повідомлення, до якого ніхто в газеті не міг дібрати ключа. Тільки-но молодий репортер повернувся з відрядження, як йому сказали, що його стиль, який би творив чудеса в художній літературі, для інформації ніяк не придатний, і порадили спробувати щастя деінде. Ще зо дві аналогічні спроби Дені Пом'е його поетичний геній швидко прирік на невдачу.

Це була епоха скоростиглих талантів. Наближення тридцятиріччя не на жарт непокоїло поета. "Тридцять років,— казав він собі, — це вік, коли Бальзак почав творити для нащадків, а в нашу добу Бальзак запізно брався б до справи". І він вирішив випередити на три роки автора "Людської комедії". Він накреслив план великої багатотомної епопеї під загальною назвою "Двадцятий вік". Перший том мав називатись "На світанку віку". Дені Пом'е рішуче зачинився вдома й за вісім місяців скінчив твір на п'ятсот дванадцять сторінок машинопису. Рукопис віддрукувала в семи примірниках сама Ортанс. І сім паризьких видавців отримали цей важенний шедевр водночас.

Один з видавців відповів, що твір викликає інтерес, але стиль не зовсім літературний для його видавництва. Інший — що твір викликає інтерео, але для його видавництва стиль надміру літературний. Ще інший — що інтрига занадто неправдоподібна. Ще інший — що інтризі надається забагато ваги. Ще-інший питав, "чи автор не глузує з людського роду", і тільки цим зауваженням і обмежився. Інший радив авторові "скористатися з послуг перекладача, бо ж у Франції не заведено друкувати іро* кезькою мовою". Нарешті сьомий нічого не відповів, ба навіть рукопису не повернув. ,

Ці прикрості розтяглися на шість місяців — час, за який Дені Пом'є написав новий невеличкий роман "Базари мрій", так само передрукований у кількох примірниках і порозсиланий із таким самим успіхом.

У розпуці Дені Пом'є скерував свої зусилля на роман з продовженням. Тут його першій спробі певною мірою пощастило. Йому залишалось тільки працювати далі, що він уперто й робив. Щоранку, смокчучи люльку, він виганяв свої двадцять сторінок, переходячи на прості діалоги, коли слабло натхнення. ("Перший талант фейлетоніста — це нагнати рядки",—повчав його ветеран цього жанру). Потім Ортанс передруковувала на машинці чоловіків рукопис.

Ортанс почувалася щасливою. Вона була засліплена ніжною любов'ю й ніскілечки не сумнівалась, що її Дені — велика людина. Між іншим, ця велика людина була дуже весела. Ранок він проводив, заплутуючи справи своїх героїв, вигадуючи підкупи, шахрайства та вбивства, а ввечері розважався, мов те дитя. Всі його погані нахили йшли в романи з продовженням, а йому діставались лишки чарівних пустощів, від яких його юна дружина була в захваті. Від палкої любові вона ототожнювала свою долю з долею його романтичних героїнь, що їх у Дені Пом'є був легіон. Такий спосіб життя дав можливість родині, що збільшилася на двох гарненьких діток, скромно перебиватись аж до 1928 року, коли помер Іасент Жіродо.

Тоді настав час розчинити нотареву скриню та поділитися її вмістом, що вдвічі перевищував припущення найбільших оптимістів. Отак по смерті скупці реабілітують себе, тим часом як щедрих часто згадують прокльонами. Спадкоємці пересвідчились, що нотар, який узяв та й помер, не клопочучись тим, наскільки це горе буде тяжким для ближніх, заслуговує на велику вдячність. Бо ж зрештою хіба це не безперечний вияв альтруїзму — зробити зі своєї смерті тихе сімейне свято? В цьому розумінні смерть Жіродо була шедевром.

То не шедевр, що не завдав авторові страждань. Отак було й з Жіродо, що помер у розпуці, бачачи, як пливуть його гроші,—це горе й прискорило його смерть. Якщо Іжін нотаря був передчасний, то вся заслуга чи, скорше, провина за це падає на його сина, Рауля Жіродо, мерзенного хлопця, в якого, як казав батько, "нічого немає за душею, крім розбещеності". У вісімнадцять літ цей молодик, украй неохочий до науки, перебрався до Ліона, щоб там пройти стажування на нотаря. У Рауля Жіродо, як відомо, були свої раз і назавжди встановлені погляди на життя. Він анітрохи не відхилявся від програми, яку накреслив собі заздалегідь, і перша її стаття рішуче заповідала не бути нотарем. У здійсненні цієї програми він постійно мав потаємну підтримку матері, яка через збочення свого жіночого розуму в поєднанні з материнською любов'ю почувала до цього хлопця неймовірну прихильність, воістину дивну для цієї похмурої жінки. Можливо, в цій любові слід вбачати дещо кровозмісний потяг, якого нотариха, щоправда, і не усвідомлювала,— цпм потягом її природа запізно мстила за деяку власну нездатність, що штовхала Жіродо в руки повій. Але хоч би там як, а Рауль Жіродо витягав зі своєї матері всі гроші, що їх вона тримала по схованках, бо у жінок з роду Тапак-Донделів був звичай відкладати собі потай від чоловіка дещицю про чорний день: вони-бо вважали, що чоловіки здатні на все — навіть зоставити вас без грошей через свою брудну звичку вганяти за всякими безстидницями. Між іншим, цей ощадницький нахил спонукає подружжя вести своє господарство помірковано, і всяк має від цього вигоду.

Та настав час, коли ні заощадження нотарихи, ані вирахування зі звичайного внутрішнього бюджету вже* не покривали синових потреб. Як на те, Рауль зустрів гарну п'янку блондинку,— такого типу, про який, він завжди мріяв. Це було непоборне почуття, якийсь поклик долі. Ця двадцятисемирічна особа, по-панібратському звана Даді, коли з нею зазнайомився Рауль Жіродо, була на утриманні одного ліонського фабриканта шовкових виробів, багатого й значного діяча в місті. Рауля Жіродо приголомшила вишуканість цієї жінки та її вміння кохатись. А Даді, зі свого боку, не лишилась байдужа до такого обожнювання та юної доброї волі, до того ж вона й потребувала цих розваг та турбот,

бувши зайнята лише два-три вечори на тиждень, які їй дарував п'ятдесятисе-милітній добродій Ашілл Мюшкуен, фабрикант.

Узявши на себе клопіт удосконалення юнака, Даді приємно збавляла полудні, а часом і ночі, бо покладаючись на сталі звички свого фабриканта, почувалась удома в безпеці.

Та немає таких сталих звичок, що не порушуються. Надійшовши зненацька одного вечора, добродій Мюпгкуен відчинив двері власним ключем і зартав у своєї кралі парубчака, який манерами та виглядрм не дуже скидався на брата в перших, що навідався переїздом, як його було відрекомендовано. Присутні пережили кілька прикрих хвилин. Але добродій Мюшкуен повівся дуже гідно: з презирством наклавши на лису голову капелюха й запалившись на лиці, він мовив до Рауля Жіродо:

— Юначе, оскільки ви вважаєте, що можете дозволити собі втіхи чоловіків мого віку, то дреба брати на себе й видатки. Отже, надаю вам повну можливість турбуватись про борги цієї пані, якій я засвідчую востаннє моє шанування.

І потому пішов геть, урвавши забавки молодої пари й відбивши їм охоту негайно розпочати їх знову.

— Та зрештою дідько з ним! — заявила чарівлива Да-ді, заспокоївшись,— Я швидко знайду ще когось.

Вона мала на увазі завести собі наступного коханця замість Мюшкуена з фінансових міркувань. Але Рауль Жіродо запевнив її, що в цього добродія наступником буде тільки він сам. Взявши в обійми гарну полюбовницю, він їй оказав, що його батько, скупий нотар, має великий статок, який правитиме за солідну гарантію дія позичок.

— Оце було б гарно! — вигукнула, сміючись, Даді.

Гарно, на її думку, це коли робота поєднується з утіхою. В її пригодницькій кар'єрі такого ідеального поєднання, правду кажучи, ніколи не траплялося. І ось цього разу нарешті таке трапилося: утримувачем цієї красуні, що мала неабияку славу серед ліонських залицяльників, став дев'ятнадцятирічний Рауль Жіродо.

А через півроку один запеклий лихвар приїхав до Клошмерля й заправив з Іасента Жіррдо п'ятдесят тисяч франків, які в нього позичив Рауль, що підтверджувалось розписками останнього. Першою спонукою нотаря було викинути кровопивця за двері, але той дуже вчасно додав, що "молодика можна й до тюрми запроторити". Нотариха, зайшовши якраз на ці слова, зімліла й гепнулася на весь свій зріст. Нотар заплатив, бідкаючись, мов Гарпагон !, а назавтра подався до Ліона, щоб заскочити блудного сина разом з його коштовпою підбічницею.

Х_

1% Г а р и а г о її — горой комодії Мольера "Скупий" (1668).

І він їх знайшов — обох укупі, бо вони и не розлуча-* лись-. Сівши вдвох на одній лаві у великій кав'ярні, вони, здавалося, були геть поглинуті взаємним обожнюванням: сидіти отак, притиснувшись одне до одного чистими, на-пахченими тілами, була для них велика втіха. Вони всміхались одне— до одного, як змовники, передражнювались, сварилися, дулись, мирились, безсоромно обіймалися перед сотнями людей, зневажливо дивлячись на цілий-світ, бо були щасливі й зачаровані собою. їм не було нудно, бо вони мали невичерпний запас порожніх слів, що становлять основу розмови юних закоханих, для яких слова й перебування між людьми — лише перерва поміж утіхами, розкошувати якими безперестану дуже важко. Рауль Жіродо засвідчував вишуканість манер, якою мав би пишатися його батько. Та нотар, поранений у самісіньке серце п'ятдесятьма тисячами франків, палав до сина такою ненавистю, яку чує вдарена кинджалом жертва до свого напасника. Батько подивився на спокусницю: гарна, мусив визнати він, та й дібрав її син, як сказали б люди, що успадкував батьків

смак. "А я тим часом в усьому собі відмовляю! — подумав Жіродо.— Але я покладу цьому край..." Однак ця жінка щось йому нагадала. І раптом він її впізнав, пбновивпш все в пам'яті... І зблід. У ньому розпочався важкий бій між праведним гнівом та лицемірством — підпорою статечності, яку він вважав за одну з найперших чеснот,— звісно, в моральному розумінні.

Навіть у таких гарних і ладних дівчат, як Даді, шлях у люди буває нелегкий і залежить від багатьох випадковостей. Перше ніж вийти в аристократію куртизанок, дебютантці Даді довелося пережити й чорні дні. Щовечора вона блукала в центрі Ліона голодною боязкою проституткою, не завжди маючи кому продати своє тіло. А тіло це було гарне, без жодної вади. Однак слава про тіло, як і про талант, поширюється надто довго. Був час, коли з Даді спали й за п'ятдесят франків. Багато сот чоловіків спало з нею за цю ціну, як би спали й з будь-якою іншою, і ніхто з них не подумав цим хвалитися. Але згодом хтось відкрив приваби Даді. І відтоді переспати з нею стало дуже важко, і всі цього домагались за будь-яку ціну. Вона зрозуміла, що свої пестощі треба роздавати вкрай ощадливо, чи то пак стримано,— власну стриманість вона невідомо чому називала "комизою знатної курочки". Від тих пір цілий потік жевжиків почав вганяти за Даді. За неї змагалася велика промисловість, перед нею випорожнювали гаманці комерсанти. Слава небезпечної жінки підкинула її до зеніту {найвищих тарифів.

Тож, мабуть було дивно, що вона пішла на утримання Рауля Жіродо, чиї засоби були скромні й ненев-ні. Але в даному разі йшлося й ггро кохання, і Даді дозволила собі таку примху. Та й потім думка про заміжжя, завжди така владна у жінки, байдуже, в якому вона становищі, знов-таки щось важила в її задумах. А що вона знала Раулеву чуттєву прихильність, то ця думка не видавалась їй такою вже нерозважною. Тільки тут існувала одна перешкода, що її Даді й не підозрювала, перешкода, на саму думку про яку бліднув Жіродо-батько, стоячи в кутку кав'ярні й спостерігаючи за сином і його коханкою, які його ще не бачили.

Даді, ще коли була зовсім невідомою, кілька разів правила за бб'єкт "потаємних видатків" нотаря, і ця жахлива правда оце тільки зараз постала у нього перед очима. Як відомо, ці потаємні видатки робились за певні цілком інтимні послуги, причому нотар ставив такі особливі вимоги, що вважав абоолютно неприпустимим, щоб його син будь-коли про них довідався. Отож можна собі уявити розгубленість цього татуся, в якого загроза ганебного викриття спиняла вибух справедливого обурення. Сховавшись-за колоною, він обмірковував, як його краще визволити сина з лабет цієї жінки, засоби впливу якої були могутні й розкладницькі. Сам колись відчувши цей владний вплив на свої вже пригаслі почуття, він уявляв собі, як вона могла збуджувати палкі почуття юнака. До цього домішувалася ще й дрібка ревнощів, що разом із думкою про втрату п'ятдесяти тисяч франків несказанно мучила нашого добродія. Нарешті він збагнув, що ця справа зачіпає його гідність, і йому зовсім замакітрилось у голові.

Аж тут раптом Рауль і Даді підвелись і обвели поглядом присутніх у залі. Перший помітив свого батька, а друга впізнала в цьому незугарному чоловічкові свого колишнього клієнта. Рауль, показавши на Жіродо, кинув їй:

— А онде й мій старийі Треба з ним переговорити. Ті-кай-но!

Далі вже зрозуміло, як клошмерльський нотар став бранцем соромітних секретів, що ними володіла молода жінка, як страх, що вона їх розголосить, утримував його від рі-[шучих дій та як Даді, незабаром помітивши цей страх, відчула себо господарем становища й раз по раз штовхала

Рауля на шлях божевільного марнотратства, непоміркова-пих позичок та зухвалого непослуху.

Жіродо-батькові це завдавало жорстокого морального страждання. За два роки він мусив сплатити боргів на двісті п'ятдесят тисяч франків,

що їх напозичався Рауль, а сюди ще ж%не входили суми, які негідник тяг зі своєї матері. Якось нотар випадково зустрів Даді на вулиці в Ліоні, і ця мерзенна розпусниця, яка гризла його серце, ця оплачувана повірниця його секретів, насмілилась усміхнутись, проходячи повз нього. Життя втікало від Жіродо крізь прочинені дверцята сейфа, звідки він видобував гроші, які вимантачувала в нього ліонська месаліна. Останні місяці життя здавалося, що у нього в крові розчинено мідянку, настільки колір його обличчя став подібним до кольору старих бронзових скульптур, виставлених на поталу негоді. Помер Жіродо-батько у п'ятдесят шість років, сповнений такої гіркоти, що вже на порозі вічності попрощався із землею, прошепотівши: "Розпусниця мене злигала!" — зовсім незрозумілий вислів, що його приписано маренню. І відтак упав у непам'ять.

Коли поділили спадщину нотаря, його контору продали, і родина Жіродо виїхала з Клошмерля. Зробившись мільйонером, Дені Пом'є найняв великі апартаменти в Парижі і почав влаштовувати людні прийоми; писав він тепер набагато менше й став вважатись непоганим автором.

По довгих роках, прожитих у безладному коханні, Даді, якій вже звернуло на третій десяток, серйозно задумалась і женила на собі Рауля. Вступивши в подружжя, вона поволі змінювалась і кінець кінцем перейшла до табору поважних жінок, де сяє в першому шерезі через свою непримиренність, суворо засуджуючи новочасні вбрання, розмови та звичаї. Невдовзі вона стане дамою-патронесою, а оце вже почала давати видавцем гроші своєму чоловікові. Рауль Жіродо мусить шукати розваг поза домівкою. Він нещодавно розжився на нову коханку, ще одну блондинку, юну, свіжу й повненьку, якою й Даді була в свої дев'ятнадцять літ. Даді, що встигла досі погладшати й споганіти, влаштовує тепер чоловікові дикі сцени. Під час їхніх сварок вона йому іноді каже:

— А ти станеш старим кнуром, як і твій батько!

— Звідки ти знаєш, що мій батько був старий кнур? — питає Рауль.

— У нього були свинячі звички! І ти врешті станеш такий, як і він.

І воно й правда: молодий Жіродо, старіючи, набував схожості з покійним Жіродо. Цей(син, що поводився був так негідно, між іншим, чимдалі] більше захищав свого батька й знаходить у нього чесноти, яких не бачив за життя старого. А це знак, що він мужніє і вже сам не дуже далеко від переміни, не далеко від теплого лона тієї буржуазії, якої держиться всіма фібрами душі: Ця прихильність виявиться на повну силу тоді, коли він зможе своєму синові-підлітку прищепити тверді засади моралі, успадкованої безпосередньо від нотаря Жіродо.

Що ж до вдови останнього, Філіппіни Жіродо, то вона знайшла собі пристановище в Діжоні — колисці Тапак-Донделів, де доживає віку чимало старих панн та баб цього роду. В їхньому гурті колишня нотариха нарікає на свої гризоти, на свої болячки та неприємності, які вона мала зі служницями, що становить основне проводження часу у цих напіввідійшлих від світу осіб. Крім того, вони звеселяють свої останні роки щедрим ужитком чорносмородинової наливки, знаменитої діжонської наливки, дуже смачної з сухими тістечками.

Праведно доживши до похилого віку, кюре Поносе погожої пори року щодня проводить кілька годин у своєму тінистому садку, в товаристві люльки, молитовника, кавової чашки та пляшечки з виноградною горілкою. Але люлька згасає, бо в старого священика задишка, в чашці залишається недопита на палець горілка, і молитовник лежить нерозгорнений. Тішачись старечим супокоєм, кюре роздумує над своїм життям, яке наближається до завершення. Від цього заглядання в минуле з'являється натхнення до імпровізованих молитов, які краще відповідають його вдачі, ніж літургійні формули. Наснажений великим апостольським досвідом, який потроху розкривав йому підґрунтя людської поведінки, він по-своєму відчував велику жалість до людини в її становищі, власне, зовсім непоганому, на його думку, бо людина часто щиро прагне до справедливості і спокійного щастя, але

збивається з дороги як отой сліпець, чий ціпок-поводатор уже не намацує стіни або нерівності на шляху. І це правда: люди, пробираючись навпомацки через життя в пошуках добра, йдуть мов ті сліпці, та що й запеклі сліпці, але ця "запеклість у них, мабуть, від того, що вони часто падають і забиваються.

Самотній клошмерльський кюре смиренно захищає перед господом свою паству. "Ні, господи, наші клошмерля-ни не злі, і я сам, о господи, теж не злий,— ти це знаєш. І все-таки..." Він думає про муки, які чекають на нерозкаяних грішників або на заскочених смертю зненацька. Це для того, щоб звернутися З запитання'м до погідного клошмерльського неба, блакитного, мов сукня непорочної діви: "А хіба наша земля, о правий і милосердний господи, не пекло?" Кюре зітхає, збирається з думками й перебирає свої гріхи: "Колись,— гай-гай! — я блудив, еге ж! Помірковано, щоправда, і без насолоди (та й яка там насолода з Онориною!), але й то було надміру, і я каюся. Господи, в твоїй безмежній вибачливості ти зрозумієш моє становище. Адже ти знаєш, що дав мені повнокровну хтиву плоть, та й грішив же я тільки в крайній потребі. Я щиро каюсь, о господи, в гріхах своєї молодості і дякую тобі, що ти давно вже забрав від мене цю небезпечну й мерзенну чоловічу силу, яка подеколи збуджувала лю-бострасну хіть під час бесід, що їх я провадив зі своїми парафіянками задля спасіння їхньої душі... Будь милостивий, о господи, до старої Онорини, коли вона стане перед тобою, чого вже недовго чекати. її поводження припиши головно набожності, бо то було скорше виявом милосердя, коли взяти до уваги, що бідолашна дівчина не мала з цього втіхи, адже все робилося поспіхом, без усякої приємної підготовки, яка, здається, заведена в народі і яка була б останнім щаблем падіння для священнослужителя. В усякому разі, Онорининe поводження не дозволяло, щоб моя ганебна хіть зашкодила церкві, і за це хай багато що проститься моїй вірній служниці. Так само дякую тобі, мій боже, що ти поселив у нашому містечку пані баронесу, бо вона така милостива до мене і щонеділі присилає шофера, щоб він привозив мене на обід до замку. Дарма, що у пані баронеси вишуканий стіл, обжерливість мене не вабить. Я майже не їм і не п'ю: шлунок не дозволяє. Але я знаходжу певну втіху в цьому чудовому товаристві, і

мені приємно сказати тобі, що в моїй смиренній особі шанують святу церкву... Господи, даруй мир твоєму старому недовершеному слузі! Зостав мені тиху смерть. Твоя година стане моєю годиною. Але скажу тобі не криючись: мені дуже буде жаль покидати своїх клошмерлян, а ці чесні люди будуть засмучені, проводжаючи свого старого Поносса, що знає кожного з громади. Господу ти ж бо й сам розумієш... Тож, господи, не поспішай забирати мене, залиш мене, скільки, на це твоя воля, в падолі знегод. Я ще = можу гаразд прислужитись. Не пізніше як сьогодні вранці я соборував стару Меме Боффе, оту саму Меме Бо фе з роздоріжжя, що за три кілометри з гаком від містечка, і я пройшов пішки туди й назад. Це я кажу тобі, о господи..."

Отак думав й шепоче старий Поносе, худий і сивий, хитаючи головою і звільна ворушачи щелепами, де бракує майже всіх зубів. Погляд його пригаслих очей блукав вдалині, по той бік присаонської рівнини, де плато Домб, Аре та щасливий край В'янней., Нарешті він звертається до цього доброчесного взірця сільських кюре/до Иоанна Хрестителя: "Милостивий Иоанне, будь мені братом, виблагай мені дозвіл закінчити життя без болісних страждань, добрим пастирем. Не таким святим, звісно, як ти — то було б занадто велике щастя,-г— а просто чесною людиною, чесним християнином. І чекай мене на дверях, там угорі, коли я вирушу звідси. Бо ж я ніколи не наважуся ввійти сам, я себе знаю. А якщо ніхто не зволить вийти назустріч бідному старому Поноссові 8 Клошмерля, то як же я в тому стовпищі зумію знайти куток, де позбирались клошмерляни, що їх я проводив на цвинтар, відпустивши їм гріхи? А що я робитиму на небі без своїх клошмерлян, блаженний праведнику? Адже я не знаю нікого на світі, крім своїх виноградарів та їхніх добрих жінок..."

І, схилившц голову на груди, кюре Поноос занурюється в легку дрімоту, яка дає йому відчути смак прийдешнього нескінченного блаженства.

У місяці жовтні 1932 року, через десять років від того часу, коли бере початок наша розповідь, по великій площі Клошмерля

Божолейського ввечері повільно прогулювалося двоє чоловіків, тих самих, що прогулювалися тут десять років тому о тій самій "порі — Бартелемі П'єшю і Тафардель.

Але обоє вони змінилися — не так віком, як розвитком життєвої кар'єри у кожного. Тепер, судячи з упевненості постави, голосу, жестів, одежі, соціальна відстань між ними відчувалась куди більше, ніж давніше. Мор, ставши сенатором, навіював пошану сотнями невловних ознак, і (то не сказати, щоб саме вбранням, показпими манерами $т то мовою, а цілою своєю особою, що засвідчувала силу, І спокій та владність. П'єшю аж сяяв поважністю й здоров'ям. Хто його бачив таким, мав враження, що перед ним людина, якій пощастило геть в усьому і яка, впевнена в незаперечності своїх слів, може наказувати, не підвищуючи голосу й без найменшого напруження — чемно й спокійно.

Поруч з його зверхньою простотою, пишномовна гідність Тафарделя видавалась, на перший погляд, дещо ку-.медною, але потім вона зворушувала. Бо зайвина цієї гідності ніби врівноважувала скромність матеріальних достатків людини, чия слава не трималась ні на осяяних сонцем родючих ділянках, ні на високій посаді, ні на блискучих зв'язках. І через три роки після відставки Тафардель залишався чистим інтелектуалом, самотнім, чесним республіканцем, прибуток якого не перевищував дев'ятнадцяти тисяч франків, що в Клошмерлі цілком достатньо для прожиття, а надто людини з невибагливими смаками вчителя. Але ці гроші не йшли на користь Тафарделеві, а в мистецтві одягатись він і взагалі був невіглас. Пристойним одягом для досконалого педагога він вважав целулоїдний комірець, альпаговий піджак, тикові панталони та капелюх-панаму. Всі ці предмети туалету, придбані в крамницях готового одягу, дуже відносно пасували до його худого тіла. Глянець на піджаку та куці неодноразово прані штаненята свідчили про тривалий їх ужиток. Тафардель не те, що був скупий, а просто виховувався в жорстокій школі злидарів, а ще потім — у школі кепсько оплачуваних урядовців. Там він на все подальше життя набув звичку до пильної ощадності та презирство до зовнішнього вигляду. Опісля безлад його вбрання стала ще посилювати схильність до

божолейського, породжена обуренням на події 1923 року. Зате ця схильність підтримувала в ньому палке красномовство та силу запеклих переконань, що рятували його від розумової летаргії, в якій потопає більша частина мозків на підступах до сьомого десятку. '

Того вечора П'єшю в ореолі своїх почестей і задоволення вийшов на край тераси подивитись на гарний бо-жолейський край, де нині вимовляли його ім'я з особливою шанобою. Він вимірював той шлях, що пройшов за кілька років тільки завдяки власному винахідливому розумові. Тафардель, застрягши у своєму дрібному амплуа, правив сенаторові за вихідний пункт для порівняння: по ньому П'єшю визначав висоту свого злету і через це завжди любив товариство вчителя, простодушного повірника,

з яким можна було почувати себе невимушено. Останній, пишаючись довірою сенатора та тим, що присвятив себе справі, яка забезпечила тому успіх, зберігав незмінну відданість П'єшю. І

— Я гадаю, пане П'єшю,— казав Тафардель,— що наші люди зовсім зашкарубли. Треба ж їх чимось оживити.

— А чим саме, любий мій Тафарделю?

— Я ще не вирішив остаточно. Але в мене є на думці дві-три реформи...

П'єшю гостро урвав його, хоч і з приязною доброзичливістю.

— Любий мій Тафарделю, досить уже реформ. Для нас із вами досить! Ми боролись у свій час, а після нас боротимуться інші. Треба дати людям час перетравити поступ. Теперішній порядок далеко не ідеальний, проте є в ньому дещо й позитивне. Тим-то перше ніж руйнувати, треба подумати...

Сенатор обвів рукою довколишні горби, з якими прощалося жарке сонце.

— Онде бачите,— поважно мовив він,— який приклад показує нам природа. Які тихі оці вечори після спекотно-го дня! Тепер ми переживаємо вечірню пору свого життя, любий друже. Тож побудьмо в мирі, не псуймо присмерку нашого повноцінного існування.

— Однак, пане П'єшю...— спробував був заперечити Тафардель.

Але сенатор не дав йому докінчити:

— Гаразд, вас цікавить реформа? Ну що ж, я можу дещо запропонувати...

З цими словами він узяв свого повірника за вилоги — там, де пальмове листя вирізнялось досить великою фіолетовою плямою.

— З цієї стрічки,— лукаво усміхнувся він,— ми зробимо розетку. То якої ви думки про мою реформу?

— О, пане П'єшю...— тільки й промовив Тафардель, мало не затремтівши.

І погляд учителів мимохіть спинився на червоній стрічці, що прикрашала петлицю сенатора. П'єшю перехопив цей погляд.

— А чом би й ні, справді? — сказав він.